

DIRECTORATE OF DISTANCE EDUCATION

UNIVERSITY OF NORTH BENGAL

**MASTER OF ARTS – NEPALI
SEMESTER-II**

नेपाली उपन्यास साहित्य

NEP (DE)-PG-C 201

BLOCK – 2

UNIVERSITY OF NORTH BENGAL

Postal Address:

The Registrar,

University of North Bengal,

Raja Rammohunpur,

P.O.-N.B.U., Dist-Darjeeling,

West Bengal, Pin-734013,

India.

Phone: (O) +91 0353-2776331/2699008

Fax: (0353) 2776313, 2699001

Email: regnbu@sancharnet.in ; regnbu@nbu.ac.in

Website: www.nbu.ac.in

First Published in 2019

All rights reserved. No Part of this book may be reproduced or transmitted, in any form or by any means, without permission in writing from University of North Bengal. Any person who does any unauthorised act in relation to this book may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages. This book is meant for educational and learning purpose. The authors of the book has/have taken all reasonable care to ensure that the contents of the book do not violate any existing copyright or other intellectual property rights of any person in any manner whatsoever. In the even the Authors has/ have been unable to track any source and if any copyright has been inadvertently infringed, please notify the publisher in writing for corrective action.

FOREWORD

The Self Learning Material (SLM) is written with the aim of providing simple and organized study content to all the learners. The SLMs are prepared on the framework of being mutually cohesive, internally consistent and structured as per the university's syllabi. It is a humble attempt to give glimpses of the various approaches and dimensions to the topic of study and to kindle the learner's interest to the subject

We have tried to put together information from various sources into this book that has been written in an engaging style with interesting and relevant examples. It introduces you to the insights of subject concepts and theories and presents them in a way that is easy to understand and comprehend.

We always believe in continuous improvement and would periodically update the content in the very interest of the learners. It may be added that despite enormous efforts and coordination, there is every possibility for some omission or inadequacy in few areas or topics, which would definitely be rectified in future.

We hope you enjoy learning from this book and the experience truly enrich your learning and help you to advance in your career and future endeavours.

नेपाली उपन्यास साहित्य

BLOCK-1

एकाइ – १, उपन्यासको उद्भव, परिचय र उपन्यासका संरचनात्मक घटकहरू ।

एकाइ - २, नेपाली उपन्यासको प्रारम्भ, विकास र विविध चरणहरू ।

एकाइ – ३, नेपाली उपन्यासको मुख्य मुख्य प्रवृत्तिहरू ।

एकाइ – ४, स्वच्छन्दतावादी र यथार्थवादी उपन्यास ।

एकाइ – ५, नेपाली उपन्यासमा मनोविक्षेपणवादी धारा र मिथकीय प्रयोग ।

एकाइ – ६, आञ्चलिकता र नेपाली उपन्यास ।

एकाइ – ७, समाजवादी यथार्थवाद वैशिष्ट्य र नेपाली उपन्यास ।

BLOCK-2

एकाइ – ८, प्रयोगवादी नेपाली उपन्यास।..... 8

एकाइ, 9 नेपाली उपन्यास र लोकजीवन ।..... 47

एकाइ – 10, नेपाली उपन्यासमा चित्रित लोक-जीवन तथा लोक-संस्कृति ।
..... 80

एकाइ – 11, नेपाली उपन्यासको सांस्कृतिक अध्ययन र उपन्यासमा
जातीय अस्मिताको प्रसङ्ग। 115

एकाइ – 12, उपन्यासको भाषा - कथावाचक संवादको भाषा ।..... 163

एकाइ –13 ,नेपाली उपन्यासको भाषिक अध्ययन र नेपाली उपन्यासमा
काव्यिक भाषाको सन्दर्भ ।..... 202

एकाइ – 14, नेपाली उपन्यासमा प्रयुक्त भाषामा आञ्चलिक वैशिष्ट्य ।241

BLOCK-2 नेपाली उपन्यास साहित्य

यस नेपाली उपन्यास साहित्य अन्तर्गत रहेको यस प्रभाग - 2 लाई हामी यसरी अध्ययन गर्न सक्छौं -

एकाइ - 8, प्रयोगवादी नेपाली उपन्यास । यस एकाइमा प्रयोगवादको परिचय, अर्थ र अवधारणा गरिन्दै नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा पाइने प्रयोगवादी धारणाबारे विषद रूपमा अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययन गन्तार्थ नेपाली उपन्यासको परम्परागत लेखन स्वरूप तथा पाश्चात्य साहित्यमार्फत भित्रिएका प्रयोगवादी धारणादि सिद्धान्त तथा विवेचनालाई मुख्य आधार गरी यस एकाइलाई अध्ययन - विश्लेषण गरिने छ ।

एकाइ - 9, नेपाली उपन्यास र लोकजीवन । यस एकाइमा नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा पाइने सामाजिक जन जीवनको चित्रण तथा लोक शब्दको परिचय एवम् यसको अवधारणा विशेषको विस्तृत रूपमा चर्चा गरिने छ । यस अध्ययन गन्तार्थ नेपाली उपन्यास विधाको विकास परम्परा र कतिपय उपन्यासहरूमा पाइने लोकजीवनको झँकीलाई मुख्य आधार गरी त्यसको विस्तृत अध्ययन - विश्लेषण यस एकाइमा गरिने छ।

एकाइ - 10, नेपाली उपन्यासमा चित्रित लोक-जीवन तथा लोक-संस्कृति ।

यस एकाइमा नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा पाइने सामाजिक जन जीवनको चित्रण एवम् लोक - संस्कृति तथा लोक शब्दको परिचय एवम् यसको अवधारणा विशेषको विस्तृत रूपमा चर्चा गरिने छ । यस अध्ययन गन्तार्थ नेपाली उपन्यास विधाको विकास परम्परा र कतिपय उपन्यासहरूमा पाइने लोकजीवन तथा लोक - संस्कृतिको झँकीलाई मुख्य आधार गरी त्यसको विस्तृत अध्ययन - विश्लेषण यस एकाइमा गरिने छ।

एकाइ - 11, नेपाली उपन्यासको सांस्कृतिक अध्ययन र उपन्यासमा जातीय अस्मिताको प्रसङ्ग । यस एकाइमा नेपाली उपन्यासको सांस्कृतिक अध्ययन र उपन्यासमा जातीय स्मिताको प्रसङ्गलाई विषद रूपमा अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययन गन्तार्थ

सांस्कृतिक पक्ष तथा जातीय अस्मिताका विशेषताहरूनिहित कतिपय मुख्य नेपाली उपन्यासहरूलाई आधार गरी त्यसको विवेचना यस एकाइमा गरिने छ ।

एकाइ - 12, उपन्यासको भाषा - कथावाचक संवादको भाषा । यस एकाइमा उपन्यासको भाषा र कथावाचक संवादको भाषाको स्वरूपगत विशेषताको विस्तृत चर्चा गरिने छ । यस अध्ययन गर्नार्थ उपर्युक्त विशेषता पाइने कतिपय प्रमुख नेपाली उपन्यासहरूलाई आधार गरी त्यसको यस एकाइमा विशद् विवेचना गरिने छ ।

एकाइ - 13, नेपाली उपन्यासको भाषिक अध्ययन र नेपाली उपन्यासमा काव्यिक भाषाको सन्दर्भ । यस एकाइमा नेपाली उपन्यासको भाषिक अध्ययन र नेपाली उपन्यासमा काव्यिक भाषाको सन्दर्भ आदि पक्षका कुराहरूलाई विषद रूपमा अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययन गर्नार्थ कतिपय प्रमुख नेपाली उपन्यासहरूलाई आधार गरी त्यसको सम्यक विश्लेषण यस एकाइमा गरिने छ ।

एकाइ - 14, नेपाली उपन्यासमा प्रयुक्त भाषामा आज्ञालिक वैशिष्ट्य । यस एकाइमा आज्ञालिकताको सैद्धान्तिक चर्चा तथा त्यसको स्वरूपगत विशेषताको परिचर्चा गर्दै केही मुख्य नेपाली उपन्यासहरूका भाषामा पाइने आज्ञालिक वैशिष्ट्यबारे विषद रूपमा अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययन गर्नार्थ कतिपय प्रमुख नेपाली उपन्यासहरूलाई आधार गरी त्यसको सम्यक विवेचना यस एकाइमा गरिने छ ।

एकाइ – 8, प्रयोगवादी नेपाली उपन्यास।

8.0 उद्देश्य

8.1 परिचय

8.2 उपन्यासको परिचय

8.3 प्रयोगवादको परिचय तथा उपन्यासमा यसको उठान र परम्परा

8.4 प्रयोगवादी नेपाली उपन्यास

8.5 उपसंहार

8.6 सार

8.7 अनुशीलनी

8.8 अतिरिक्त अध्ययन

8.9 मुल्यबृद्धिका निमित्त उत्तर

8.0 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न सक्नुहुनेछ :

- उपन्यास शब्दको अर्थ, परिचय, उद्भव र परिभाषा
- नयाँ नयाँ प्रविधि र प्रवृत्तिगत सिद्धान्त अर्थात् लेखिएका कतिपय प्रमुख नेपाली उपन्यासहरूबारे चर्चा

8.1 परिचय

समाजको वास्तविक रूप र चरित्रलाई पत्थारिलो किसिमले कुनै अतिरञ्जनाबिना स्वाभाविक रूपमा चित्रित गर्नु उपन्यासको सहज धर्म हो

। यो कुरा विश्वका उत्तम कोटिका सफल उपन्यासहरूले प्रमाणित गरिसकेका देखिन्छ । फेरी उपन्यासको अर्को विशेषता के छ भने आफ्नो नाटकीय गुण र ठाउँ-ठाउँमा वर्णन गरिने प्राकृतिक दृष्य औं भावुकतापूर्ण रागात्मक अभिव्यक्तिले गर्दा यसले एकलै नाटक र महाकाव्य दुवैको आनन्द र रमणीयता पाठकलाई प्रदान गर्न सक्षम बन्दछ । त्यसैले यो एक पाकेट थिएटर हो भन्ने धारणा पाश्चात्य विद्वान मेरियन क्राफोर्डको रहेको भेटिन्छ । हिजको सन्दर्भमा भन्नपर्दा परम्परागत शैली अजनाएर उपन्यास लेखिने प्रचलनले आजको दिनमा आएर काँचुली फेरेको पाइन्छ । आज विश्व साहित्यकै हारा हारी हुँदै अघि बढ्ने गरेका नेपाली उपन्यास लेखन साहित्यमा पनि विविध प्रकारका सैद्धान्तिक प्रयोग र प्रविधिगत शैली आदि भित्रिएको थाहा लाग्छ । जसको परिणाममा अन्य भाषा – भाषीका साहित्य सरह नेपाली उपन्यास लेखनले आफ्नै एउटा छुट्टै विशेषता र स्थान प्राप्त गर्न सफल भएको मान्न सकिन्छ ।

8.2 उपन्यासको परिचय

8.2.(क) अर्थ -

संस्कृत साहित्यमा उपन्यास शब्दको प्रयोग विभिन्न अर्थमा भएको देखिन्छ । कुनै अर्थलाई युक्तियुक्त प्रस्तुत गर्नु नै उपन्यास हो भन्ने विचार भरतमुनिले दिएका पाइन्छ । यो भनेर भरतमुनिले उपन्यासलाई नाटकको प्रतिमुख सन्धिको एउटा उपभेदका रूपमा लिएका छन् । त्यस्तै संस्कृतमा उपन्यासलाई प्रसङ्ग र प्राक्कथनका रूपमा पनि प्रयोग गरिएको देखिन्छ । उपन्यास शब्द (उप+नि+अस्+धञ्) को संयोगले अर्थात् उप र नि उपसर्ग, अस् धातु र धञ् प्रत्ययको संयोगबाट निर्माण भएको हो । अचेल उपन्यासलाई साहित्यको नयाँ विधाको अर्थमा प्रयोग

Notes

गरिएको बुझिन्छ । पाश्चात्य साहित्यमा प्रचलित नोवेल (Novel) को पर्यायका रूपमा नेपाली साहित्यमा उपन्यास शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । 'नोवेल' को अर्थ हो नयाँ समाचार वा नयाँ घटना । पाश्चात्य जगतका लागि उपन्यास पनि नयाँ घटना वा विधाका रूपमा प्रस्तुत भयो । यसैले उपन्यासका लागि 'नोवेल' शब्द प्रयुक्त हुनपुग्यो । नयाँ औपन्यासिक विधाका रूपमा त्यही नोवेल शब्दले भारतीय मूलका विशेष भाषाहरूमा बङ्गाली र हिन्दीमा उपन्यासको रूपमा प्रवेश गर्यो । आज प्रचलित रूपमा पाइने उपन्यासविधा पाश्चात्य साहित्यको देन हो । यसैले पनि नेपाली साहित्यको लागि यो नयाँ विधा हो ।

8.3.(ख) परिभाषा - गुराल्लिकले लामो काल्पनिक गद्यात्मक विवरणलाई उपन्यास भनेका छन् । यसरी नै न्यु इङ्लिस डिक्सनरी अनुसार नोवेल (उपन्यास) त्यो विस्तृत गद्यात्मक प्रकथनप्रधान रचाना हो । शिप्लेले लामो आकारको काल्पनिक कथाका रूपमा रहेको रचनालाई उपन्यास भनेका छन् । उपन्यास भनेको गद्यमा लेखेको सुखान्त महाकाव्य हो भन्ने विचार विद्वान फिलिडको रहेको पाइन्छ । अर्नेस्ट ए बेकरले उपन्यासलाई गद्यमय कल्पित आख्यानको माध्यमले गरिएको जीवको व्याख्या भनेका पाइन्छ सकिन्छ । यसैगरी उपन्यासलाई मावनचरित्रको चित्र हो भन्ने विचार प्रेम चन्दको रहेको पाइन्छ । अर्का विद्वान डा. श्यामसुन्दर दासले उपन्यास मनुष्यको वास्तविक जीवनको काल्पनिक कथा हो भनेको पाइन्छ । यसै गरी नेपाली साहित्यका विद्वानहरूका विचारलाई निक्कै गर्दा उपन्यास गद्यमा लेखिएको त्यो विधा हो, जसमा मानव जीवनको न्यून तर सम्पूर्ण पक्ष र संबद्ध परिवेशको प्रस्तुति भएको हुन्छ विचार हिमांशु थापाको रहेको पाइन्छ । यसरी नै बालचन्द्र शर्मा अनुसार – उपन्यास धेरै अध्याय वा खण्डहरूमा लेखेको लामो साहित्यिक कथा हो ।

अतः मानवको सच्चा जीवन प्रस्तुत गर्ने चरित्र कार्यहरू कथासूत्रमा उनिएको कल्पनामूलक उचित विस्तार युक्त गद्यमय आख्यान उपन्यास हो । यसरी नै उपन्यास गद्यमा लेखिएको त्यस्तो आख्यानात्मक रूप हो, जसमा मानवजीवनको विराट् रूप र आफ्नो युगीन परिवेशको प्रस्तुति हुन्छ साथै औपन्यासिक चरित्र घटनाहरूको माध्यमले समाजको बाह्य र आन्तरिक रूप तथा अवस्थालाई चित्रित गर्ने सुनियोजित कथानक र निश्चित आयाम भएको गद्यमय आख्यान हो ।

8.3.(ग) तत्व - उपन्यासका संरचनाका लागि 6वटा तत्व आवश्यक हुन्छ - (1) कथावस्तु (Plot), (2) चरित्र चित्रण (Characters), (3) संवाद (Dialogue), (4) देश, काल र वातावरण (Place, Time, Scene of life), (5) शैली (Style), र (६) उद्देश्य वा जीवन दर्शन (Philosophy of life) आदि ।

उपन्यासमा उपन्यासकारको आफ्नो सोचाइ र हेराइ प्रस्तुत भएको हुन्छ । उपन्यासकारको आफ्नो सोचाइ र हेराइको आफ्नै धरातल हुन्छ । यसै धरातलमा उपन्यासको संरचना हुन्छ । यसरी उपन्यासमा लेखकको आफ्नो सोचाइ र हेराइ प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा अभिव्यक्ति भएको हुन्छ । उपन्यासमा लेखकले आफ्नो जीवन र जगतप्रतिको दृष्टि कलापूर्ण र प्रभावपूर्ण रूपमा प्रस्तुत गर्नुपर्छ । लेखकको जीवनप्रतिको सोचाइ र हेराइ प्रत्यक्ष रूपमा व्यक्त भयो भने उपन्यास प्रभावकारी हुंदैन । केही लेखक आफ्नो धारणा वा दृष्टिबाट अत्याधिक प्रभावित भएका हुन्छन् । परिणामतः आफ्नो धारणा वि विचार व्यक्त गर्ने उनीहरूको प्रवृत्ति हुन्छ । यस्तो प्रवृत्तिले औपन्यासिक गुम्फन र शिल्प शिथिल हुन्छ । यस प्रकारका प्रवृत्तिले गर्दा पात्र - रचना र यसको विकासप्रक्रिया पनि निर्जीव र यान्त्रिक हुन्छ । समग्रमा उपन्यासमा लेखकले जीवनप्रतिको आफ्नो

धारणा वा दृष्टि, चरित्र, घटना र परिवेश तथा वातावरणमा समायोजन गरेर प्रस्तुत गर्नुपर्छ । सोझै वा त्यक्ष रूपमा भन्दा कलात्मक र प्रभावात्मक हुँदैन । पाश्चात्य विद्वान हड्सनले पनि सामग्री छनोच, गठन, पात्रको प्रस्तुति र कथा विकासको माध्यमद्वारा जीवनप्रतिको सोचाइ प्रस्तुत गर्नुपर्छ भन्ने आफ्नो विचार व्यक्त गरेका छन् । अतः उपन्यासमा वस्तुपक्ष र कलापक्षको आवश्यक समन्वय र सन्तुलन हुनु अत्यावश्यक रहेको बुझिन्छ ।

8.3 प्रयोगवादको परिचय तथा उपन्यासमा यसको उठान र परम्परा

प्रयोगवाद आधुनिक काव्य लेखनको एउटा विशिष्ट धारा हो । विशेष—**प्रयोगवाद** अंग्रेजी शब्द एकसपेरिमेंटलिज्म को छाँया हो जसमा नयाँ मार्गहरूका अन्वेषण तथा शिल्प अनि विषय दुईवटै कुरोहरूलाई नवीनता प्राप्त हुन्छ । प्रयोगवादले साहित्यमा पहिलो चोटी व्यक्तिगत अस्मिता, निजी व्यक्तित्व तथा निजतालाई विशेष महत्त्व दिएको पाइन्छ। यसमा क्षणलाई महत्त्व दिएर जीवनलाई भरपूर ढंगले जिउने चाह निहित रहेको हुन्छ ।

साहित्यमा उपन्यासको भविष्यको बारेमा विद्वानहरूद्वारा जेजस्ता तर्कवितर्क र प्रश्नहरू उठाइए पनि आज पनि उपन्यास सर्वाधिक लोकप्रिय विधा बनेको पाइन्छ। आज पनि उपन्यास कलामार्फत समाज र सामाजिक चिन्तनलाई बुझ्ने एउटा सबल माध्यम हुनुका साथै यो नवीन साहित्यिक सिद्धान्तहरूको प्रयोगभूमि पनि बनेको देखिन्छ। साहित्यिक सिद्धान्तहरूले सिर्जना र सृजनकार्यलाई दिशाबोध गराउँछन् भने

सिर्जनाहरूले भन्ने सत्य र तथ्यलाई उपन्यासविधाले व्यवहारद्वारा पुष्टि गरेको पाइन्छ।

उपन्यास लेखनमा प्रयोगवादको उठान वा समकालीन प्रवृत्तिको प्रयोग भनेर कहिलेदेखिको अवस्थालाई लिने भन्ने कुराको प्रश्न उठाउन सकिए पनि पाश्चात्य उपन्यासलेखनको प्रवृत्तिलाई आधार मान्दा 'नयाँ उपन्यास' आन्दोलन अर्थात् 1950 पछिको अवधिलाई लिनु औचित्यपूर्ण ठहर्छ। यथार्थतः समयको सिङ्गो कालखण्डलाई समेट्ता उत्तरआधुनिक काललाई नै समकालीन समयबोध गराउने कालको रूपमा लिनु वस्तुसङ्गत ठहर्छ। पाश्चात्य साहित्यिक चिन्तकहरू, उत्तरआधुनिकतावादीहरू यो अवधिलाई पराउपन्यास (मेटाफिक्सन वा सरफिक्सन) लेखनको अवधि मान्दछन्। यस अवधिमा अर्थबहुलवाद, विनिर्माणवाद, पाठकसिद्धान्त, नयाँ मनोविक्षेपणवाद, नयाँ इतिहासवाद र नारीवादी समालोचनाजस्ता साहित्यिक वाद तथा सिद्धान्तहरू देखा परेका छन्। कतिपय सिद्धान्तहरू उपन्यास विक्षेपणका लागि मात्र प्रभावशाली छन् भने कतिपय उपन्यासलेखनका लागि पनि प्रभावशाली छन्। वास्तवमा साहित्यिक वाद तथा सिद्धान्तको सन्दर्भमा क्रियाशील दार्शनिक पक्ष नै उपन्यासलेखनमा प्रभावित रहेको प्रयोगवादको स्पष्ट छाप हुन् भन्न सकिन्छ ।

अहिलेसम्मका समग्र साहित्यिक सिद्धान्तहरूलाई मूलतः समाजकेन्द्रित र व्यक्तिकेन्द्रित प्रवृत्तिमा विभाजन गर्न सकिन्छ। यही कुरा उपन्यासलेखनको सन्दर्भमा पनि लागू हुन्छ। समाजलाई केन्द्र बनाउने प्रवृत्तिभित्र पनि विविध प्रवृत्तिहरू छन्। समाजलाई केन्द्र बनाएर स्वयम् समाजलाई बहिष्कृत गर्ने प्रवृत्ति पनि नभएको होइन। तर पनि समग्रमा वर्तमान उपन्यासलेखन प्रवृत्तिलाई समाजकेन्द्रित प्रवृत्ति र समाजनिषेध प्रवृत्तिमा विभाजन गर्न सकिन्छ। यथार्थवादी, मानवतावादी, नारीवादी र

Notes

माक्सवादी चिन्तनप्रवृत्ति सामाजिक चिन्तनमा केन्द्रित प्रवृत्तिहरू हुन्। भाषावादी, बहुलवाद र विनिर्माणवाद अर्को शब्दमा भन्दा उत्तरआधुनिकतावादी प्रवृत्ति, इतिहास, समाज र विधासिद्धान्तको निषेध गर्ने प्रवृत्ति हुन्। उपन्यासमा उत्तरआधुनिकतावादी प्रवृत्तिको प्रतिनिधित्व पराउपन्यासहरूले गर्दछन्, जो नितान्त प्रयोगवादी अवधारणा रहेको भेटिन्छ।

पराउपन्यास लेखनप्रवृत्ति मूलतः अमेरिकी उपज हो। रस्वे ग्रिए, रेमन्ड फेडरम्यान, बार्थल्हम, थमस पेंचो, जन वा जस्ता उपन्यासकारहरू यसो प्रवृत्तिका प्रतिनिधि लेखक हुन्। यो प्रवृत्तिले समाज, इतिहास र विचारका निषेधको घोषणा गर्दछ। विधासिद्धान्तको पालन गर्नुलाई पुरातनता भन्दछन्। यसले जादु, मायाजाल, तिलस्मी, रहस्यात्मकता सपुराकथा र लोककथाका प्रयोग गरी स्वैरकाल्पनिक तथा परासंसारमा पाठक र औपन्यासिकतालाई विचरण गराउँछ। यसका पात्रहरू मानवेतर पनि हुन्छन्। कम्प्युटर, रोबोट र मेसिनले पात्रहरूको काम गर्नुका साथै कथासंसार र उपन्यासको संरचना गर्दछन्। यथार्थबाट जति टाढा जान सक्थो उपन्यास त्यति नै सफल मानिन्छ। उपन्यास लेखनमा देखा परेको यो प्रयोगले पाश्चात्य विकसित समाजको उपन्यासलेखनमा निकै प्रभाव पारेको र अविकसित देशहरूका लेखकहरूले पनि यसको प्रभाव ग्रहण गर्ने प्रयास गरेको देखिन्छ। तापनि तेस्रो विश्वको उपन्यास लेखनकार्य भने गुणात्मक तथा सङ्ख्यात्मक दुवै दृष्टिले यसको ठीक विपरीत बिन्दुमा उभिएको देखिन्छ। तेस्रो विश्वको प्रसङ्ग कतिपय सन्दर्भमा विवादास्पद भए पनि ती उत्पीडित देशहरू जो साम्राज्यवादी मुलुकहरूद्वारा शोषण, अन्याय, अत्याचार र थिचोमिचोमा छन् नै तेस्रो विश्वका मुलुकहरूअन्तर्गत पर्दछन्। अर्धसामन्ती तथा अर्धऔपनिवेशिक देशहरू

जहाँ राष्ट्रिय स्वाधीनता र वर्गीय मुक्तिको लडाईं जारी छ ती देशहरू पनि तेस्रो विश्वअन्तर्गत पर्दछन्। वर्गीय मुक्तिको लडाईं त अमेरिका, फ्रान्स, ब्रिटेन, जर्मनी आदि देशका जनता पनि लडिरहेका छन् तर सामान्यतः तेस्रो विश्व र तेस्रो विश्वका मुलुकहरू भन्दा एसिया, अफ्रिका रल्याटिन अमेरिकी देशहरू भन्ने बुझिन्छ। आर्थिक र सांस्कृतिक दृष्टिले थिचोमिचोमा परी पछाडि परेका यी देशहरूको साहित्यिक स्थिति त्यसमा पनि उपन्यासलेखन तथा चिन्तनको स्थितिको लेखाजोखा नगरी सही अर्थमा आजको उपन्यासलेखनको प्रवृत्तिको सहीसही चित्र प्रस्तुत हुन सक्तैन।

1950-६० को दशकदेखि नै पश्चिममा उपन्यासकारहरू निजी संसारको खोजीमा तल्लीन थिए, यथार्थबाट पलायन भएर स्वैरकल्पनामा रम्टै थिए। तर संसारको परिदृश्य त्योभन्दा एकदमै भिन्नै थियो। युरोप खास गरी फ्रान्स र जर्मनीमा युवाजागरण, भियतनामी युद्धमा अमेरिकी पराजयका पीडा र मिथकको अन्त, चीनमा महान् सर्वहारा सांस्कृतिक ऋन्ति, भारतमा नक्सालबाडी आन्दोलनजस्ता घटनाहरूको एउटा भिन्नै परिदृश्य आमजनमानसका सामु प्रस्तुत गरिदिएका थिए। रस्वे ग्रिए, जन वा, थमस पेँचो र बार्थेल्हमका उपन्यासहरूका विपरीत भियतनामी अजम्मरी गाउँ, चिनियाँ ओयाड हाइको गीत, युवाहरूको गीत, रातो चट्टान सर्वत्र चर्चाको विषय बनेका थिए भने ल्याटिन अमेरिकी उपन्यासहरू उपन्यासलेखन तथा चिन्तनमा नयाँ इतिहासको थालनीमा उद्दत थिए।

सन् 19६० को दशकपछि विश्वपुँजीवादी साम्राज्यवाद नयाँ चरणबाट गुज्रन पुग्यो। सत्तरी र असीको दशक दक्षिण अमेरिकी र दक्षिण अफ्रिकी देशहरूका लागि एक किसिमको स्वाधीनता-सङ्ग्रामको अवधि थियो।

Notes

गिनी बिसाउ (1971), अङ्गोला (1957), मोजाम्बिक (19६5) को स्वाधीनता, हिन्द - चीनका देशहरूको स्वाधीनता, इरानी क्रान्ति (1979), निकारागुवाको सान्दनिस्ता सङ्घर्ष, (1979), जिम्बाब्वेको मुक्तिसङ्घर्ष (1980), चिलीमा एलेन्डे सरकारको स्थापना, नामिबिया, दक्षिण अफ्रिका, फिलिपिन्समा वर्गसङ्घर्षको बढ्दो रूप र पेरुमा जनयुद्धको थालनी, एसियामा बङ्गलादेशको उदय, नेपालमा निरङ्कुशता विरोधी जन - आन्दोलन यस्ता घटनाहरू देखाउँदै थिए। जसले तेस्रो विश्वको मानचित्रलाई नयाँ रूपरङ्ग र स्वरूपमा प्रस्तुत गरेका थिए। सङ्घर्ष, स्वाधीनता र मुक्तिको परिदृश्यले सिर्जित कथा र गाथाको प्रभाव उपन्यास लेखनमा पर्नु अस्वाभाविक थिएन। नितान्त नयाँ यथार्थको क्षितिज अफ्रिकी र ल्याटिन अमेरिकी उपन्यासकारहरूका सामु उघेको थियो। नयाँ महाकाव्यात्मक अनुभव र अनुभूतिको स्थिति उपन्यासकारहरूका सामु थियो। महाकाव्यात्मक अनुभूतिलाई अभिव्यक्त गर्ने उपन्यासबाहेक अरु विधा त्यति प्रतिभाशाली हुन सक्ने स्थिति थिएन। यो स्थितिलाई प्रसिद्ध औपनिवेशिक चिन्तक एडवार्ड सड्ड यसरी व्यक्त गर्दछन्- “ नयाँ वा पुनर्जाग्रत राष्ट्रवाद आख्यानको सहारा लिएर त्यसको माध्यमबाट आफ्नै इतिहासबोधलाई सुनिश्चित रूप तथा अर्थ प्रदान गर्नुका साथै आफ्नो इतिहासलाई वास्तविक रूपबाट आत्मसात् गर्नु भ्रम सिर्जना गर्ने रूपहरूलाई अस्वीकार गर्ने विवेक पनि प्रदान गर्दछ। आख्यान र राष्ट्रिय स्वाधीनता एकअर्कासित गाँसिएका छन् भन्दै आख्यानमार्फत प्रस्तुत हुने इतिहासचेतनाको महत्त्वमाथि सड्डले प्रकाश पारेका छन्। वास्तवमा सड्डले भनेका कुराहरू भर्खरै स्वाधीनता प्राप्त गरेका देशहरूको सन्दर्भमा मात्र होइन मुक्तिको लडाइँ लडिरहेका सबै देशहरूका सन्दर्भमा पनि लागू हुन्छ। उपन्यास आजको युगको महाकाव्य हो। कतिपयका लागि

उपन्यासको मृत्यु भए पनि भोकमरी, अशिक्षा, बेरोजगारी र असमानताको विकराल पहाडमुनि छिचिएका तेस्रो मुलुकका जनताको सङ्घर्षशील लडाइँसित आजको उपन्यासलेखन घनिष्ठ रूपमा गाँसिएको छ। उपन्यास आख्यानात्मकताको माध्यमद्वारा राष्ट्रलाई बुझ्ने माध्यम बनेको छ। यो कुरा अफ्रिका, ल्याटिन अमेरिका र एसियाका उपन्यासहरूको अध्यानबाट सहजै अनुभूत गर्न सकिन्छ।

इतिहास चेतनाका वाहकको रूपमा रहेका अफ्रिकी उपन्यास रङ्गभेद, जातिभेद, असमानता र कालो संस्कृतिविरुद्ध, समानता, राष्ट्रियता र स्वाधीनताको लडाइँको एउटा लामो शृङ्खला अफ्रिकी जनताको इतिहास र जीवनसित गाँसिएको पाइन्छ। त्यहाँको उपन्यास लेखनसित आन्दोलन, सङ्घ र स्वाधीनता चेत गाँसिएका देखिन्छन्। अफ्रिकी लेखकहरूले अमानवीयताका विरुद्ध कलम मात्र होइन बन्दुकै पनि उठाएका थाहा लाग्छ । अफ्रिकी आख्यान साहित्यले यही सङ्घर्षको बीचबाट आफ्नो विषयवस्तु र अन्तर्वस्तु ग्रहण गरेको भेटिन्छ। यसरी नै नवीन सांस्कृतिक आन्दोलनलाई कलारूप दिने काममा अफ्रिकी उपन्यासकारहरूको भूमिका सर्वोपरि रूपमा रहेको देखिन्छ। तिनमा पनि चिनुवा एचेवे, न्युगी व थ्योगो, अलेक्सा ला गुमा, इक्वेवेन्सी, सेवेन ओस्मन बहुचर्चित उपन्यासकारहरू हुन्। यिनका उपन्यास पढ्दा कुनै पात्र उपन्यासमार्फत आफ्नो देश र समाजको शब्दचित्रात्मक वर्णन गरिरहेको बोध हुन्छ। अलेक्सा ला गुमाको इन द फग अफ द सिजन्स इन्डनामक एउटा उपन्यास छ। यसमा एउटा भूमिगत सङ्गठनको गतिविधि, पर्तावितरण, सङ्गठननिर्माण र पात्रहरूको गिरफ्तारीको कथा छ। यो उपन्यासले दक्षिण अमेरिकामा मानव अधिकारको स्थिति, दमन र आतङ्कको स्थितिका साथै सङ्घर्ष र विरोधको स्थितिलाई पनि प्रस्ट

Notes

पारेको छ। त्यस्तै ओकोट पी. विकेटको हाइट टिथनामक उपन्यासमा त्यहाँको सामाजिक विसङ्गतिप्रति तीव्र व्यङ्ग्य तथा प्रहार गरिएको छ। अफ्रिकी उपन्यासकारहरूमा चिनुका एचेवे सर्वाधिक प्रचारित उपन्यासकार हुन्। उनका उपन्यासहरू अफ्रिकी समाजका विगत र वर्तमानका दस्तावेजहरू हुन्। स्वाधीनताको सबभन्दा चर्को स्वरमा आवाज उठाउने एचेवे स्वाधीनतापछि गोराको ठाउँमा नयाँ गोराहरू पैदा भएको तथा शोषण यथावत् रहेकोमा चिन्तित छन्। ठालु कालाहरू गोराहरूभन्दा कम छैनन् भन्ने उनको ठहर छ। एचेवे यसरी व्यक्त गर्दछन्- “ युरोपीय लेखकहरूका विपरीत अफ्रिकी लेखकहरू आफ्नो समाजका जनताको भावनाका विपरीत जान सक्दैनन्। जनतालाई पुनःशिक्षित र पुनः जाग्रत गराउने दायित्वबाट लेखक पन्छिन सक्दैन र यसो गर्नु ठीक पनि छ। यसका लागि लेखकले आफूलाई मोर्चाको पहिलो पङ्क्तिमा राख्नु आवश्यक छ, किनभने जे भए पनि ऊ आफ्नो वर्गको एउटा संवेदनशील प्राणी हो। ” एचेवेको यो भनाइले तेस्रो विश्वका उपन्यासकारहरूको भूमिकाका साथसाथै उपन्यासलेखनको प्रयोगवादी अवधारणालाई जीवन्त प्रतिबिम्बित गर्दछ। यसैगरी अफ्रिकी उपन्यासहरूमा निहित इतिहासचेतना र त्यसप्रतिको सत्तापक्षीय दमनको स्वरूपको सुन्दर उदाहरण न्युगीका उपन्यास हुन्। न्युगीका छः वटा उपन्यासहरू प्रकाशित भएका पाइन्छन् र ती सबै उपन्यासहरू अफ्रिकी समाजमा व्याप्त विकृति र विडम्बनाका विरुद्ध घोषणा हुन्। उनका उपन्यासका दृष्टिले सन् 19६8 मा प्रकाशित अ गेन अफ ह्विट विषयवस्तु, विचार र शिल्पका दृष्टिले पनि अति सुन्दर उपन्यास हो। इतिहासचेत यस उपन्यासमा बडो कुशलताका साथ अभिव्यक्त भएको छ। यो उपन्यासले सङ्घर्षका क्रममा सहादत प्राप्त गर्ने तर इतिहासमा कतै नाम दर्ता नहुनेहरूको बिम्बलाई प्रकाशमा ल्याएको छ।

भने तिनैबाट सत्तामा पुगी सत्ता स्वार्थमा लीन हुने नेताहरूको व्यक्तिवादी चरित्रको पनि भन्डाफोर गरेको छ। पछिल्ला दुई उपन्यास पेटल्स अफ ब्लड र डेविल अन द क्रस तथा भाटीगाटी पनि त्यत्तिकै महत्त्वपूर्ण उपन्यासहरू हुन्। वास्तवमा विचार र कलाचेत दुवै दृष्टिले न्युगी वा थ्योगो एक जना सशक्त उपन्यासकार हुन्। उपन्यास उनका लागि कथानक, पात्र र भाषाको जोडजाड नभई सामाजिक सङ्घर्षको माध्यम हो। अफ्रिकी साहित्य कालो साहित्य होइन यो त कालाहरूको मुक्ति इतिहास, सङ्घर्षशील कथा र स्वाधीनताको गाथासित गाँसिएको रगतको सतो साहित्य हो। यो तथ्यलाई न्युगी यसरी प्रस्ट पार्दछन्- “ कुनै पनि देशले कुनै पनि विदेशी आर्थिक प्रभुत्वको मातहत सार्थक राष्ट्रिय संस्कृतिको विकास गर्न सक्तैन। कुनै पनि देश तबसम्म स्वतन्त्रता प्राप्त गर्न सक्तैन जबसम्म उसको अर्थव्यवस्था र संस्कृतिमाथि विदेशीहरूको प्रभुत्व रहिरहन्छ।” न्युगीका उपन्यासहरू यसै इतिहासचेतनाका उपज हुन् भने प्रयोगवादी उपन्यास लेखनको परम्परामा देखिएको एउटा नयाँ दिशा हो ।

अफ्रिकी उपन्यासकारहरू आफ्नो समाज र स्वाधीनताप्रति कति सजग र सचेष्ट छन् भन्ने कुरा सेवेन ओस्मनका उपन्यासहरू र भनाइहरूबाट अनुभूत गर्न सकिन्छ। यथार्थलाई टपक्क टिपेर शंश्लेषणात्मक अभिव्यक्ति दिने उनको कलाकारिताले हरमत्तनामक उपन्यासमा बडो सबलताका साथ प्रदर्शित पाइन्छ। उनका लागि उपन्यासहरू व्यक्तिगत लहड वा मनोरञ्जनका साधन होइनन् बरु सङ्घर्षका माध्यम हुन्। यसलाई उनी यसरी प्रस्ट पार्दछन्- “मैले हाम्रो देश उपनिवेशको स्थितिमा रहेको अवस्थामा लेख्न आरम्भ गरें। अब त्यो औपनिवेशिक व्यवस्था काला बुर्जुवावर्गको हातमा परेर अधिक रहस्यमय बन्न पुगेको छ। मेरो लेखनको

Notes

उद्देश्य हो वास्तविक स्वतन्त्रताका लागि सङ्घर्ष। सन् 19६0 मा हामीले सोचेका थियौं, स्वाधीनतापछि अफ्रिकामा समृद्धि छाउनेछ। अब हामीले थाहा पायौं, गोरारू त गए तर उनीहरूका ठाउँमा जो कालारू आए ती गोरारूकै काला प्रतिनिधि हुन्। यो शासक वर्ग साम्राज्यवादको दलाल हो। यिनीहरूको कर्तुतको निन्दा गर्ने साहस हामीमा हुनु आवश्यक छ..।” आफ्नो लेखन र चिन्तनद्वारा साम्राज्यवादीहरूको विरोध गरेबापत मृत्युदण्ड पाएका प्रख्यात लेखक केन सारो विवा अफ्रिकी लेखकहरूले लिनुपर्ने बाटो यसरी स्पष्ट पार्दछन्- “ नाइजेरियाजस्तो सङ्कटकालीन अवस्थाको देशको लेखक राजनीतिबाट अलग रहन सक्ने भन्ने मेरो धारणा छ। वास्तवमा लेखकले मन बहलाउनका लागि लेख्दै न त समाजप्रति आलोचनात्मक दृष्टिले मात्र पुग्दछ बरू हस्तक्षेपमै अग्रसर हुनुपर्दछ।” उपर्युक्त भनाइहरूबाट पराउपन्यासलेखन प्रवृत्ति खास देशहरूको मात्र चासोको विषय हो भन्ने कुरा पनि पुष्टि हुन आउँछ।

यसरी नै अर्कोतिर दक्षिण अमेरिकी उपन्यासहरू यतिबेर सर्वत्र चासो र जिज्ञासका विषय बनेका पाइन्छन्। त्यहाँका उपन्यासहरूले उपन्यासका चिन्तकहरू तिनमा पनि उत्तरआधुनिकतावादीहरूलाई तीनछक्क पारेका देखिन्छन्। त्यहाँका उपन्यासहरूमा प्रयुक्त तत्त्वहरू र यथार्थ उद्धोधनको चमत्कारी पक्षलाई लिएर तिनलाई चमत्कारी यथार्थवादी उपन्यासको संज्ञा पनि दिइएको छ। यस नाममा विवाद भएको पाइए तापनि ‘ जादुगरी यथार्थवाद’ विश्वसाहित्यमा एउटा मूल्यको रूपमा स्थापति हुन पुगेको बुझिन्छ।

सन् 1950 को दशकदेखि दक्षिण अमेरिकी समाजमा नयाँ चेतना र जागरणको थालनी भएको देखिन्छ। त्यहाँको समाजमा स्वाधीनता र सङ्घर्षका नवीन प्रारूप तथा प्रयोगवादी चिन्तन धाराहरू देखा पर्ने

थालेकाले उपन्यास लेखनको धूर्वाँमय पाश्चात्य प्रवृत्तिबाट आफूलाई मुक्त राख्दै त्यहाँका उपन्यासकारहरूले आफ्नै स्रोत र पद्धतिको खोजी तथा विकास गरे। यो खोजी र प्रयोगलाई चमत्कारी यथार्थवादको संज्ञा दिइयो। आख्यानको संरचना र सम्प्रेषणका सन्दर्भमा जब पुराकथा, लोककथा, रहस्यात्मकता, जादुमयता र विलक्षणता (बर्रोक) आदिको प्रयोग गरी प्रभावकारितामा वृद्धि गर्ने प्रयास गरिन्छ, चमत्कारी यथार्थवादको जन्म हुन्छ। डेभिड लजका भनाइमा जब रहस्यपूर्ण, अपत्यारिला र अचम्मलाग्दा घटनाहरूलाई यथार्थ उद्बोधनको सन्दर्भमा प्रयोग गरिन्छ त्यहाँ जादुगरी यथार्थवादको उदय हुन्छ। यो शब्दको प्रयोग जर्मन समालोचक फ्रान्जरोले सन् 1920 मा गरेको पाइए तापनि यसको प्रयोग र मूल्य स्थापनाचाहिँ ल्याटिन अमेरिकी उपन्यासकारहरूले गरेका हुन्। यस्ता उपन्यासहरूमा प्रभावकारी आख्यानात्मकता हुन्छ र दैनिक यथार्थलाई स्वप्न, पुराकथा र लेककथाको माध्यमबाट भिव्यक्त गरिन्छ। पुराकथास लोककथा, बर्रोक, रहस्यात्मकता जादुमयता र स्वैरकल्पनाको प्रयोगका आधारमा कतिपय समालोचकहरूले यी उपन्यासहरूलाई पनि अमेरिकी पराउपन्यासकै कोटिमा राखेको पाइन्छ। परन्तु दक्षिण अमेरिकी उपन्यासहरूमा यी तत्वहरूको प्रयोग यथार्थलाई अश उदात्त र सम्प्रेषणयुक्त रूपमा प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भमा भएको च भने अमेरिकी वा फ्रेन्च पराउपन्यासमा यी तत्वहरूको प्रयोग यथार्थबाट पलायन हुने क्रममा भएको देखिन्छ। त्यसैले जादुई यथार्थवादी उपन्यास र अमेरिकी पराउपन्यासलाई एउटै कोटिमा राख्न नमिल्ने हुन्छ।

यसरी नै फ्रान्समा 'नयाँ उपन्यास' आन्दोलन चलेको अवस्थामा ल्याटिन अमेरिकी उपन्यासकारहरूले फ्रान्सेली प्रवृत्तिको ठीक विपरीत बिन्दुमा उभिएर उपन्यासलेखनलाई नयाँ मोड प्रदान गरेका पाइन्छ। यस कार्यमा

Notes

उपन्यासकार तथा चिन्तक एलेजो कार्पोन्तियरको भूमिका सर्वोपरि रूपमा रहेको देखिन्छ। उनीपछि दक्षिण अमेरिकी उपन्यासकारहरू झनै बढी सशक्त रूपमा देखा पर्दछन्। ब्राजिलका जर्ज आमादो, कोलम्बियाका जी. माक्वेज, पेरूका जोसे मारिया अगर्वस, मेक्सिकोका जुवान रूफो तथा कार्लोस फुयत, पाराग्वेका राव बस्तोस, पेरूकै मारियो वर्गसा लोसा, चिलीकी इसावेल एलेन्डे, दक्षिण अमेरिकी प्रमुख र बहुचर्चित उपन्यासकारहरू हुन्। यी उपन्यासकारहरूले आख्यानमार्फत राष्ट्रलाई चिनाएका छन्। वास्तवमा उपन्यासको मृत्यु भयो भन्नेहरूका लागि यी उपन्यासकारका उपन्यासहरू बलियो थपड हुन् भन्न सकिन्छ। उपन्यास अहिले पनि सर्वाधिक लोकप्रिय विधा हो र वर्तमान उपन्यासलेखनको प्रवृत्तिगत प्रतिनिधित्व तेस्रो विश्वका उपन्यासहरूले गर्दछन् भन्ने कुराका प्रमाण हुन्-ल्याटिन अमेरिकी उपन्यासहरू। कतिपय सन्दर्भमा कार्पोन्तियर चमत्कारी यथार्थवादका प्रयोक्ता र प्रवक्ता हुन् भने माक्वेज र एलेन्डे यसका कुशल शिल्पी हुन्। माक्वेजको सय वर्षको एकान्त विश्वप्रसिद्ध उपन्यास हो। उत्तरआधुनिकतावादीहरूलाई यो उपन्यासले चकित तुल्याएको छ। दक्षिण अमेरिकी उपन्यासहरू सांस्कृतिक साम्राज्यवादविरुद्ध आन्दोलनको घोषणा हुनुका साथै राष्ट्रिय स्वाधीनता, नयाँ संस्कृतिको निर्माण र वर्गीय मुक्तिप्रतिका हुटहुटी हुन्। एलेन्डेको भूतहरूको घर (1982) ले चिलीमा एलेन्डेको सरकारलाई अपदस्थ गरेपछिको राज्य आतङ्कको स्थितिलाई बडो प्रभावकारी ढङ्गले व्यक्त गरेको पाइन्छ। यो उपन्यास चिलीमा लुकीछिपी भित्र्याइएको थियो भन्ने जान्न पाइन्छ। व्यङ्ग्य र प्रतीकयुक्त यो उपन्यास जादुई यथार्थवादको सुन्दर उदाहरण हो। माक्वेज र एलेन्डेका उपन्यासहरू दक्षिण अमेरिकी समाजका विगत र वर्तमान हुन्। दक्षिण अमेरिक अर्का प्रमुख

उपन्यासकार हुन्- मारियो वर्गसा लोसा। यिनलाई कतिपयले दक्षिण अमेरिकाका बाल्जाक पनि भन्ने गर्दछन्। यिनका उपन्यासमा पेरु र ब्राजिलको इतिहासको विगत र वर्तमानको महाकाव्यात्मक अभिव्यक्ति पाइन्छ। यिनी समृद्ध कथानक र प्रभावकारी आख्यानमार्फत समाजलाई नयाँ गति प्रदान गर्न चाहन्छन्। अन्ट जुलिया एन्ड स्त्रिप्ट राइटर र द वार अफ द इन्ड अफ द वर्ल्ड यिनका पछिल्ला महत्त्वपूर्ण उपन्यास हुन्। पछिल्लो उपन्यासमा ब्राजिलको विगत र वर्तमान रहेको पाइन्छ।

समग्रमा भन्दा दक्षिण अमेरिकी उपन्यासहरूले मिथक, लोककथा, परीकथा, स्वैरकल्पना, जादुटुना, विलक्षणता आदिको प्रयोगद्वारा यथार्थको चमत्कारपूर्ण अभिव्यक्तिमार्फत एउटा अचम्मको सम्मोहन पाठकहरूमा पैदा गरेका भेटिन्छन्। दक्षिण अमेरिकी उपन्यासकारहरू कुन शिल्पप्रविधि, कस्तो भाषाशैली, केकस्ता तत्त्वहरू प्रयोग गर्दा आफ्नो समाज उदात्त रूपमा प्रस्तुत हुन्छ भन्ने कुराप्रति बढी सजग रहेका देखिन्छन्। इतिहासलाई नयाँ गति दिन आफ्नो लेखनलाई कसरी सशक्त बनाउने भन्ने कुरामा ल्याटिन अमेरिकी उपन्यासकारहरूको चिन्ता र चिन्तन केन्द्रित रहेको पाइन्छ। यो कुरालाई उरुग्वेका लेखक यसरी व्यक्त गर्दछन्- “ मेरो देशमा स्वतन्त्रताको अर्थ हो राजनीतिक कैदीहरूका लागि जेल र आतङ्क। भयमा टिकेको शासनव्यवस्थाको नाम हो जनतन्त्र...। दक्षिण अमेरिकाका अनेक देशहरूमा एउटा शान्तिपूर्ण देशको अर्थ हो सुव्यवस्थित मसान र स्वस्थ मान्छेको परिचय हो नपुसकता।” यही नपुसकता र रूग्ण वातावरणको विरुद्ध सङ्घर्षको कथा दक्षिण अमेरिकी उपन्यासहरू हुन्। ल्याटिन अमेरिकी उपन्यासहरूले भावभूमिबारे कार्पेन्तियर यसरी आफ्नो धारणा व्यक्त गर्दछन्- “यो बिगँदो स्थितिमा दक्षिण अमेरिकामा उपन्यास समयप्रति पूर्ण-रूपमा प्रतिबद्ध छ।” आन्ट्रे

Notes

ब्रेतोले भनेका थिए- “सुन्दरता यदि बेचैन गर्ने खालको छैन भने त्यो सुन्दर छैन। दक्षिण अमेरिकामा उपन्यास प्रतिबद्ध छैन भने त्यो सार्थक उपन्यास नै होइन। ” वास्तवमा दक्षिण अमेरिकी उपन्यासहरू विचारका दुष्टिले मुक्तिचेतका वाहक हुन् र आकारका दृष्टिले महाकाव्यात्मक। यो यथार्थलाई कार्पेन्टियर यसरी व्यक्त गर्दछन्- “दक्षिण अमेरिकामा उपन्यास महाकान्यात्मक हुन जरूरी छ तब मात्र यसलाई उपन्यास मान्ने गरिन्छ। महाकाव्यामा कुनै सामूहिक प्रयत्न प्रस्तुत गरिएको हुन्छ- जसमा पौराणिक देवीदेवताहरूको साझेदारी हुनुपर्छ भन्ने छैन। कुनै बृहत् आन्दोलन, हडताल, क्रान्ति या कुनै त्यस्तो सामाजिक सङ्घर्ष जसमा ठूलो सङ्ख्यामा जनसमुदाय संलग्न हुन्छ- महाकाव्यात्मक रचनाको धार बन्न सक्छ। यस्ता सामूहिक क्रियाकलापहरूको नेतृत्व सदैव एउटा यस्तो व्यक्तिले गर्दछ जो भलै एककीलस नहोस् तर वीर नायक वश्य हुन्छ। हाम्रो अमेरिकामा महाकाव्यात्मक घटनाहरू (डरलाग्दा तथा आश्चर्यमय) घटिरहन्छन्। यहाँ अतीतको वर्गमानमाथि प्रभाव परिरहन्छ र वर्तमान आगोको नदी पार गरेर सुदूर भविष्यतर्फ गतिवान् भइरहन्छ। दक्षिण अमेरिकामा जीवन हर हमेसा राजनीतिको वरिपरि घुमिरहन्छ। स्वाधीनता सङ्ग्रामदेखि आजसम्म हाम्रो जीवन राजनीतिमय रहेको छ। ” यसरी कार्पेन्टियरको भनाइले उपन्यास धुनिक समाजको महाकाव्य हो भन्ने राल्फ फक्सको भनाइको सम्झना गराउँछ। वास्तवमा ल्याटिन अमेरिकी उपन्यासकारहरू उपन्यासमार्फत विश्वलाई आफ्नो देशको चिनारी दिन चाहन्छन्। यथार्थतः उपन्यास नै यस्तो विधा हो जसले भाषा र शैलीको जन्जाललाई पन्छाएर राष्ट्रहरूको उदयको प्रश्नलाई ऐतिहासिक रूप दिन सक्थो। उपन्यास भाषा र शैलीको होइन राष्ट्रख्यानको माध्यम बन्यो। वास्तवमा ल्याटिन अमेरिकी उपन्यासहरू उत्तरआधुनिकतावादी

कुटिलताबाट आफूलाई पृथक् राख्दै आफ्नै बहुआयामिक पनको सिर्जनामा व्यस्त छन्। दक्षिण अमेरिकी उपन्यासहरूले प्रकाश पारेका यथार्थको प्रतिबिम्ब नै उपन्यासलेखनको वर्तमान प्रयोगवादी प्रवृत्ति हो भन्ने कुराको पुष्टि गरेका छन्। यसरी नै दक्षिण - पूर्वी एसियाली उपन्यास मुक्तिचेतनाको उद्बोधन उपन्यास लेखनका वर्तमान प्रवृत्ति र यस क्षेत्रका उपन्यासहरूको चर्चा गर्दा भारतीय तथा नेपाली उपन्यासहरूको चर्चाले बढी स्थान पाउनु अस्वाभाविक होइन। भारतीय तथा नेपाली उपन्यासलेखनको वर्तमान स्थिति पाश्चात्य प्रवृत्तिबाट अछुत छैन र यिनीहरू समाज र सामाजिक दायित्वबाट विमुख पनि छैनन्। खास गरेर यस क्षेत्रका उपन्यासहरूमा यथार्थविरोधी र व्यक्तिवादी प्रवृत्ति पनि पाइन्छ तापनि अधिकांश उपन्यासकारहरू आफ्नो समाजप्रति बढी चिन्तित देखिन्छन्। भारतीय उपन्यासहरू कला र विचार दुवै दृष्टिले बढी प्रभावकारी रहेका छन् र यथार्थतः उपन्यासलेखनको वर्तमान प्रवृत्तिको प्रतिनिधित्व यस क्षेत्रमा भारतीय उपन्यासहरूले गर्दछन्। युरोपको भन्दा आर्थिक र सामाजिक दृष्टिले यस क्षेत्रको स्थिति फरक छ। आर्थिक-सामाजिक संरचनागत स्वरूप समान भए पनि ल्याटिन अमेरिकी स्थितिसित पनि यहाँको सामाजिक स्थिति मेल खाँदैन। अझ बङ्गलादेश र पाकिस्तानको स्थिति त झन् नै फरक पाइन्छ। तर अफ्रिकी र दक्षिण अमेरिकी देशहरूका झैं यी देशहरू पनि अर्धसामन्ती तथा अर्धऔपनिवेशिक स्थितिमा छन्। जातीय भेदभाव, आर्थिक असमानता, वर्गीय शोषण, धार्मिक र सांस्कृतिक आतङ्क र दमन तथा सांस्कृतिक साम्राज्यवादको चपेटमा त्यताका झैं बाह्य तथा आन्तरिक शोषण र सम्पूर्ण थिचोमिचोका विरुद्ध मुक्ति पाउने स्वतन्त्र रूपबाट बाँच्न पाउने अधिकारको बहालीको एक मात्र उपाय वर्गीय सङ्घर्षको अग्रगामी चिन्तन

Notes

हो भन्ने कुरा यस क्षेत्रका जनताले बुझेका छन्। सांस्कृतिक जागरण र वर्गसङ्घर्ष यस क्षेत्रको प्रमुख विशेषता हो। यस क्षेत्रमा अधिकांश उपन्यासहरू यसै पृष्ठभूमि र परिवेशमा सिर्जित छन्। चित्रण, अलोचना र परिवर्तन चेतका सङ्ग्राम भारतीय तथा नेपाली उपन्यासहरू हुन्। आज इस्लामिक धर्म तथा मजहबका नाममा धार्मिक अन्धता तथा कट्टरताले इस्लामिक देशहरू, यस क्षेत्रको सन्दर्भमा पाकिस्तान तथा बङ्गलादेशमा जुन मध्ययुगीन बर्बरताको स्थिति छ त्यसलाई सलमान रूस्ती तथा तसलिमा नसरिनजस्ता उपन्यासकारहरूले चिरफार गरेर अध्ययन गरेका पाइन्छन् । धार्मिक पाखण्डपूर्ण प्रवृत्तिका विरुद्ध उभिएर यी उपन्यासकारहरूले सांस्कृतिक जागरण तथा मानवतावादको पक्षमा आफूलाई उभ्याएका छन् भने अर्कातिर कुरूप संसारप्रति तीक्ष्ण व्यङ्ग्य गरेका छन्। यथार्थवादका पक्षधर यी लेखकहरू इस्लामिक अतिवादका लागि अपराधी ठहरिए पनि पाखण्डी चिन्तनबाट मुक्त भई सामाजिक सुधारको बाटोमा लागिपर्ने सन्देश दिने आख्यानकार हुन्। यो प्रवृत्ति थमस पेंचोको उत्तरआधुनिकतावादी प्रवृत्तिको ठीक विपरीत प्रवृत्ति हो।

यसैगरी भौगोलिक, सांस्कृतिक तथा भाषागत दृष्टिले भारत तथा नेपाल विविधतायुक्त देशहरू हुन्। सामाजिक विसङ्गतिप्रति तीव्र प्रहार गर्दै नबीन समाजको परिकल्पना गर्ने काम भारतीय उपन्यासकारहरूले तीसको दशकदेखि नै गरेका हुन्। एकातिर वर्गीय शोषण अर्कातिर जातीय शोषणविरुद्धको लामो लडाइँको इतिहास भारतीय जनताको इतिहास हो। स्वाधीनता सङ्ग्रामदेखि वर्तमानसम्म गरिएका सङ्घर्षका महागाथात्मक अनुभूतिका उपज हुन्- भारतीय उपन्यासहरू। गुण र आकारका दृष्टिले भारतीय उपन्यासहरूले ल्याटिन अमेरिकी उपन्यासहरूको सम्झना दिलाउँछन्। आख्यानमार्फत आफ्नो भूमि, प्रान्त र देशलाई चिनाउने

प्रयासका उपज हुन् भारतीय उपन्यासहरू। स्वाधीनता सङ्ग्रामको पृष्ठभूमि र मानसिकताको सेरोफेरोबाट भारतीय जनताको उदात्त भावनालाई चिनाउने काममा हिजोका शरदचन्द्र, बंकिमचन्द्र, प्रेमचन्द्र, यशपाल, राधेय राघव, अमृत राय, राही मासुस रजाले गरे झैं अहिलेका उपन्यासकारहरू वर्तमानको यथार्थलाई गत्यात्मक रूप दिइरहेका छन्।

पाश्चात्य औपन्यासिक प्रवृत्ति त्यसमा पनि उत्तरआधुनिकतावादको प्रभाव भारतीय उपन्यासमा परेको छैन भन्न सकिन्छ। स्वैरकल्पनाको महा उडानमा उड्ने र कल्पनाको संसारमा रम्ने प्रवृत्ति केही सहरजीवी तथा यथार्थविरोधी लेखकहरूमा नपाइने होइन। तर यो भारतीय उपन्यासलेखनको प्रमुख र मूल प्रवृत्ति भने कदापि होइन। तेलगु, मलयालम, उडिया, असमिया, बङ्गाली भाषामा लेखिएका महाकाव्यत्मक तथा महागाथात्मक उपन्यासहरू अध्ययन गरिसकेपछि भारतीय उपन्यासहरूको प्रवृत्तिगत निकर्योल गर्ने कुरामा कुनै भ्रम रहनुपर्ने स्थिति देखा पर्दैन। कन्नड लेखक यू. आर. अनन्तमूर्तिको संस्कार, गोपीनाथ महान्तीको परजा लगायत आसामका वीरेन्द्रकुमार चट्टोपाध्याय, बङ्गालकी महाश्वेतादेवी, शङ्कर बसु र फकिरमोहन, जगदम्बाप्रसाद दीक्षित, शिवप्रसाद सिंह, रामदरस मिश्र, विवेकी राय तथा दया पवारका उपन्यासहरू वास्तवमा भारतीय समाजका दस्तावेज हुन्। बङ्गाल, आसाम र आन्ध्रको किसान तथा आदिवासी आन्दोलनलाई त्यहाँका उपन्यासकारहरूले प्रदान गरेको मूर्तता अफां उदाहरणीय बनेको पाइन्छ। असमिया उपन्यासकार परागकुमार दासको सैंगलोट फेंगला, जगदीशचन्द्रका उपन्यासहरू धरती धन न अपना तथा नरककुण्ड में बास सर्वाधिक लोकप्रिय उपन्यास बनेका छन् भने आन्ध्रकी लेखिका वनिजाको जङ्गलकी छोरी भारतीय साहित्यमा हाल सर्वाधिक चर्चित र लोकप्रिय

उपन्यास हुनुका साथै यसमा अङ्ग्रेजी संस्करणमा लाखौं प्रति प्रकाशिता भएका देखिन्छन्। दलित तथा आदिवासी जनतालाई केन्द्र बनाएर भारतीय उपन्यासकारहरू वर्तमानको यथार्थको सबभन्दा अग्रगामी पक्षलाई उजागर गरिरहेका भेटिन्छन्।

8.4 प्रयोगवादी नेपाली उपन्यास

प्रयोगवादी नेपाली उपन्यास लेखनको क्षेत्रमा के भन्न सकिन्छ भने नेपालका अधिकांश उपन्यासकारहरूको चिन्ताको विषय नेपाली समाज रहेको छ। यो कुरा सत्य हो नेपाली समाजको व्यापकता र विविधता जुन गहिराइ र जीवितताका साथ आउनुपर्थ्यो त्यो हुन सकेको पाइँदैन र पनि एक - दुई उपन्यासकार र उपन्यासहरूलाई पर सार्ने हो भने समाजकेन्द्रित प्रवृत्ति नै नेपाली उपन्यासको मूल प्रवृत्ति रहेको छ। यसको आरम्भदेखि नै नेपाली उपन्यासकारहरू सामाजिक विसङ्गतिप्रति चिन्तित रहेका पाइन्छन्। नेपाली उपन्यासमा 2017 सालपछि मात्र योजनाबद्ध किसिमले पाश्चात्य प्रवृत्तिको प्रवेश हुन पुगेको हो। त्यस बेलादेखि 2035 सालसम्म यथार्थवादी उपन्यासको तुलनामा अस्तित्ववादी तथा विसङ्गतिवादी उपन्यासहरूको चकचकी रहेको देखिन्छ। पारिजातको पर्खालभिन्न र बाहिर अझ पछि 2036सालको जनआन्दोलनपछि फेरि एकपल्ट नेपाली उपन्यासकारहरूको ध्यान सामाजिक विसङ्गतिका विविध पाटा र पक्षहरूलाई चिन्ने काममा केन्द्रित रहेको देखिन्छ। समयको अन्तरालमा प्रयोगवादी नेपाली उपन्यास लेखनका कार्यमा दौलतविक्रम विष्ट, पारिजात, रमेश विकल, मदनमणि दीक्षित र ध्रुवचन्द्र गौतमहरू सत्रिय रूपमा देखा परेका पाइन्छन्। जनआन्दोलनले सिर्जना गरेको सामाजिक पृष्ठभूमिमा नेपाली उपन्यासमा आलोचनात्मक पक्ष तीव्रतम

रूपमा देखा पर्यो। तर समयले माग गरेको यथार्थको ऊर्ध्वगामी पक्षलाई भने यी उपन्यासकारहरूले पनि सबलताका साथ प्रस्तुत गर्न सकेनन्। दौलतवित्रम विष्टको उच्चतम सीमा, आलोचनात्मक यथार्थवाद मात्र हो भने मदनमणि दीक्षितले समृद्ध विषयवस्तु तथा महाकाव्यात्मक स्वरूप र संरचनागत भव्यता प्रदान गरे पनि सङ्घर्षको महागाथात्मक स्वरूप प्रदान गर्न सकेनन्। महत्त्वपूर्ण विषयवस्तु, शोषणको मार्मिक चित्रण र सङ्घर्षशील परिवेशको निर्माण गर्दागर्दै पनि अविरल बग्दछ इन्द्रावतीलाई विकलले समाजवादी यथार्थवादको दरिलो धारभूमि प्रदान गर्न सकेनन् र पनि भोक र भित्ताहरू, माधवी र अलिखितका तुलनामा अविरल बग्दछ इन्द्रावतीमा सामाजिक द्वेष सबभन्दा टङ्कारो रूपमा प्रस्तुत भएको देखिन्छ। यसैगरी पाश्चात्य औपन्यासिक प्रवृत्तिलाई नेपाली टोपी लगाएर शिल्पगत तथा शौलीगत प्रयोग गर्ने ध्रुवचन्द्र गौतम नै यस्ता उपन्यासकार हुन् जसमा उत्तरआधुनिकतावादी औपन्यासिक प्रयोगशीलताको प्रभाव परेको पाइन्छ। सामाजिक विषयवस्तु, पुराकथा, लोककथा, स्वैरकल्पना र प्रतीकात्मकताको प्रयोगका दृष्टिले गौतममा मार्क्सेजको प्रभाव परेको जस्तो लाग्दछ। तर यी तत्त्वहरूको प्रयोग यथार्थबाट पलायन हुने तथा इतिहास चेतनाको निषेध गर्ने क्रममा गरिएको हुनाले विचारका दृष्टिले उनी रेमन्ड फेडरम्यान, बार्थल्हम, जन वा र थमस पेंचोका नजिक पुगेका छन्। अलिखित गौतमको सबभन्दा सशक्त तर भ्रमवादको प्रयोगको सुन्दर प्रयोगभूमि हो। समाजलाई केन्द्र बनाएर भ्रम र स्वैरकल्पनाको माध्यमबाट यथार्थविरोधी भावनाको संवहन झन् खतरनाक हुँदो रहेछ। यो कुरा अलिखितले प्रस्ट पारेको छ। अलिखित सामाजिक विसङ्गतिबाट मुक्तिभ्रमको संसारमा शरण मात्र हो भन्दछ। अलिखित माइकल फोकल्टका झैं शक्तिको संसार हो। समाजमा

Notes

जसको हातमा शक्ति छ तिनीहरू नै बाँच्न योग्य छन् भन्दै शक्तिहीनहरूलाई शक्तिवानहरूको गुलाम बन्न आह्वान गर्छ। ध्रुवचन्द्र गौतमको अर्को उपन्यास स्वर्गीय हीरादेवीको खोज, इसावेल एलेन्डेको भूतहरूको घरको प्रभाव अनुभूत हुन्छ। उनका पछिल्ला उपन्यासहरू वस्तु तथा रूप दुवै दृष्टिले त्यति चर्चा गर्न लायक उपन्यास होइनन्। वास्तावमा अलिखित उनको उपन्यासलेखनको चरमोत्कर्ष स्थिति हो। थमस पेंचो वा जन वाले समाज विरोधी चिन्तानको प्रयोग आफूमाथि गरेका थिए। तर गौतमले यो साङ्घातिक र समाजविरोधी आणविक अस्त्रको प्रयोग ग्रामीण समाजमाथि गरेका छन्। हेर्दा समाजको चिन्ता गरेजस्तो देखिने तर अनन्तः समाजकै हत्या गर्ने ध्रुवचन्द्र गौतमप्रभृतिलाई छाडेर नेपाली साहित्यका अन्य उपन्यासहरू आआफ्नै सीमाका बाबजुद पनि नेपाली समाजप्रतिको चिन्तन र चिन्ताका उपज हुन् भन्न सकिन्छ। 2046सालपछि समाजवादी यथार्थवादी लेखन अझ प्रभावशाली रूपमा देखा परेको र नेपाली उपन्यासकारहरू आफ्नो समाजको गतिशील यथार्थलाई संश्लेषण गर्दै मुक्तिचेतको उद्बोधन गर्न कटिबद्ध छन् भन्ने कुरा कामरेड हुतराज राजधानी प्रस्थान जस्ता उपन्यासहरूले प्रस्ट पारेका छन्। एक-दुई अपवादलाई छाडिदिने हो भने नेपाली उपन्यासकारहरूको चिन्ता नेपाली समाजप्रति नै केन्द्रित रहेको आलोचनात्मकता नै यसको प्रमुख प्रवृत्ति बनेको तथ्य पुष्टि हुन आउँछ। तेस्रो विश्वका मुलुकहरूका लागि उपन्यास आज पनि उत्तिकै प्रभावशाली र सशक्त विधा रहेको छ र सामाजिक जीवनका विविध घातप्रतिघातलाई अभिव्यक्त गर्ने प्रमुख विधा बनेको छ। वास्तवमा तेस्रो विश्वमा उपन्यास यतिबेर सबभन्दा जवान विधा बनेको छ। महाकाव्यत्मकता तेस्रो विश्वका उपन्यासहरूको विशेषता हो। तेस्रो विश्वका उपन्यासहरूमा पाश्चात्य, धुनिक तथा उत्तरआधुनिकतावादी

प्रवृत्तिको प्रभाव नपरेको होइन तर यहाँको सामाजिक परिस्थितिले त्यसतो लेखनले पाठकीय सहानुभूति र लोकप्रियता आर्जन गर्न सकेको छैन। यथार्थतः तेस्रो विश्वका उपन्यासहरू राष्ट्रख्यान हुन्। आफूवरिपरिको समाज र यसप्रतिको चिन्ता तेस्रो विश्वका उपन्यासकारहरूको चिन्ताको प्रमुख विषय हो। सामाजलाई केन्द्र बनाएर यस क्षेत्रका उपन्यासकारहरू समाजको चित्र पाठक सामु प्रस्तुत गर्न चाहन्छन् र उपन्यासमा प्रस्तुत चित्रमार्फत समाज सुधार्न चाहन्छन्। आलोचनात्मक यथार्थवाद र समाजवादी यथार्थवाद तेस्रो विश्वका लेखकहरूको प्रवृत्तिगत वैशिष्ट्य हो। उत्तरआधुनिकतावादी प्रवृत्ति पाश्चात्य विकसित देशहरूभित्रै पनि प्रमुख प्रवृत्ति बन्न सकेको छैन। नारीवादी र मानवतावादी प्रवृत्ति अहिले पनि पाश्चात्य मुलुकमा त्यत्तिकै सशक्त रूपमा क्रियाशील रहेका पाइन्छन्। त्यसैले पनि नेपाली साहित्यको उपन्यासलेखनको क्षेत्रमा बेलाबेलामा पाश्चात्य धुनिकतावादी, उत्तराधुनिकतावादी प्रवृत्ति तथा प्रयोगशीलताको प्रभाव परेको पाइन्छ। तापनि समाजकेन्द्रित प्रवृत्ति नेपाली उपन्यासलेखनको प्रमुख प्रवृत्ति हो र यसको प्रतिनिधित्व समाजवादी यथार्थवादीहरूले गरेका छन् ।

आजका प्रयोगवादी तथा उत्तरआधुनिक परिस्थितिमा देखिएका नेपाली उपन्यास लेखनका प्रवृत्ति, शैली, प्रक्रिया विशेष प्रयोगवादी उत्तरआधुनिक प्रवृत्तिहरूलाई विषय, शैलीशिल्प र विचारका आधारमा वर्गीकरण गरेर देखाउन पनि सकिन्छ, तर यहाँ एकै ठाउँमा प्रस्तुत गरिन्छ । नारीवादिता, लैङ्गिक चेतना, जातीय पहिचान, दलित चेतना, सीमान्तीकृत वर्गको आवाज, द्वन्द्व र युद्धको अभिघात, डायस्पोरिक भावना, आत्मकथात्मकता, तथ्य र स्वैरकल्पनाको मिश्रण, पर्यावरणीय चेतना, नवइतिहासवादिता वा बहुसांस्कृतिकता, साइबर संस्कृतिको चित्रण, बहुलता,

Notes

पराऔपन्यासिकता, विधामिश्रण आदि आजको प्रमुख औपन्यासिक प्रयोगशीलताहरू हुन् । यी सबैको यहाँ सङ्क्षेपमा चर्चा गरिएको छ ।

(क) लैङ्गिकता - लैङ्गिक विभेदप्रति विद्रोह र आक्रोश व्यक्त गर्नु, समलिङ्गीयता, तेस्रो लिङ्गीका हक र अधिकारका कुराहरू उठाउनु, लैङ्गिक विभेद देखाउने भाषाको विरोध गरी समतामूलक भाषाको आविष्कार गर्न खोज्नु आदि लैङ्गिकतालाई विषय बनाएर लेखिएका उपन्यासका प्रमुख प्रवृत्ति हुन् । यी बाहेक परालैङ्गिकता, विषम लिङ्गीयता, सन्धिगदता जस्ता कुराहरू पनि यसैभित्र अटाउन सक्छन् । यस्ता उपन्यासमा मोहनराज शर्माका सलजो, पल्ली, शोभा भट्टराईको अन्त्यहीन अन्त्य आदि पर्दछन् ।

(ख) द्वन्द्व र युद्धको अभिघात - पश्चिममा पनि प्रथम र द्वितीय विश्वयुद्धपछि युद्ध साहित्य खुब लेखियो । हाम्रो नेपाली साहित्यमा युद्धलाई विषय बनाएर साहित्य रचना नभएको होइन, भएको छ तर थोरै । नेपालमा विक्रम संवत् दुईहज्जारको पहिलो, तेस्रो र पाँचौँ दशकमा युद्ध भएका छन् । पहिलेका युद्धलाई विषय बनाएर उपन्यास कम लेखिएका छन् तर पछिल्लो युद्ध (2052-2062) लाई विषय बनाएर धेरै उपन्यास लेखिएका र लेखिँदै पनि छन् । युद्ध दर्शनलाई विषय बनाएर उपन्यास लेखिएका छन् । केही नेपाल बाहिरका नेपाली उपन्यासकारहरूले नेपाली लाहुरेहरूले विश्वयुद्धमा लडेको प्रसङ्ग समेटेर पनि युद्ध उपन्यास लेखेका छन् । द्वन्द्व र युद्ध सम्बन्धी उपन्यासमा हत्या, हिंसा, अपहरण, त्रास, धराप थापना, नाकाबन्दी, अङ्गभङ्ग, वैधव्य, अनाथत्व, अपुत्रत्व, बमविस्फोट, गोली हानाहान, आतङ्क, पलायन, विस्थापन, अनिश्चय, अराजकता आदि अनेक कुरालाई विषय बनाइन्छ । यस्ता उपन्यासबाट दुःख, वेदना, अवसाद, अभिघात बोध हुन्छ । द्वन्द्व र युद्ध सम्बन्धी

उपन्यासमा एकथरी माथि लेखिएका विषय भएका दुःखान्त उपन्यास हुन्छन् भने अर्काथरी उपन्यासहरू युद्धको, हिंसाको आवश्यकता बोध गराएर युद्ध मोर्चामा लड्ने योद्धाहरूलाई धैर्य, जोस र साहस प्रदान गर्ने खालका पनि हुन्छन् । समकालीन उपन्यासमा यी दुवैखाले द्वन्द्व र युद्ध सम्बन्धी उपन्यास लेखिएका छन् । यस्ता उपन्यासमा रुकु कार्कीको जीवन ज्योति, गणेश राईका युद्ध एम्बुसमा राइफलको सङ्गीत, राइफलको नालबाट जीवन नियाल्दा, डि.बि. गुरुङको हिमालयको चीत्कार, धीरकुमार श्रेष्ठको घुर, नारायण वाग्लेको पल्पसा क्याफे, गोविन्दराज भट्टराईको सुकरातका पाइला, शारदा शर्माको ताप, बुद्धिसागरको कर्णाली ब्लुज, प्रदीप नेपालको देउमाईको किनारमा, ऋषिराज बरालको समरगाथा, हरिहर खनालको समयको रेखाचित्र, घनश्याम ढकालको रातो आकाश, अन्विका गिरीको मान्छेको रङ, दीपशिखाको रात फुलेको याम आदि पर्दछन् ।

(ग) डायस्पोरिक भावना - अनेक कारणले आफ्नो देश छोडेर अर्को देशमा पुगेका र उभय परिचय बोकेका पात्र प्रयोग गरेर रचिने उपन्यासलाई परादेशीय वा आप्रवासीय वा डायस्पोरिक भनिन्छ । आफ्नो ठाउँ छोड्नु तर जोडिन नसक्नुको बाध्यता, नयाँ देशमा बस्दा हुने भय, चिन्ता, अपरिचितता, असुरक्षा, स्वसंस्कृति र परसंस्कृतिबिचका आकर्षण विकर्षण, विस्थापन भय, पूर्वस्मृति, ऐकान्तिकता, क्षयबोध, उभयबोध, विच्छिन्नता आदि भाव भएका उपन्यासलाई डायस्पोरिक भनिन्छ । डायस्पोरिक प्रवृत्ति भएका समकालीन उपन्यासमा होमनाथ सुवेदीका घौराली, अङ्कुर, यमपुरीको महल, राजवको एटलान्टिक स्ट्रिट, कृष्णराज खनालको पातालकी प्रेयसी, शोभा भट्टराईको अन्त्यहीन अन्त्य आदि पर्दछन् ।

(घ) आत्मकथात्मकता - आत्मकथात्मकता उपन्यास लेखनको शैलीगत प्रवृत्ति हो । प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दुमा लेखिएका र कथककै जीवनलाई

Notes

प्रस्तुत गर्ने उपन्यास आत्मकथात्मक हुन्छन् तर यहाँ उपन्यासकार स्वयम्ले आफ्नो जीवनलाई विषय बनाएर लेखेको उपन्यासलाई मात्र आत्मकथात्मक भनिएको छ । यस्ता उपन्यासलाई आत्मन्यास पनि भन्न सकिन्छ । उपन्यासकारको निजी जीवनलाई संस्मरणका रूपमा प्रस्तुत गर्ने समकालीन उपन्यासहरूमा ध्रुवचन्द्र गौतमका बाढी, घुर्मी, कृष्ण धरावासीका आधा बाटो, पाण्डुलिपि होमनाथ सुवेदीको यमपुरीको महल, शोभा भट्टराईको अन्त्यहीन अन्त्य, पुरुषोत्तम दाहालको शान्ता, प्रदीप नेपालको बर्बरिक आदि पर्दछन् ।

(ङ) तथ्य र स्वैरकल्पनाको सम्मिश्रण - यो एउटा उपन्यास लेख्ने उत्तरआधुनिक तरिका हो । यसलाई उत्तरआधुनिक औपन्यासिक शिल्प पनि भन्न सकिन्छ । उपन्यासकारले यथार्थ र स्वैरकल्पना मिसाएर अर्कै नवीन संसारको रचना गर्दछ । त्यसबाट व्यञ्जित हुने सन्देश प्रभावकारी हुन्छ । यस्तो शिल्प प्रयोग गरेर लेखिएका समकालीन उपन्यासहरूमा सरुभक्तको समय त्रासदी, मनुजबाबु मिश्रको स्वप्न सम्मेलन, ध्रुवचन्द्र गौतमका जेलिएको, अग्निदत्त+अग्निदत्त, तथाकथित, दुबिधा, स्वागत नेपालको मातृसम्भोग आदि पर्दछन् । त्यस्तै वास्तविकता र कल्पित वास्तविकता मिसाएर पनि समकालीन उपन्यास लेखिएका छन् । यस्ता उपन्यास लेख्ने कृष्ण धरावासी हुन् । उनका आधा बाटो, ढुङ्गालमा यस्तो शिल्प प्रयोग भएको छ । त्यस्तै कृष्ण बरालको अवतरण, शोभा भट्टराईको अन्त्यहीन अन्त्यमा पनि यो शिल्प प्रयोग भएको छ ।

(च) पर्यावरणीय चेतना - यसलाई मानवेतर जगत्प्रतिको चिन्ता पनि भन्न सकिन्छ । वनस्पति, मानवेतर प्राणी र तिनीहरूको वासस्थान, जलवायुका साथै समग्र पृथ्वीप्रतिको चिन्ताले लेखिएका उपन्यासलाई पर्यावरणीय चेतना भएका उपन्यास भन्न सकिन्छ । औद्योगिकीकरणले,

प्रविधिको विकासले, दिगो विकासको धारणा नभएकाले दिनानुदिन पृथ्वी यावत् जीवजन्तुका लागि बस्न अयोग्य भइरहेको छ । पृथ्वीलाई यस अवस्थामा पुर्याउने मान्छे नै हो । मान्छेका अदूरशी कृत्यले पृथ्वीको वातावरण प्राणी मात्रका लागि प्रतिकूल हुँदै गएको छ भनेर दर्शाउने उपन्यास वातावरणीय चेतना भएका हुन्छन् । यस खाले विचारले लेखिएका समकालीन उपन्यासहरू तेराखको सर्वजा, सरुभक्तको चुली, हिरण्य भोजपुरेको सगरमाथाभन्दा माथि, ध्रुवचन्द्रको जेलिएको, प्रदीप नेपालको स्वप्निल सहर, हरिहर खनालको उज्यालोको खोजीमा आदि हुन् ।

(छ) नवइतिसाहवादिता वा बहुसांस्कृतिकता - यो सन् 1980 पछि आएको उत्तरआधुनिक विचार हो । यसले साहित्यलाई संस्कृति सापेक्ष मान्दछ । इतिहास र संस्कृति सापेक्ष उपन्यास नै जीवन सापेक्ष हुन्छन् । इतिहास र संस्कृति निरपेक्ष उपन्यास सार्थक हुँदैनन् । ज्ञान वा सत्य सत्ताद्वारा लागू हुन्छ । सत्ता परिवर्तन हुने बित्तिकै सत्यमा पनि परिवर्तन हुन्छ । सत्य वा ज्ञानको केन्द्रीयता र सीमान्तता सत्ताले निर्धारण गर्दछ । जो शक्तिशाली छ ऊ आफ्नो सत्ता चलाइराख्न अनेक प्रपञ्च गरेर विभेदक कुराहरूलाई कायम गराइरहन्छ भन्ने विचारसँग मिल्ने उपन्यासहरू नवइतिहासवादी वा बहुसांस्कृतिक हुन्छन् । नवइतिहास वा बहुसंस्कृतिभिन्न दलित उत्पीडन, जातीय पहिचान, सीमान्तीकृत वर्गको आवाजको प्रतिनिधित्व जस्ता इस्यु पनि समाविष्ट हुन्छन् । यस्तो विचारको प्रभावमा लेखिएका समकालीन उपन्यासहरूमा भरत जङ्गमका रातो घाम, ख्वपदेश, कृष्ण धरावासीको टुँडाल, श्रीकृष्ण श्रेष्ठको भीमसेन थापा, नारायण ढकालको प्रेतकल्प, राजन मुकारुङ्का हेल्छा कुप्पा, दमिनी

Notes

भिर, डि.बि. गुरुङको हिमालयको चीत्कार, देश सुब्बाको अपमान नेपाल कुशशाको छोटो फ्रक आदि पर्दछन् ।

(ज) साइबर संस्कृतिको चित्रण - अहिलेको युग प्रविधिको युग हो । अब मनुष्यको निर्णय मनुष्यले होइन प्रविधिले गर्दछ । आज मानिसको चयन स्वतन्त्रतालाई प्रविधिले अपहरण गरिदिएको छ । मान्छेले कि त यसलाई स्विकार्नुपर्छ कि त बाँच्न छोडिदिनुपर्छ । प्रविधिको युग माध्यमको युग हो । प्रविधिमा माध्यम र अन्तर्वस्तुमा फरक हुँदैन । प्रविधि स्वयं अन्तर्वस्तु हुन्छ । साहित्यको माध्यम पहिले मौखिक थियो । त्यसपछि छापा भयो र अहिले विद्युत् भएको छ । यही विद्युतीय माध्यमलाई साइबर संस्कृति भनिएको हो । यसलाई टेक्नोकल्चर पनि भन्न सकिन्छ । हुनत विद्युतीय माध्यममा, रेडियो, टिभी पनि पर्छन्, तर यहाँ साइबर भनेर कम्प्युटर र इन्टरनेट माध्यमलाई लिइएको छ । अहिले इन्टरनेट स्वयं संस्कृति वा अन्तर्वस्तु भएको छ । सञ्चार प्रविधिले विश्वलाई आज ग्रामीकरण गरिदिएको छ । समय र स्थानको दूरत्व कम भएको जस्तो लाग्दछ । यी आधुनिक सञ्चारले ज्ञान ओसार्ने मात्र होइनन्, ज्ञान उत्पादन पनि गर्दछन् । यी आज स्वयं उत्पादक भएका छन् । आज ज्ञान जोसँग हुन्छ त्यही शक्तिशाली हुन्छ । प्रविधि आज शक्तिशाली भएको छ । यसको प्रभावमा लेखिएका उपन्यासलाई साइबर संस्कृतिको चित्रण गर्ने उपन्यास भनिन्छ । यस्ता उपन्यास हाइपर रियल हुन्छन् । समकालीन नेपाली उपन्यासहरू मनुजबाबु मिश्रको स्वप्न सम्मेलन, शोभा भट्टराईको अन्त्यहीन अन्त्य, सरुभक्तको समय त्रासदी, ध्रुवचन्द्र गौतमको फूलको आतङ्क, दुबिधा, तथाकथित, सहस्राब्दीको अन्तिम प्रेमकथा, होमनाथ सुवेदीको यमपुरीको महल, नारायण वाग्लेको पल्पसा क्याफे,

रोशन थापा नीरवका प्रत्येक श्रवणकुमार अर्थात् युद्ध, प्रस्थान्तर, राजवको एटलान्टिक स्ट्रिट आदि हुन् ।

(झ) बहुलवादी विचार - आधुनिक प्रवृत्तिमा आधारित उपन्यासहरू एकलवादी हुन्थे कुनै एक वादका पक्षधर हुन्थे, तर उत्तरआधुनिक प्रवृत्ति भएका उपन्यासहरू बहुलवादी हुन्छन् । यिनीहरू एकलवाद विरोधी हुन्छन्, केन्द्र विरोधी, स्थापना विरोधी हुन्छन् । पहिले एक वाद अर्को वादको विरोधी भनिन्थ्यो, अहिले एक वाद अर्को वादको सहयोगी मानिन्छ । यसरी अहिले एकलताको साटो बहुलताको धारणा आएको छ । उदारताको, समानताको पूर्णको होइन अंशको, जात, जाति, जनजाति, स्त्रीलिङ्गी, पुलिङ्गी, विषमलिङ्गी, समलिङ्गी, तेस्रो लिङ्गीबिच हुने विभेद र असमानता हट्नुपर्छ भन्ने विचार आएको छ । पहिले खास विचार राम्रो अरु विचार नराम्रा खास विचार शक्तिशाली, अरु विचार शक्तिहीन हुन्छन् भन्ने वैचारिक विभेद थिए । पहिले विचारको निषेध गरिन्थ्यो । अब विचार राम्रा नराम्रा, साना, ठुला, शक्तिशाली शक्तिहीन हुँदैनन्, तिनलाई सत्ताले त्यस्तो बनाउँछ र आफ्नो वर्चस्व कायम राख्न तिनलाई त्यस्तो बनाइरहन्छ । हामीले शक्तिशालीहरूको कुत्सित चाल बुझ्नुपर्छ र बहुलवादी हुनुपर्छ भन्ने विचार आएका छन् । यसरी आज विचारमा मात्र होइन, लेखन शैलीमा, चरित्र निर्माणमा, कृतिको अर्थ लगाइमा बहुलताले प्रवेश गरेको छ । बहुलतालाई आधार बनाएर लेखिएका समकालीन उपन्यासहरूमा कृष्ण धरावासीका शरणार्थी, आधा बाटो, टुँडाल, कृष्ण बरालको अवतरण, तेराखको सर्वजा, पद्यावती सिंहको समानान्तर आकाश, मोहनराज शर्माको सलजो, शोभा भट्टराईको अन्त्यहीन अन्त्य, ध्रुवचन्द्र गौतमका फूलको आतङ्क, जेलिएको, तथाकथित, दुबिधा, एक असफल आख्यानको आरम्भ, जगदीश शम्सेरको सेतो ख्याकको आख्यान,

Notes

गोविन्दराज भट्टराईको सुकरातका पाइला, देश सुब्बाको आदिवासी, डि.वि. गुरुङको हिमालयको चीत्कार, होम सुवेदीको यमपुरीको महल आदि पर्दछन् ।

(ज) पराऔपन्यासिकता - यथार्थको चमत्कारपूर्ण उद्बोध गराउनु नै पराऔपन्यासिकता हो । यथार्थलाई चमत्कारी बनाउन यथार्थमा स्वैरकल्पना, परीकथा, चमत्कारी कथा मिसाइन्छ । पराउपन्यास उत्तरआधुनिक औपन्यासिक प्रवृत्तिको देन हो । वस्तुगत यथार्थको साटो विषयगत यथार्थ, सामाजिक यथार्थ भन्दा व्यक्तिगत यथार्थलाई महत्त्व दिने, आदर्शोन्मुख यथार्थवाद, सामाजिक यथार्थवाद, समाजवादी यथार्थवाद भन्दा भिन्न यथार्थ प्रस्तुत गर्ने उपन्यास पराउपन्यास हुन्छन् । यथार्थवादले कल्पित यथार्थ प्रस्तुत गरेर पाठकमा यथार्थको भ्रम सिर्जना गर्छ भने परायथार्थले यो यथार्थ होइन, काल्पनिक यथार्थ हो, साहित्यिक यथार्थ हो भनेर पाठकलाई पर्ने यथार्थको भ्रम हटाइदिन्छ । यस्ता उपन्यासमा उपन्यासको रचना प्रक्रियाको पनि उल्लेख हुन्छ वा उपन्यासले उपन्यासकै आलोचना गरिरहेको हुन्छ । पराऔपन्यासिक उपन्यासलाई अधिऔपन्यासिक पनि भनिन्छ । यस्ता प्रवृत्ति भएका समकालीन नेपाली उपन्यासमा तेराखको सर्वजा, जगदीश शम्सेरको सेतो ख्याकको आख्यान, ध्रुवचन्द्र गौतमका जेलिएको, एक असफल आख्यानको आरम्भ, कृष्ण धरावासीको शरणार्थी, नारायण वाग्लेको पल्पसा क्याफे, ध्रुव सापकोटाको अकल्पनीय, होमनाथ सुवेदीको यमपुरीको महल, गोविन्दराज भट्टराईका सुकरातका पाइला, सुकरातको डायरी, राजेन्द्र पराजुलीको अनायिका, सञ्जीव उप्रेतीको घनचक्कर आदि पर्दछन् ।

(ट) विधामिश्रण - साहित्यिक विधा भन्ने बित्तिकै पाठकका मनमा साहित्यिक पाठको खास स्वरूपको बोध हुन्छ, तर अहिले साहित्यिक

पाठहरू पहिलेका जस्ता विधाका निर्धारित ढाँचामा आउँदैनन्, तिनले विधाको स्वरूपलाई दुरुस्त देखाउँदैनन्, ती एक अर्कामा मिसिएर, एकअर्काले एकअर्काका गुण वा विशेषता बोकेर आउँछन् । साहित्यिक पाठकको यस्तो मिश्रित रूपलाई विधाहीनता भनिन्छ । सबैभन्दा बढी विधामिश्रण आत्मसात् गर्ने क्षमता उपन्यासमै हुन्छ । त्यसैले विधामिश्रण समकालीन उपन्यासको प्रवृत्ति भएर देखापरेको छ । उपन्यासभित्रै कथा, निबन्ध, नाटक, कविता आदि विधाका विशेषता वा गुण पाइनु नै विधामिश्रण हो । यस्ता उपन्यासले उपन्यासका परम्परागत संरचनात्मक ढाँचालाई भत्काएका हुन्छन् । जेनेटिक इन्जिनियरिङले विभिन्न प्राणी र वनस्पतिहरूलाई एकअर्कासँग मिसाएर क्रसब्रिड वा हाइब्रिड निकाले जसरी उपन्यासकार पनि हाइब्रिड संरचनामा उपन्यास लेख्छन् । त्यसैलाई विधामिश्रण भनिएको हो । विधाहीन वा मिश्रित संरचना भएका समकालीन उपन्यासहरूमा वानिरा गिरीको शब्दातीत शान्तनु, परशु प्रधानको सीताहरू, कृष्ण बरालको अवतरण, कृष्ण धरावारीको टुँडाल, जगदीश शम्सेरको सेतो ख्याकको आख्यान, ध्रुवचन्द्र गौतमका फूलको आतङ्क, भीमसेन ४ को अन्तिम खोजी, होमनाथ सुवेदीको यमपुरीको महल, गोविन्दराज भट्टराईको सुकरातका पाइला, मोहनराज शर्माको सल्लिजो, गणेश राईका युद्ध एम्बुसमा राइफलको सङ्गीत, राइफलको नालबाट जीवन नियाल्दा, रश्मि शेखरको जोहिना आदि पर्दछन् ।

अतः वर्तमान समयमा लेखिएका र अहिलेकै विचार र शैली भएका उपन्यास नै प्रयोगवादी उपन्यासहरू हुन् । पाश्चात्य साहित्यमा दोस्रो विश्वयुद्धपछि लेखिएको उपन्यासहरूमा प्रयोगशीलताको प्रभावादि देखा परेका पाइन्छ । नेपाली साहित्यमा भने दोस्रो विश्वयुद्धपछि मात्र आधुनिक

Notes

साहित्य लेखिन थालेको पाइन्छ । नेपाली साहित्यमा उत्तरआधुनिक साहित्य लेखन 2034 पछि आरम्भ भएको हो, तर उत्तरआधुनिक नेपाली उपन्यास भने पचासको दशकदेखि मात्र लेखिए । त्यसैले पचासको दशकदेखि लेखिएका उपन्यासभित्र छुटपुटरूपमा प्रयोगवादी धारणाको विकास हुँदै आएको पाइन्छ । समकालीन उपन्यास विषयवस्तु, रूप र संरचना, शैलीशिल्प आदि दृष्टिले परम्पराभिन्न र नवीन हुन्छन् । यिनले वर्तमानको जीवन र संस्कृतिलाई प्रतिविम्बित गर्छन् । अहिलेका उपन्यासले सार्वकालिक, सार्वभौम सत्य प्रकट नगरेर स्थानीय सत्य, आंशिक सत्य मात्र प्रकट गर्छन् । उपन्यासकारले देखेका अनुभव गरेका र उनीहरूलाई सत्य लागेका कुरा देखाउँछन् । प्रयोगवादमा आधारित उपन्यास लेखिनाका मुख्य राष्ट्रिय कारणमा विभेदमूलक सामाजिक संरचना, 2046सालमा पुनःप्राप्त प्रजातन्त्र र त्यसले दिएको उदारता, 2052—20६2 को द्वन्द्व र युद्ध तथा 20६3 सालको राजनीतिक परिवर्तन र नेपालीको तीव्र बहिर्गमन पर्दछन् भने अन्तरराष्ट्रिय मुख्य कारणमा विश्व राजनीतिमा रहेको द्विध्रुवीय दृष्टिकोणको अन्त्य र बहुलवादी दृष्टिको उदय, सञ्चार र प्रविधिको तीव्र विकास र त्यसको प्रभाव तथा विश्व उपन्यास लेखनमा आएका नवीन प्रवृत्तिको विश्वव्यापी प्रयोग पर्दछन् । यसरी नै डार्विन, मार्क्स र फ्रायडका वैज्ञानिक भौतिकवादी धारणा, मार्क्सवादोत्तर समयमा देखा परेका नवमार्क्सवादी र अन्य समसामयिक विचार तथा पूर्वीय समन्वयवादी विचार पनि पर्दछन् । समकालीन उपन्यासका मुख्य प्रवृत्तिलाई आधुनिक र उत्तरआधुनिक गरी दुई वर्गमा राखेर देखाउन सकिन्छ । आधुनिक प्रवृत्ति स्वच्छन्दतावादिता, यथार्थवादिता, मनोविश्लेषणात्मकता, विसङ्गतिवादिता अस्तित्ववादिता, प्रयोगपरकता आदिको प्रयोग समसामयिक उपन्यासमा पर्याप्त मात्रामा

भएको र यी प्रवृत्तिहरू नै मूल प्रवाहका रूपमा देखिन्छन् । खास गरी यथार्थवाद र यसका विविध पक्ष जस्तै - आदर्शोन्मुख, यथार्थवाद, सामाजिक यथार्थवाद, समाजवादी यथार्थवाद, प्रकृतवादी यथार्थवाद, अतियथार्थवाद, ऐतिहासिक यथार्थवादमा आधारित उपन्यास नै बढी देखिन्छन् । प्रयोगवादी प्रवृत्ति जस्तै बहुलवादी विचार, नारीवाद, लैङ्गिकता, द्वन्द्व र युद्धको अभिघात, डायस्पोरिक चेतना, आत्मकथात्मकता, तथ्य र स्वैरकल्पनाको सम्मिश्रण, पर्यावरणीय चेतना, बहुसांस्कृतिकता, साइबर संस्कृतिको चित्रण, पराऔपन्यासिकता, विधामिश्रण, पुनर्लेखन अन्तरपाठीयता, अपरम्परितता आदिको प्रयोग पनि भएको देखिन्छ । अरू विधाका तुलनामा आज उपन्यास बढी स्वतन्त्र भएर लेख्न सकिने भएकाले यो क्रमशः गतिशील र प्रयोगशील पनि हुँदै गएको पाइन्छ ।

8.5 उपसंहार

आज विश्व साहित्यकै हारा हारी हुँदै अघि बढ्ने गरेका नेपाली उपन्यास लेखन साहित्यमा पनि विविध प्रकारका सैद्धान्तिक प्रयोग र प्रविधिगत शैली आदि भित्रिएको थाहा लाग्छ । जसको परिणाममा अन्य भाषा – भाषीका साहित्य सरह नेपाली उपन्यास लेखनले आफ्नै एउटा छुट्टै विशेषता र स्थान प्राप्त गर्न सफल भएको मान्न सकिन्छ ।

अचेल उपन्यासलाई साहित्यको नयाँ विधाको अर्थमा प्रयोग गरिएको बुझिन्छ । पाश्चात्य साहित्यमा प्रचलित नोवेल (Novel) को पर्यायका रूपमा नेपाली साहित्यमा उपन्यास शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । 'नोवेल' को अर्थ हो नयाँ समाचार वा नयाँ घटना । पाश्चात्य जगतका लागि उपन्यास पनि नयाँ घटना वा विधाका रूपमा प्रस्तुत भयो । यसैले

उपन्यासका लागि 'नोवेल' शब्द प्रयुक्त हुनपुग्यो । नयाँ औपन्यासिक विधाका रूपमा त्यही नोवेल शब्दले भारतीय मूलका विशेष भाषाहरूमा बङ्गाली र हिन्दीमा उपन्यासको रूपमा प्रवेश गर्यो । आज प्रचलित रूपमा पाइने उपन्यासविधा पाश्चात्य साहित्यको देन हो । यसैले पनि नेपाली साहित्यको लागि यो नयाँ विधा हो ।

प्रयोगवाद आधुनिक काव्य लेखनको एउटा विशिष्ट धारा हो । विशेष—**प्रयोगवाद** अंग्रेजी शब्द एकसपेरिमेंटलिज्म को छाँया हो जसमा नयाँ मार्गहरूका अन्वेषण तथा शिल्प अनि विषय दुईवटै कुरोहरूलाई नवीनता प्राप्त हुन्छ । प्रयोगवादले साहित्यमा पहिलो चोटी व्यक्तिगत अस्मिता, निजी व्यक्तित्व तथा निजतालाई विशेष महत्त्व दिएको पाइन्छ। यसमा क्षणलाई महत्त्व दिएर जीवनलाई भरपूर ढंगले जिउने चाह निहित रहेको हुन्छ ।

साहित्यमा उपन्यासको भविष्यको बारेमा विद्वानहरूद्वारा जेजस्ता तर्कवितर्क र प्रश्नहरू उठाइए पनि आज पनि उपन्यास सर्वाधिक लोकप्रिय विधा बनेको पाइन्छ। आज पनि उपन्यास कलामाफत समाज र सामाजिक चिन्तनलाई बुझ्ने एउटा सबल माध्यम हुनुका साथै यो नवीन साहित्यिक सिद्धान्तहरूको प्रयोगभूमि पनि बनेको देखिन्छ। साहित्यिक सिद्धान्तहरूले सिर्जना र सृजनकार्यलाई दिशाबोध गराउँछन् भने सिर्जनाहरूले भन्ने सत्य र तथ्यलाई उपन्यासविधाले व्यवहारद्वारा पुष्टि गरेको पाइन्छ।

8.6 सार

- हिजको सन्दर्भमा भन्नपर्दा परम्परागत शैली अजनाएर उपन्यास लेखिने प्रचलनले आजको दिनमा आएर काँचुली फेरेको पाइन्छ ।

- मानवको सच्चा जीवन प्रस्तुत गर्ने चरित्र कार्यहरू कथासूत्रमा उनीएको कल्पनामूलक उचित विस्तार युक्त गद्यमय आख्यान उपन्यास हो ।
- पाश्चात्य उपन्यासलेखनको प्रवृत्तिलाई आधार मान्दा 'नयाँ उपन्यास' आन्दोलन अर्थात् 1950 पछिको अवधिलाई लिनु औचित्यपूर्ण ठहर्छ।
- पराउपन्यास लेखनप्रवृत्ति मूलतः अमेरिकी उपज हो। रस्वे ग्रिए, रेमन्ड फेडरम्यान, बार्थेल्हम, थमस पेँचो, जन वा जस्ता उपन्यासकारहरू यसो प्रवृत्तिका प्रतिनिधि लेखक हुन्।
- 1950-६० को दशकदेखि नै पश्चिममा उपन्यासकारहरू निजी संसारको खोजीमा तल्लीन थिए, यथार्थबाट पलायन भएर स्वैरकल्पनामा रम्टै थिए।
- दक्षिण अमेरिकी उपन्यासहरूले मिथक, लोककथा, परीकथा, स्वैरकल्पना, जादुटुना, विलक्षणता आदिको प्रयोगद्वारा यथार्थको चमत्कारपूर्ण अभिव्यक्तिमार्फत एउटा अचम्मको सम्मोहन पाठकहरूमा पैदा गरेका भेटिन्छन्।
- भारतीय उपन्यासहरू कला र विचार दुवै दृष्टिले बढी प्रभावकारी रहेका छन् र यथार्थतः उपन्यासलेखनको वर्तमान प्रवृत्तिको प्रतिनिधित्व यस क्षेत्रमा भारतीय उपन्यासहरूले गर्दछन्।
- उपन्यास लेखनमा प्रयोगवादी प्रवृत्तिहरू जस्तै बहुलवादी विचार, नारीवाद, लैङ्गिकता, द्वन्द्व र युद्धको अभिघात, डायस्पोरिक चेतना, आत्मकथात्मकता, तथ्य र स्वैरकल्पनाको सम्मिश्रण, पर्यावरणीय चेतना, बहुसांस्कृतिकता, साइबर संस्कृतिको चित्रण, पराऔपन्यासिकता, विधामिश्रण, पुनर्लेखन अन्तरपाठीयता, अपरम्परितता आदिको प्रयोग हिज आज नेपाली उपन्यास लेखनमा हुँदै आएको पाइन्छ ।

8.7 अनुशीलनी

(क) उपन्यास विधाको परिचय प्रस्तुत गर्नुहोस् ।

(ख) प्रयोगवादको अर्थ र यसको सैद्धान्तिक अवधारणाबारे विवेचना गर्नुहोस् ।

(ग) प्रयोगवादी नेपाली उपन्यास लेखन परम्पराको समीक्षा गर्नुहोस् ।

8.8 अतिरिक्त अध्ययन

---

1. डा. केशवप्रसाद उपाध्याय	साहित्य – प्रकाश
2. प्रा. डा. मोहनहिमांशु थापा	साहित्य परिचय
3. कृष्णहरि बराल	उपन्याससिद्धान्त र नेपाली उपन्यास
4. राजेन्द्र सुवेदी	नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति –
5. नेत्र एटम	उपन्याससिद्धान्त र नेपाली उपन्यास
६. इन्द्रविलास अधिकारी	पश्चिमी साहित्यसिद्धान्त
7. पाश्चात्य काव्यसिद्धान्त	अभि सुवेदी
8. रवीन्द्रकुमार जैन	उपन्याससिद्धान्त र संरचना

8.9 मुल्यबृद्धिका निम्ति उत्तर

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् –

१. उपन्यासको परिचय ।

.....
.....

.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 1 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 8.3 को परिचय खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

२. प्रयोगवादको परिचय तथा उपन्यासमा यसको उठान र परम्परा ।

.....
.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 2 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 8.4 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

३. प्रयोगवादी नेपाली उपन्यास ।

.....
.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 1 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 8.5 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

Notes

एकाइ, 9 नेपाली उपन्यास र लोकजीवन ।

9.0 उद्देश्य

9.1 परिचय

9.2 उपन्यासको परिचय र नेपाली उपन्यास

9.3 लोकजीवनको परिचय

9.4 लोकजीवनमा आधारित नेपाली उपन्यासहरू

9.5 उपसंहार

9.6 सार

9.7 अनुशीलनी

9.8 अतिरिक्त अध्ययन

9.9 मुल्यबृद्धिका निमित्त उत्तर

9.0 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न सक्नुहुनेछ :

- नेपाली उपन्यासको लेखन परम्परा
- लोकसाहित्य – लोकजीवन तथा लोकसंस्कृतिको परिचय
- लोकजीवनसित सम्बन्धित नेपाली उपन्यासहरू

9.1 परिचय

हिन्दी साहित्यका विद्वान डा. सत्येन्द्रको विचार अनुसार- "लोक मानव समाजको त्यो वर्ग हो जहाँ आभिजात्य संस्कार, शास्त्रीयता अनि पांडित्यको चेतना अथवा अहंकारदेखि शून्य हुन्छ अनि जो एउटा

Notes

परंपराको प्रवाहभिन्न जीवित रहन्छ ।" ब्रह्माण्डको कुनै एक भाग अथवा खण्ड संसार, जगत्, दुनियाँ, समान संस्कृति, भावना र सामाजिक स्थिति भएका खास भौगोलिक एकाइमा रहने मानिसको समुदाय जन समुह भनि नेपाली बृहत शब्दकोशमा लोकलाई परिभाषित गरेको छ । लोक शब्दको प्रचलन प्राचीन कालदेखि नै विभिन्न रूपमा प्रयोग हुँदै आएको छ । वैदिक कालदेखि लोक शब्द जन को पर्यायवाची शब्दका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । भन्ने ऋग्वेदमा प्रयुक्त देहि लोकम्का अनुसार लोकको प्रयोग स्थानका अर्थमा पनि भएको छ । संहिता, ब्राह्मणग्रन्थ र उपनिषदहरूमा लोक शब्दलाई मूलतः जगत वा ब्रह्माण्डका रूपमा ग्रहण गरिएको र समयान्तरमा यस शब्दलाई मूलतः जगत्वा ब्रह्माण्डका रूपमा ग्रहण गरिएको र समयान्तरमा यस शब्दले स्वतन्त्र अर्थ लिँदै गएको स्पष्ट हुन्छ । वैदिक साहित्यमा समेत चर्चित लोक शब्द उत्तरवैदिक कालमा वेदभिन्न भन्ने रुढ अर्थ लिँदै वेद र लोकजस्ता विपरीतार्थी प्रकृतिमा पनि परिभाषित हुँदै आएको छ । वैदिक साहित्य र लौकिक साहित्य भन्ने भेदले यस कुराको पुष्टि गर्छ । फलस्वरूप रामायण, महाभारत र भगवद्गीता जस्ता ग्रन्थहरूमा लोक शब्द वेदइतर काव्यसृजनाका सन्दर्भमा समेत अभिहित हुन पुगेको छ । ऐतिहासिक क्रममा पनि अशोकको शिलालेखमा आइपुग्दा यस शब्दको प्रयोग समस्त प्रजाजनका हितका निम्ति भएको पाइन्छ । यसरी प्राचीनकाल देखि नै लोक शब्दको प्रयोग हुँदै आएको पाइन्छ । लोक शब्दलाई मुख्यतय जन र ठाउँ गरी दुई अर्थमा प्रयोग हुँदै आएको छ । लोक जनको अर्थ लोकविश्वास, लोकप्रथा, लोकधर्म, लोककल्याण, लोककला आदि हो भने लोक ठाउँको पृथ्वीलोक, स्वर्गलोक, सत्यलोक, मन्त्र्यलोक, मृत्युलोक, परलोक आदिको रूपमा प्रयोग हुँदै आएको छ । ऋग्वेदमा लोकलाई जन, ठाउँ (जीव, स्थान) को रूपमा प्रयोग हुँदै

आएके पाईन्छ । अथर्व वेदमा ठाउँ (पार्थिवलोक, दिव्यलोक) को रूपमा, उपनिषद्मा ठाउँ (प्रत्येक वस्तुमा व्याप्त) को रूपमा, अष्टाध्यायी ठाउँ (लौकिक, सार्वलौकिक) को रूपमा नाट्यशास्त्रमा जन (साधारण जनता) को रूपमा, महाभारतमा जन (सामान्य जनता) को रूपमा, गीतामा जन (साधारण जनता) को रूपमा, बौद्ध दर्शनमा जन (समस्त मानव) को रूपमा प्रयोग भएको पाईन्छ । लोक शब्दको अर्थविस्तार हुँदै जाँदा त्यसले विभिन्न अर्थग्रहण गरेको छ । शब्दकोशहरू यस शब्दको भिन्न भिन्न अर्थ दिइएको छन्, जस्तो संसार, जगत, प्रदेश, दुनिया, जनता, समाज आदि लोककै विविध अर्थ हुन् । आम्बरकोशमा लोकस्तु भुवने जने भनेर लोक शब्दको अर्थ संसार र जनतालाई बताइएको छ । यस प्रकार लोक शब्दले व्याप्ति लिँदा विभिन्न अर्थ अँगालेको र निकै ठूलो परिधि ओगटेको पाइन्छ । व्यवहारमा भने आवरकोले जनाए जस्तै प्राय यसशब्दका दूइटा अर्थ विशेष रूपमा प्रचलित देखिन्छन्, एउटा विशाल भूमिका साथै त्यसअन्तर्गत आउने स्थानविशेष र अर्को लोकव्यवहारमा रमाउने जनसामान्य । अतः साहित्यका अन्य विधाहरूमा झैं नेपाली उपन्यास लेखन क्षेत्रमा पनि लोकजीवनका चित्रणहरू समावेश गरेर कृतिहरू रचना गरिएका भेटिन्छन् । उपन्यास लेखनको क्षेत्रमा अनेक प्रकारका सैद्धान्तिक वाद आदिका प्रयोग र परम्परा रहेको आजको उपन्यास लेखन परम्परामा लोकजीवनका पक्षहरूलाई समावेश गरेर लेखिएका यस्ता उपन्यासहरूका विवेचना गरिनु पनि युक्तिसङ्गत देखिन्छ ।

9.2 उपन्यासको परिचय र नेपाली उपन्यास

नेपाली साहित्यमा अन्य विधाहरूका तुलनामा उपन्यास विधाको सुरुवात निकै पछि मात्र भएको हो । उपन्यास आख्यानात्मक विधा भएकोले

Notes

नेपाली उपन्यासको प्रारम्भ बिन्दु बि. सं. 1827 को शक्तिवल्लभको आख्यानात्मक कृति ' महाभारत विराट् पर्व ' बाट भएको मानिन्छ । शक्तिवल्लभ अर्यालको ' महाभारत विराट् पर्व ' 1827 बाट नेपाली आख्यान परम्पराको सुरुआत हुन्छ । यसलाई कथा र उपन्यासको सबैभन्दा पहिलो कृति मानिन्छ । यसकालमा ' महाभारत विराट्पर्व ' पछि अन्य आख्यानात्मक कृतिहरूमा भानुदत्तको हितोपदेश मित्रलाभ, शक्तिवल्लभको हास्यकदम्ब, भवानीदत्त पाण्डेको मुद्राराक्षस, रामचन्द्र पाध्याको लक्ष्मी धर्मसंवाद, अग्यात लेखकको बृहन्न सुधाको कथा, बेताल पञ्चविंशतिका, देवराज शर्माको स्वस्थानी ब्रतकथा, हरिहर शर्माको भगवतभक्ति बिलासिनी, गंगाप्रसाद प्रधानको नेपाली बाइबल आदि उल्लेखनीय छन् । यसकालमा देखापरेका यी कृतिहरू विशुद्ध औपन्यासिक कृति नभएर आख्यानात्मक कृति मात्र हुन्, यी कृतिहरू धेरैजसो संस्कृत र केही मात्र अंग्रेजी भाषाबाट अनुवाद गरिएका छन् ! यसकालमा मौलिक कृतिहरू देखा परेका छैनन्, मनोरञ्जनात्मक , राजनीतिक ,सामाजिक ,नैतिक एवं धार्मिक भक्तिभाव यी उपन्यासमा व्यक्त भएका छन् । समग्रमा यस कालका कृतिहरू शिल्पगत प्राप्तिमा भन्दा आख्यान - कथनमा बढी केन्द्रिय छन् ।

बि. सं. 1946मा शिवदत्त शर्माद्वारा अनुदित " बिरसिक्का "

1946प्रकाशित भएपछि नेपाली उपन्यासको माध्यमिक काल सुरु हुन्छ र

वि. सं. 1990 सम्म कायम रहन्छ ।

उर्दु - फारसी साहित्यको रोमाञ्चकारी प्रवृत्तिसहित देखापरेको ' बिरसिक्का

' 1946पछि त्यस्तै प्रवृत्तिका उपन्यासहरू लिएर अग्यात लेखकको ' बेताल

पच्चीसी ' 1952 , नरदेव पाण्डेको ' नलोपाख्यान ' 1956,सदासिक्का ' 1952

बोक्सी चरित ' 1959 ,सदाशिव शर्माका ' चन्द्रकान्त ' 1956,नरेन्द्र

मोहिनी 1958 ,महेन्द्रप्रभा 1959 ,गिरिशबल्लभ जोशीको 'बीर चरित्र ' 19६0 आदि देखापर्दछन् । वि.सं.1958 बाट गोर्खापत्रको प्रकाशन सुरु भएपछि जासुसी तथा तिलस्मी उपन्यासहरू पनि देखा पर्दछन् । 'जादुगर ' 19६4 - 19६5 , नौलखाहार 19६7-19६8 ,आदि उपन्यासहरू गोर्खापत्रमा धारावाहिक रूपमा प्रकाशित हुन्छन् भने 'सुन्दरी 'मा मधुवाली 19६3 , 'सुन्दरी भूषण ' 19६3 उपन्यासहरू देखापर्दछन् । यस क्रममा विग्यान बिलासको 'डा .सूर्यप्रसाद ' 1972 अपूर्ण ,पहलमानसिंह स्वाँरको 'एक लाख रुरियाँको चोरी ' 1972 र प्रतिमानसिंहको लामाको 'महाकाल जासुस' 1975 आदि कृतिहरू पनि महत्वपूर्ण छन् ।

माध्यमिक कालमा चिरञ्जीवी पौड्यालको प्रेमसागर 1947 ,नरदेव पाण्डेको 'मेरिना चरित्र ' 1959 ,तीर्थप्रसाद अर्यालको 'बेदान्तसार ' 19६0 ,ऋद्धिबहादुर मल्लको 'शर्मिष्ठा ' 1985 जस्ता धार्मिक र नैतिकतासंग सम्बन्धित उपन्यास तथा द्वारिकानाथ उपाध्यायको 'यमपञ्चक ' 19६3 ,बैजनाथ सेंढाईको 'चक्र परिक्रमा ' 1973 ,विग्यान धिलासको 'महारानी प्रिसम्बा ' 1973 ,पहलमानसिंह स्वाँरको 'पदमकुमारी ' 1974 ,वेदनाथ आचार्यको 'दायकी, भावी ' 1979 ,महानन्द सापकोटाको 'त्रिवेणी ' अम्बालिका देवीको 'राजपूत रमणी ' 1989 आदि सामाजिक सुधारका भावनाले प्रेरित उपन्यासहरू हुन् । माध्यमिक काल मूलतः उर्दू-फारसी साहित्य प्रेरित काल हो ! प्रवृत्तिगत दृष्टिले यो काल तिलस्मी र जासुसी प्रवृत्तिमा केन्द्रित छ । रोमाञ्चकारी कल्पना ,अद्भूत वर्णन ,मानव र मानवेतर पात्रको प्रयोग ,अस्वाभाविक र अतिरञ्जनात्मक घटनाको वर्णन आदि यस कालका औपन्यासिक प्रवृत्तिहरू हुन् । उपन्यासकारले उपयुक्त प्रवृत्तिका अतिरिक्त केही धार्मिक र सामाजिक सुधारात्मक उपन्यासको पनि रचना गरेका छन् । अनुवादका अतिरिक्त केही मौलिक कृतिको रचना

Notes

र नेपाली परिवेश र नेपाली चरित्रलाई लिएर उपन्यासको रचना गर्ने काम माध्यमिक कालमा भएको पाइन्छ । नेपाली उपन्यासको आधुनिक काल रुद्रराज पाण्डेको ' रूपमती ' 1991 को प्रकाशनसंगै भएको मानिन्छ । यसले आदर्शवादलाई पूर्णतः त्याग गर्न नसकेको भए पनि माध्यमिक कालीन प्रवृत्तिलाई त्याग गरी विषयवस्तु शैली तथा संवादमा स्वाभाविकता र यथार्थता प्रदान गरेको छ । ' रूपमती ' 1991 को प्रकाशनदेखि हालसम्म आइपुग्दा नेपाली उपन्यासका इतिहासमा थुप्रै धारा तथा प्रवृत्तिहरू देखापरेका छन् जसलाई निम्नअनुसार चर्चा गर्न सकिन्छ यद्यपि यस कालका प्रमुख विशेषताहरू यस प्रकार रहेका पाइन्छ ।

- उपन्यास र कथाबिच विधागत स्पष्टता नदेखिनु,
- नैतिक औपदेशिकतामा केन्द्रित रहनु,
- समाज सुधारको चाहना रहनु,
- अनुवादमा केन्द्रित रहनु,
- उपजीव्य ग्रन्थ (रामायण र महाभारत) बाट विषयवस्तुको चयन गरिनु,
- धार्मिक क्रियाकलापबाट पारलौकिक सुधारको अपेक्षा राख्नु,
- घटनाप्रधान आख्यानलाई बढी महत्त्व दिनु आदि ।

यसैरी नै वर्णनमा साहसिकता, कुतूहलता, स्वच्छन्द प्रेम तथा आश्चर्यजनक आद्भुतिकताको साङ्केतिक अभिव्यक्ति दिनु यस समयका उपन्यास लेखनका थप विशेषता हुन् । नेपाली समाजको चित्रण गर्दै आदर्शप्रेरित चरित्रलाई लिएर ' रूपमती ' 1991 उपन्यास देखापरेप्रवृत्तिशोन्मुख यथार्थवादी धाराको सुरुआत हुन्छ । सामाजिक एवं पारिवारिक समस्यालाई प्रस्तुत गर्दै समाधानका लागि आदर्शवादी स्वर दिनु यस

धाराको प्रवृत्तिगत विशेषता हो ! रुद्रराज पाण्डेको 'रूपमती ' 1991 , चप्पाकाजी 1993 , प्रायश्चित 1993 , प्रेम 2005 , सँगै यस धारामा देखापर्ने अन्य उपन्यासकार र उपन्यासहरु काशीबहादुर श्रेष्ठका 'उषा ' 1995 , वचन 2001 , टुकराज पदमराज मिश्रका ' राजबन्धकी ' 1996 र रामकृष्ण कुँवर राणा 1999 , शोभाचन्द्र उपाध्यायको ' पाटलीपुत्र ' 2003 , सुरेन्द्रबहादुर शाहको ' पारिजात ' 2003 मोहनबहादुर मल्लको ' समयको हुरी ' 2015 आदि हुन् । नेपाली साहित्यको उपन्यास विधामा स्वच्छन्दतावादी धाराको सुरुआत रुपनारायण सिंहको ' भ्रमर ' 1993 उपन्यासबाट भएको हो । यथार्थ वर्णनबाट पर रहेर प्रकृति , प्रेम , कल्पना , ईश्वरीय शक्ति , आदिलाई बिषयवस्तु बनाएर त्यसलाई आलङ्कारिक भाषाका साथ सौन्दर्यपूर्ण तरिकाबाट वर्णन स्वच्छन्दतावादका मूल प्रवृत्ति हो । रुपनारायण सिंहको 'भ्रमर ' का अतिरिक्त मोहनबहादुर मल्लको 'उजेली छायाँ ' 2008 अच्छा राई रसिकका 'लगन ' 2012 र दोभान 2012 , शिवकुमार राईको ' डाकबंगला ' 2014 र तुलसीराम कुँवरको ' जीवन ' 2020 , कृष्णसिंह मोक्तानको 'अशेष यात्रा ' 2021 , प्रियादर्शीको 'पोखिएको जिन्दगी ' 2028 , हिरण्य भोजपुरेको 'छिटोन ' 2054 आदि यस धाराका उपन्यासहरु हुन् । निम्नवर्गीय सामाजिक जीवन र आर्थिक संघर्षलाई बिषयवस्तु बनाएर समाज जस्तो छ त्यस्तै चित्रण गर्ने प्रवृत्ति भएका उपन्यासहरु सामाजिक यथार्थवादी धाराका उपन्यासहरु हुन् । नेपाली उपन्यास परम्परामा पूर्ववर्ती धाराका आदर्श र रोमान्टिक प्रवृत्तिलाई परित्याग गरी यस धाराको लेखन प्रारम्भ भएको देखिन्छ । यस धाराका सुरुआत लैनसिंह बाइदेलको 'मुलुक बाहिर ' 2004 बाट शुरु हुन्छ । बाइदेलको 'मुलुक बाहिर ' का अतिरिक्त उनकै अर्को उपन्यास 'माइतघर ' 2007 , लीलबहादुर , क्षेत्रीका 'बसाई ' 2014 र 'ब्रह्मपुत्रको छेउछाउ 2043 , लीलाध्वज थापाको

Notes

'मन ' 2015 , शंकर कोइरालाको 'खैरेनी घाट ' 2018 ,दौलतविक्रम विष्टको 'एक पालुवा अनेकौ याम ' 2026,भवानी भिक्षुको 'आगत ' 2032 ,आदि यस धाराका उपन्यासहरु हुन् । प्रगतिवाद मार्क्सवादी जीवन - दृष्टिका आधारमा समाजका समग्र पक्षको विश्लेषण गर्ने साहित्य सिद्धान्त हो । समाजका निम्नवर्गीय पात्र र तिनका आर्थिक क्रियाकलापलाई बिषयवस्तु बनाएर तिनलाई द्वान्द्वात्मक भौतिकवादी दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्ने उपन्यासहरु प्रगतिवादी उपन्यास हुन् । परम्परागत धार्मिक नैतिक मान्यताप्रति बिद्रोह ,बैचारिक संघर्ष र क्रान्तिकारिता ,परम्परागत सामाजिक बनेट र मान्यताप्रति कटु आलोचना आदि यस धाराका प्रमुख प्रवृत्ति हुन् ! नेपाली साहित्यमा यस किसिमको स्वर एवं प्रवृत्तिसहित देखापरेका पहिलो नेपाली उपन्यास हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको स्वास्नी मान्छे हो । यस धाराअन्तर्गत 'स्वास्नीमान्छे ' का अतिरिक्त हृदयचन्द्र प्रधानको अर्को उपन्यास 'एक चिहान ' 2017 लगायत खड्गबहादुर सिंहका 'बिद्रोह भाग 1 र 2 ' 2011-2013 , दौलतविक्रम विष्टको 'मञ्जरी ' 2016, भोक र भित्ताहरु 2038 , ताना शर्माको 'ओझेल पर्दा ' 2026, डी. पी. अधिकारीको आशमाया 2025 ,पारिजातको महत्ताहीन 2025 , अर्निँदो पहाडसँगै 2039 , खगेन्द्र संग्रौलाका चेतनाको पहिलो डाँक 2026,जूनकीरिको गीत 2057 ,रमेश विकलको अविरल बग्दछ इन्द्रावती 2040 ,भाष्करका बन्दी आवाज 2043 ,हाडिका कनिका 2045 ,अमरवस्ती 2053 आदि यस धाराका उपन्यासहरु हुन् । यसरी नै मानिसको मनका भावावेगहरुलाई बिषयवस्तु बनाई लेखिएका उपन्यासहरु मनोबैग्यानिक उपन्यास हुन् । यस धाराअन्तर्गत मान्छेका चेतन , अर्धचेतन र अचेतन तहका साथै यौनजन्य चाहना आदिवारे विश्लेषण गरी लेखिएका उपन्यासहरु यस धाराअन्तर्गत आउँछन् । व्यक्तिका मनभित्रका

यथार्थको वर्णन मात्र नभएर त्यसका सूक्ष्मतम पक्षहरूको विश्लेषण गर्ने उपन्यासहरूलाई मनोविश्लेषणवादी भनिन्छ । नेपाली साहित्यमा गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले 'को 'पल्लोघरको झ्याल ' 2016बाट यस धाराको सुरुवात भएको देखिन्छ । नेपाली साहित्यमा मनोवैज्ञानिक/मनोविश्लेषणवादी धाराको उत्तरोत्तर विकासका क्रममा विजय मल्लको "अनुराधा " 2018 र कुमारी शोभा 2039 ,विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका 'तीन घुम्ती ' 2025 ,नरेन्द्र दाइ 2027 र सुम्निमा 2027 ,तारिणीप्रसाद कोइरालाको सर्पदंश 2026,भवानी भिक्षुको पाइप नम्बर 2 - 2034 ,आदि उपन्यासहरू उल्लेखनीय छन् ।

परम्परागत उपन्यास रचनाको कथ्य र शिल्पलाई त्यागी नवीन शिल्प र प्रविधिअनुसार नयाँ जीवनदृष्टिलाई प्रस्तुत गर्ने उपन्यासहरूलाई प्रयोगवादी उपन्यास भनिन्छ । उपन्यास रचनामा नयाँ रूपको खोजी गर्ने क्रममा कतै जीवनका विसंगत पक्षलाई बिषयवस्तु बनाइएको छ भने कतै अति यथार्थको चित्रण गरिएको छ र कतै अस्तित्वको खोजी गर्ने लक्ष्य राखिएको पाइन्छ । यी विभिन्न जीवनदृष्टिअन्तर्गत प्रयोगशीलता तथा प्रयोगधर्मिता र स्थापित परम्परागत जीवन मुल्य मात्र नभएर विधागत आदर्शप्रतिको असहमति प्रयोगशील उपन्यासमा पाइन्छ । नेपालीमा प्रयोगवादी धाराको पहिलो उपन्यास इन्द्रबहादुर राईको " आज रमिता छ " अस्तित्ववादी / विसंगतिवादी 2021 हो । " आज रमिता छ " पछि पारिजातको शिरिषको फूल 2022 , डायमन शमशेर राणाको सेतो बाघ 2030 ,भरत जंगमको कालो सूर्य 2036,धुवचन्द्र गौतमको फूलको आतंक 2055 , तेह्र जना लेखकको अवतार विघटन 2040 आदि यस धाराअन्तर्गत आउँछन् । वि. सं. 2040 सालमा नेपाली उपन्यासमा प्रयोगवाद क्रमशः शिथिल बन्दै गएको देखिन्छ । उपन्यासकारहरूले

प्रयोगवादी धाराबाट क्रमशः नवीन शैली र बिषयवस्तुको खोजी गरिरहेको पाइन्छ ! चालीसको दशकपछि बिषयवस्तुमा विविधता, शैलीमा विभिन्नता तथा औपन्यासिक शिल्पमा नवीनताको प्रारम्भ भएको पाइन्छ । यस समयमा प्रवृत्तिगत निश्चितताको अभाव भए पनि यथार्थको नवीन पक्षको खोजीको प्रयासका साथै युगचेतना, बिसंगतिप्रति ब्यांग, बिग्यानप्रेरित बिषयको चयनजस्ता प्रवृत्तिसहित नेपाली उपन्यासको समसामयिक धारा अघि बढेको छ । यस धारामा देखा पर्ने उपन्यासकारहरू र तिनका उपन्यासहरूमा राजेश्वर देवकोटाका 'आवर्तन' 2041, द्वन्द्वको अवसान 2042, पूर्वकथा 2043, उत्सर्ग प्रेम 2044, निर्मोही व्यासको 'एलबमका पात्रहरू' 2043, गोबिन्द गिरी प्रेरणाको उत्खनन 2045, सरुभक्तका पागल बस्ती 2048, तरुनी खेती 2054, अरुण सायमीको भदीको किनारमा 2048, धुव सापकोटाको उसको मृत्युको फाइदाहरू 2055, भाष्करको अचम्मको फैसला 2056, आदि देखारदर्छन् । यसरी नेपाली उपन्यास उत्तरोत्तर विकसित हुँदै नवीन शिल्प र प्रवृत्तिहरूसहित अगाडि बढेको छ ।

9.3 लोकजीवनको परिचय

लोकजीवनलाई प्रकाश पार्ने लोक साहित्यको अभिप्राय त्यो साहित्यसित हुन्छ जिसको रचना लोकले गरेको हुन्छ । लोकसाहित्य लोक र साहित्यको समासबाट बनेको शब्द हो । यहाँ दुई शब्द छन् – लोक र साहित्य लालित्ययुक्त तथा भावपूर्ण भाषिक कलाका रूपमा साहित्यलाई परिभाषित गरिएको छ । संस्कृत वाङ्मयमा लोक शब्दको प्रयोग खास गरी दुई अर्थमा भएको पाइन्छ । (क) स्थानका रूपमा र (2) सामान्य जनताका रूपमा । स्थानवाचक शब्दका रूपमा स्वर्गलोक, मर्त्यलोकजस्ता शब्द

प्रचलित छन् । जन शब्दको अरथ पनि सामान्य जनता हो । यसै कारण केही नेपाली र भार.य विद्वानले जनसाहित्य शब्दको प्रयोग गरेका छन् । काजीमान कन्दङ्वाको नेपाली जनसाहित्य मा जन शब्दको प्रयोग पाइन्छ । तर जन शब्दको प्रयोग संस्कृत भाषामा सर्वसाधारण जनताका लागि भए तापनि अचेल औध्योगिक समाजको श्रमिक वर्गका रूपमा बढी मात्रामा प्रयोग भएकाले जनसाहित्यले जनवादी साहित्य तथा श्रमिक वर्गका पक्षमा लेखिएको साहित्य भन्ने अर्थ दिएको पाइन्छ । यसै कारण जन भन्दा लोक शब्द नै लोकसाहित्यका लागि उपयुक्त छ र लोक शब्दकै प्रयोग बढी मात्रामा भएको पनि पाइन्छ । लोक-साहित्य त्यति नै प्राचीन हुन्छ जतिको कि मान्छे, यसैकारण यसमा जन-जीवनका प्रत्येक अवस्था, प्रत्येक वर्ग, प्रत्येक समय और प्रकृति सबै सबै कुराहरू समाहित हुन्छ ।

भूत, वर्तमान र भविष्य तिनै कालका जनसमुदायलाई समेट्ने लोक शब्दमा सबैतिर फन्को मार्न सक्ने विशेष व्याप्ति निहित छ । वस्तुतः विभिन्न सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक एकाइको समष्टिरूप मानवजगत् हो । यसमा जनता मात्र नभएर भूमि, देश, गाउँ, बस्ती, समुदाय धेरै थोक हुन्छन् तापनि संस्कृति र साहित्यका सन्दर्भमा लोक शब्दले लोक भूमिलाई नै अँगालेको छ र यस शब्दले जनसामान्यसितै सम्बन्ध गाँसेको छ । यसरी विविध रूपमा लोकसंस्कृति, लोकसाहित्य एवं लोकसङ्गीत जस्ता जनताका व्यवहार र बोलिसँग गाँसिएको लोक शब्दको अर्थ पनि जनसाधारणका रूपमा नै प्रचलित भएर यसले आफ्नै प्रकारको महत्वपूर्ण परिचय दिने गरेको छ । सामान्यतया जनसाधारण भन्ने अर्थमा लोक शब्द अर्थिदै बहुप्रचलित र चर्चित हुन पुगेको छ । यसैले विशेष भूखण्डमा बसोबास गर्ने सर्वसामान्य जनता लोक हुन् र उनीहरूका संस्कृति,

Notes

साहित्य, सङ्गीत, गीत नै लोकसंस्कृति, लोकसाहित्य, लोकसङ्गीत, लोकगीत हुन् ।

साधारण जनतासित संबंधित साहित्यलाई नै लोकसाहित्य भन्न सकिन्छ । साधारण जनजीवन विशिष्ट जीवनको तुलनामा भिन्न हुन्छ अतः जनसाहित्य (लोकसाहित्य) को आदर्श विशिष्ट साहित्यसित पृथक् हुन्छ । कुनै देश अथवा क्षेत्रको लोकसाहित्य त्यहाँको आदिकालदेखि लिएर आजसम्मको ती सबै प्रवृत्तियहरूका प्रतीक हुन्छन् जो साधारण जनस्वभावका अंतर्गत आउँदछ । लोक साहित्यमा जनजीवना सबै प्रकारा भावनाहरू बिना कुनै किसिमको कृत्रिमताका बीना बाँची रहन्छ । अतः यदि कतै कुनै जाति विशेषको सम्पूर्ण संस्कृति विषयक अध्ययन गर्नुपर्दा त्यहाँको लोकसाहित्य कै विशेष अवलोकन गर्नुपर्ने हुन्छ । यो लिपिबद्ध अधिक कम तर मौखिक ज्यादा हुन्छ । यसैपनि नेपाली लोकसाहित्यलाई लिपिबद्ध गर्ने कोशिश यता केही वर्षदेखि हुँदै आएको पाइन्छ अनि अनेक ग्रंथहरू पनि संपादित रूपमा पनि अघि आएको पाइन्छ तरै पनि आज सम्म अधिक सङ्ख्यामा मौखिक लोकसाहित्य असंगृहीत रूपमा नै रहेको पाइन्छ । लोक जीवनको जस्तो सरला, नैसर्गिक अनुभूतिमय अभिव्यंजनाका चित्रण लोकगीतहरू वा लोक-कथाहरूमा पाइन्छ, ठीक त्यसैगरी अन्यत्र पाइनु सर्वथा दुर्लभ हुन्छ। लोक-साहित्य में लोक-मानव का हृदय बोलता है। प्रकृति स्वयं गाती-गुनगुनाती है। लोक-साहित्यमार्फत हुने सौंदर्यको मूल्याङ्कन सदैव अनुभूतिजन्य हुन्छ। आदिकालदेखि श्रुति एवं स्मृतिको सहारामा जीवित रहँदै आएको लोकसाहित्यका केही खास सिद्धान्त पाइन्छ । लोक साहित्यमा मुख्य रूपमा ती रचनाहरूलाई मात्र स्वीकार गरिन्छ अथवा जीवन पाइन्छ जो श्रुति परम्पराको माध्यम एक पुस्तादेखि अर्को पुस्तामा

हस्तान्तरित हुँदै आएको हुन्छ । यो रचनाक्रम आदिकालदेखि आजसम्म जारी रहेको पाइन्छ । यसरी नै यस्ता धेरै साहित्यिक सामग्री आजपनि प्रचलित छन् जसले आजपनि एकरूपतालाई ग्रहण गर्न पाएको देखिन्दैन । यसरी परंपरागत एवं सामूहिक प्रतिभाहरूद्वारा निर्मित भएको हुनाकै कारण विद्वानहरूले लोकसाहित्यलाई "अपौरुषेय" को संज्ञा दिएको पाइन्छ । निश्चय पनि परंपरागत लोकसाहित्य कुनै एक विशेष व्यक्तिको रचनाको परिणाम हुँदैन । यसैपनि यसका थुप्रै प्रमाण दिन सकिन्छ कि एउटै गीत, कथा या भनाई एउटा ठाउँमा जुन रूपमा हुन्छ अर्को ठाउँमा पुग्दा नपुग्दै त्यसको रूप परिवर्तन भईहाल्छ ।

अङ्ग्रेजी भाषाको फोकलोर शब्दको अर्थ लोकवार्ता हो । फोकको उत्पत्ति एङ्लो सेक्सन भाषाको फोक बाट भएको हो । लोक भनेको नागरिक वा नगरको अनि ग्राम्य वा गाउँको मात्र भन्ने अर्थ पनि लाग्दैन । लोक शब्दले गाउँ र सहर दुवै समेटेको छ । लोक शब्दले अधिको जनसमुदाय भन्ने अर्थ मात्र पनि दिँदैन । यसले कुनै भूभागमा अघिदेखि बसोबास गर्दै आएका सबै प्रकारका जन समुदायलाई समेटेको छ । तर लोक आभिज्य संस्कार, शास्त्रीय र पाण्डित्यका चेतनाले रहित भई परम्पराको प्रवाहमा जीवित रहन्छ । लोकसाहित्य शब्द अङ्ग्रेजी भाषाको फोकलोर का लागि प्रचलित शब्द हो । फोकको समानार्थी लोक भए तापनि लोर को समानार्थी साहित्य होइन । तर फोकलोर अन्तर्गत लोकसाहित्य, लोकगीत, लोककथा, लोकनाटक, लोककाव्य, उखान-टुक्का, पहेली आदि मात्र पर्दैनन्, लोकव्यवहार, लोकरीति, लोकधर्म, लोककला आदि विषय पनि पर्छन् । यस कारण फोकलोरको समानार्थी शब्द लोकसाहित्य हुन सक्ने भन्ने एक थरीको विचार पाइन्छ । उनीहरू फोकलोरका लागि लोकवार्ता शब्दको प्रयोग गर्नु उचित ठान्छन् । उनीहरूका विचारमा

लोकसाहित्य शब्द अङ्ग्रेजी भाषाको फोक लिटरेचरको समानार्थी हो । यस अर्थमा लोकसाहित्य चाहिँ लोकवार्ताको एउटा शाखा हो । लोकवार्ताअन्तर्गत के कति विषयहरू पछिन भन्ने विद्वानहरूले यसमा विभिन्न विषयहरूलाई समाविष्ट गर्दै आएका छन् । अमेरिकाली विद्वान बास्कमको विवेचनालाई समेत ध्यानमा राखी यहाँ लोकवार्ताका विषयहरूलाई चर वर्गमा विभाजित गरिन्छ । ती हुन् - लोकसाहित्य, लोकविश्वास र लोकरीति, लोककला र भौतिक संस्कृति ।

9.4 नेपाली उपन्यास र लोकजीवन

नेपाली उपन्यासमा सर्वप्रथम नेपाली ठाउँ र नेपाली पात्रको प्रयोगको थालनी गिरीशवल्लभ जोशीद्वारा लेखिएको वीरचरित्रबाट भएको पाइन्छ । रुद्रराज पाण्डेको रूपमतीबाट नेपाली उपन्यासमा लोक सामाजको यथार्थको चित्रण हुन थाल्यो । पछिबाट भ्रमर, मुलुकबाहिर, माइतघर, लङ्गडाको साथी, बसाइ, मङ्गली, नियती लगायतका उपन्यासहरूमा नेपाली ठाउँ, समाज र संस्कृतिको सघन पृष्ठभूमिको प्रयोग गरिएको थाहा पाइन्छ । यिनै पृष्ठभूमिमा शङ्कर कोइरालाको खैरिनीघाट (2018) बाट नेपाली लोकजीवन परम्पराका झाँकीहरूको चित्रण आदि गरिने कार्यको सुरुवात भएको पाइन्छ । यस परम्परामा ध.च. गोतामेको घामका पाइलाहरू, रमेश विकलको अविरल बग्दछ इन्द्रावती, ध्रुवचन्द्र गौतमको अलिखित, लीलबहादुर क्षेत्रीको ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ, नयनराज पाण्डेको उलार जस्ता महत् उपन्यासहरू लेखिएका छन् ।

शङ्कर कोइरालाको खैरिनीघाट)2018(उपन्यासमा नेपाली लोकजीवनको सजिव चित्रण भएको पाइन्छ । रामेछाप र सिन्धुली जिल्लाको सिमानामा रहेको सुनकोशीको तटीय क्षेत्रका कोथपे र आसपासको क्षेत्रमा बसोबासो

गर्ने जनजीवनको चित्रण नै यो उपन्यासको मुख्य अभिष्ट रहेको देखिन्छ । उज्यालो हुनुअघि) 2028 (यस उपन्यासमा पनि नेपाली लोकजीवनको झाँकी रहेको पाइन्छ । गोर्खा जिल्लाको ओलाङ, खिम्पु, अपुन, सिस्ने, प्रेपुङ आदि गाउँको स्थानीय सेरोफेरोको चित्रण नै यसको मुख्य क्षेत्र रहेको पाइन्छ । हेलम्बु मेरो गाउँ) 2032- (यो उपन्यासमा पनि लोकजीवनको चित्रणमा आधारित रहेको पाइन्छ । यसको प्रमुख क्षेत्र हेलम्बु गाउँको सेरोफेरो रहेको पाइन्छ । यसरी नै रोदी घरको सम्झन) 2033- (यो उपन्यासमा नेपाली लोकजीवनको परम्परालाई आत्मसाथ गरेको देखिन्छ । कास्की जिल्लाको एउटा काल्पनिक गाउँ मलाङ यसको मुख्य क्षेत्र रहेको थाहा लाग्छ । घामका पाइलाहरू - यो उपन्यासमा नेपाली लोकजीवनको चित्रण रहेको पाइन्छ । सहरीकरण हुँदै गरेको वीरगन्जको सेरोफेरो यो उपन्यासको प्रमुख क्षेत्र रहेको देखिन्छ । अविरल बग्दछ इन्द्रावती - यो उपन्यासमा पनि लोकजीवनको चित्रण गरिएको भेटिन्छ । यसको मुख्य क्षेत्रमा इन्द्रावती तटमा रहेको माझी दनुवार गाउँ रहेको जान्न पाइन्छ ।

यसरी नै अलिखित- यस उपन्यासमा पनि नेपाली लोकजीवनको वस्तुचित्रण रहेको पाइन्छ । वारा जिल्लाका धरमपुर तथा विरहिनपुर बरेवा आदि यस उपन्यासको कथावस्तु विचरण गर्ने मुख्य क्षेत्रको रूपमा रहेका पाइन्छ । यहाँदेखि त्यहाँसम्म - प्रस्तुत उपन्यासमा पनि नेपाली लोकजीवन शैलीको चित्रण रहेको पाइन्छ । यसरी नै यस उपन्यासको मुख्य क्षेत्र बारा जिल्लाको मुर्कीपलिया रहेको थाहा लाग्छ । लिलबहादुर छेत्रीकृत ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ- यस उपन्यासमा पनि नेपाली लोकजीवनको सजीव चित्रण रहेको देखिन्छ । ब्रह्मपुत्र नदीको छेउछाउका कछुवाउँ, महखुँट्टी, मछुवापाडा, सदिया, मैनापाडा आदि नेपालीहरूको बसोवास

Notes

क्षेत्रहरू यस उपन्यास कथावस्तु विचरण गर्ने मुख्य क्षेत्र रहेको देखिन्छ । हिमाल र मान्छे- उपन्यासमा पनि नेपाली लोकजीवनको चित्रण गरिएको पाइन्छ । यस उपन्यासको मुख्य क्षेत्र सोलुखुम्बु जिल्लाको खुम्जुङ, थामे र खुन्द्रे गाउँको सेरोफेरो रहेको पाइन्छ । यसरी नै लोकजीवनको चित्रणमा आधारित उपन्यास हारी - को प्रमुख क्षेत्र धनकुटा जिल्लाका कटहरबोटे, साँगुरी, धारापानी आदि गाउँ रहेको देखिन्छ । गन्तव्य उपन्यासमा पनि लोकजीवनको चित्रण रहेको भेटिन्छ भने कैलाली र कञ्चलपुरका थारु बस्ती आदि यस उपन्यासको प्रमुख क्षेत्र रहेको पाइन्छ । यसै परम्परामा देखापर्ने अर्का उपन्यास उलार - मा पनि लोकजीवनको चित्रणको प्रकाश गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत उपन्यासको प्रमुख क्षेत्र नेपालगञ्ज र वरपरका शमशेरगञ्ज, हनुमाननगर, बगौड आदि रहेको बुझिन्छ । कालो कर्णाली सेतो छायाँ - मा पनि लोकजीवनको झाँकी देखिन्छ भने प्रस्तुत उपन्यासको प्रमुख क्षेत्र कर्णालीको भट्टवाडा र त्यसको आसपास रहेको पाइन्छ । यसैगरी नौमती - उपन्यासमा पनि लोक जीवनको झाँकी प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ भने प्रस्तुत उपन्यासको प्रमुख क्षेत्र कर्णाली क्षेत्रका डोरपाटन, थापागाउँ, जोगीवाडा, रावलवाडा, दराखोला, खडकावाडा, डुमवाडा, रकालवाडा, मालिका पञ्चायत, कालिका पञ्चायत आदि रहेको देखिन्छ । यसरी नै आंशिक आञ्चलिकता देखापर्ने उपन्यासहरू यस प्रकार रहेका थाहा लाग्छ । यसरी नै नेपाली लोकजीवनको वस्तुगत चित्रणलाई समावेश गरी उपन्यास लेखनको दिशामा देखा पर्ने अन्य औपन्यासिक कृतिहरूमा - ओझेल पर्दा) 2022- (- प्रस्तुत उपन्यासको प्रमुख विचरण क्षेत्र खोटाङ र भोजपुरको सिमानामा पर्ने टेम्केडाँडो र आसपासको गाउँ आदि रहेको देखिन्छ, मेरो कथा - प्रस्तुत उपन्यासको प्रमुख विचरण क्षेत्र कास्की जिल्लाको लुम्ले र त्यस आसपासको क्षेत्र रहेको पाइन्छ । मने

12030- (सुवासकृत प्रस्तुत उपन्यासको प्रमुख विचरण क्षेत्र आंशिक दार्जिलिङको चिया बगान रहेको देखिन्छ । नयाँ क्षितिजको खोज - असीत राईको प्रस्तुत उपन्यासको प्रमुख विचरण क्षेत्र आंशिक दार्जिलिङ र आसपासको क्षेत्र रहेको थाहा लाग्छ । यसरी नै नियति - इन्द्र सुन्दासद्वारा लिखित प्रस्तुत उपन्यासको प्रमुख विचरण क्षेत्र आंशिक दार्जिलिङको फारसबस्ती, त्यहाँको गोरुजुरे डाँडा र त्यस आसपासको ठाउँ विशेषमा बसोबासो गर्ने लोकजीवन शैलीको चित्रण रहेको पाइन्छ । क्षितिज पारिमा- यस उपन्यासमा पनि लोकजीवनको झाँकी प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ भने खोटाङ जिल्लाको दोर्पा, ब्वासुङ, लामाखु आदि यस उपन्यासको सीमा र क्षेत्र रहेका बुझिन्छ । छिटेन - यस उपन्यासमा पनि नेपाली लोकजीवन बचाईको शैलीको जीवन्त प्रस्तुति पाइन्छ भने यसका प्रमुख क्षेत्रहरूमा मनाङ गाउँ, पिसाङ गाउँ, घ्यारु गाउँ, डावल गाउँ र यस आसपासको क्षेत्रादि रहेका जानिन्छ । साथै जूनकिरीको सङ्गीत - यस उपन्यासमा पनि नेपाली लोकजीवनको जीवन्त झाँकीहरूको चित्रण भएको पाइन्छ । यस उपन्यासको कथावस्तु विचरण गर्ने क्षेत्रमा पर्वत जिल्लाको सिमरिङ गाउँ र आसपासका दलित बस्ती आदि रहेका बुझिन्छ । मूलतः नेपाली लोकजीवनमा आधारित उपन्यासहरूमा प्रायः ग्रामीण तथा पिछडिएको अञ्चलहरूका वस्तुस्थितिको चित्रण नै केन्द्रित रहेको पाइन्छन् ।

नेपाली जन जीवन बसोबासो गर्ने पहाडी अञ्चलमा केन्द्रित एउटै उपन्यासको एउटै अञ्चलमा पनि विभिन्नता रहेको पाइन्छ । कतै उकालो, कतै ओरालो, कतै भिर, कतै समथर भूमि, कतै उपत्यका, कतै लेक, कतै बेंसी, कतै जाडो हुने, कतै गर्मी हुने जस्ता विविधता रहेको चित्रण गरिएको छ । खैरिनीघाटको खैरिनीघाट आसपासमा ज्यामिरेमा चिसो सिरेटो

Notes

चल्छ, खैरिनीघाटमा दिउँसो चर्को गर्मी हुन्छ भने नेपालथोकमा त वर्षको छ महिना औलो लाग्छ । रोदीघरको सम्झना उपन्यासको कथाञ्चलका रूपमा रहेको मलाइ लेक र बेंसीमा बाँडिएको छ । लेकमा जाडो हुन्छ, उब्जनी कम हुन्छ । बेंसीमा गर्मी हुन्छ, उब्जनी राम्रो हुन्छ । हेलम्बु मेरो गाउँ, हिमाल र मान्छे, नौमती र कालो कर्णालीको सेतो छाया“ उपन्यासमा हिमाली क्षेत्रको कथाञ्चल आएको छ । हिमाली क्षेत्रमा पनि कतै समथर घाँसे मैदान, कतै उपत्यका, कतै उच्च हिमाल, कतै उब्जाउशील जमिन, कतै भिर, कतै हिमनदी जस्ता विविधता पाइन्छ । तराई अञ्चलमा केन्द्रित घामका पाइलाहरू, अलिखित, यहाँदेखि त्यहाँसम्म र उलार उपन्यासका कथाञ्चलमा समथर भूमि भए पनि खोला, जङ्गल, माटोजस्ता विषयमा भने विविधता पाइन्छ । नेपाली लोकजीवनमा आधारित उपन्यासहरूमा भौगोलिक विविधताका साथै विकटताको पनि चित्रण गरिएको भेटिन्छ । यस्ता उपन्यासमा आएका हिमाली, पहाडी तथा तराई सबै कथाञ्चलमा बाटोघाटो र यातायातको असुविधा रहेको देखाइएको पाइन्छ । अलिखित उपन्यासमा तराईको समथर भूमि आएको छ । त्यहाँको बाटामा बाघभालुको भय हुने डर लाग्दो जङ्गल, हिउँदमा धेरै धुलो उड्ने, वर्षामा हिलो हुने तथा सर्पको अत्यन्तै डर हुने जस्ता कठिनाइको वर्णन पाइन्छ । यसरी नै लोकजीवनमा आधारित नेपाली उपन्यासमा आएका सबै अञ्चलमा गाँस, बास, कपास, स्वास्थ्य, शिक्षा, सुरक्षा जस्ता आधारभूत आवश्यकताको अभाव रहेको देखिन्छ । घामका पाइलाहरू उपन्यासमा आएको वीरगन्ज सहर र उलार उपन्यासमा आएको नेपालगन्जमा समेत गाँस, बास, कपास, स्वास्थ्य, शिक्षा, सुरक्षा जस्ता विषयको अभाव र अव्यवस्था रहेको छ । यसरी नै खैरिनीघाट उपन्यासमा सुनकोशी तथा रोसी नदीका किनारहरूमा बसोबासो गर्ने

परिवेशको चित्रण गरिएको छ । यसमा सुनकोशीमा माछा मारेको, डुङ्गा तारेको, भेडा डुब्दा पौडेर निकालेको, खैरिनीघाटमा मेला लागेको जस्ता सन्दर्भ आएका छन् । इन्द्रावती नदीमा माछा मारेको, पौडी खेलेका, बाढी आएको र त्यसले नदी किनारमा बस्ने माझीहरूमा विपत्ति ल्याइदिएको विषय नै मूल रूपमा आएको छ ।

खैरिनीघाट उपन्यासको कथाञ्चलमा माझी, तामाङ, मगर, नेवार, बाहुन, क्षेत्री, जैसी जस्ता विविध जातिको चित्रण रहेको देखिन्छ । उज्यालो हुनुअघिको कथाञ्चलमा सार्की, कामी, घर्ती, गुरुङ, बाहुन, क्षेत्री जस्ता विविध जाति छन् । रोदीघरको सम्झनामा गुरुङ, बाहुन, जैसी, क्षेत्री, कामी, थकाली जस्ता विविध जाति आएका छन् । घामका पाइलाहरू उपन्यासको कथाञ्चलमा मुसलमान, बङ्गाली, बाहुन, क्षेत्री जस्ता विविध जाति रहेको देखिन्छ । त्यसै गरी अविरल बग्दछ इन्द्रावतीमा माझी, सन्यासी, बाहुन, क्षेत्री जस्ता जाति रहेका छन् । अलिखित उपन्यासमा तराईका भोजपुरी भाषी र विविध जाति रहेका छन् । त्यहाँ अति पिछडिएका मुसहर जाति रहेको देखिन्छ । त्यस्तै ब्रह्मपुत्रका छेउछाउमा नेपाली मूलका विविध जाति, बङ्गाली, आसामे आदि जाति छन् । नौमतीमा बाहुन, क्षेत्री, घर्ती, ढोली जस्ता विविध जाति रहेको देखिन्छ । उलारमा तराईका (दमाई) वादी, घँसियार लगायतका विविध जाति छन् । कालो कर्णालीको सेतो छायामा बाहुन, क्षेत्री, मगर, तामाङ जस्ता जाति छन् । जातीय विविधतायुक्त समाजको चित्रण गर्ने प्रवृत्ति अन्य आञ्चलिक तथा आंशिक आञ्चलिक उपन्यासमा पनि पाइन्छ । हेलम्बु मेरो गाउँको कथाञ्चलमा विशेषतः सेर्पा र केही मात्रामा बाहुन, क्षेत्री जस्ता जाति बस्छन् । यहाँदेखि त्यहाँसम्म उपन्यासको कथाञ्चलमा पहाड तथा तराईका विविध जाति रहेको देखिन्छ । यसमा नेपाली समाजमा जातिअनुसार अलगअलग

Notes

पेसा कायम भएकाले एउटा समाजको पूर्णताका लागि विभिन्न जातिका मानिस आवश्यक पर्छ भन्ने देखाइएको छ । गन्तव्यमा थारू, बाहुन लगायतका जाति छन् ।

केही उपन्यासमा विविध जातिका मानिसको बसोबास भएको समाजबाट कुनै जाति विशेषको चित्रण जोड दिइएको छ । खैरिनीघाटमा विभिन्न जातिमध्ये माझी, उज्यालो हुनुअघिमा विशेषतः दलित र घर्ती (सार्की), हेलम्बु मेरो गाउँमा सेर्पा, रोदी घरको सम्झनामा गुरुड, कामी तथा बाहुन, अविरल बग्दछ इन्द्रावतीमा माझी, अलिखितमा मुसहर, हारीमा आठपहरिया राई, नौमतीमा घर्ती तथा छेत्री, उलारमा टाँगा चालक पेसा, घँसियार पेसा र वादी जाति विशेष, गन्तव्यमा कमैया थारू जाति विशेषको समाजको चित्रणमा जोड दिइएको छ । यस्तो प्रवृत्ति आंशिक आञ्चलिक उपन्यासमा पनि पाइन्छ । ओझेल पर्दामा सेर्पा, मेरो कथामा गुरुड, क्षितिज पारिमामा राई, छिटेनमा गुरुड, जूनकीरीको सङ्गीतमा दलित जाति विशेषको समाजको चित्रणमा जोड दिइएको छ । केही आञ्चलिक उपन्यासमा भने कुनै एउटा जाति विशेषको मात्रै बसोबास रहेको समाज आएको छ । हिमाल र मान्छे उपन्यासको कथाञ्चलमा सेर्पा जाति मात्र छन् ।

यसैगरी लोकजीवनमा आधारित नेपाली उपन्यासहरूमा सांस्कृतिक विविधता पनि रहेको पाइन्छ । एउटै समाजमा समेत जातीय तथा सांस्कृतिक विविधता पाइन्छ । हेलम्बु मेरो गाउँ र हिमाल र मान्छे उपन्यासमा सेर्पा जातिको संस्कृति आएको छ तर यी दुई भिन्न अञ्चलका उही जातिका संस्कृतिमा कतिपय समानता र कतिपय भिन्नता रहेका छन् । खैरिनीघाट र अविरल बग्दछ इन्द्रावतीका माझीका बीचमा पनि केही समानता र भिन्नता रहेको देखिन्छ । उज्यालो हुनुअघिमा

कथाञ्चलभिन्नको छापास्वाराका दलितमा सिनु खाने चलनको चर्चा गरिएको छैन । जूनकीरीको सङ्गीत उपन्यासको कथाञ्चल पर्वतको दलित समाजमा सिनु खाने चलन विकराल रूपमा रहेको छ । कतै एउटै गाउँठाउँमा विभिन्न जाति र संस्कृति बीचमा आपसी सद्भाव र सहिष्णुता देखिन्छ । हेलम्बु मेरो गाउँमा हिन्दू र बौद्ध लोकसंस्कृति बीचमा उच्च प्रकारको सहिष्णुता रहेको देखाइएको छ । ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा नेपाली र आसामिया जातिका बीचको सांस्कृतिक सहिष्णुताको चर्चा गरिएको छ ।

लोक जीवनमा आधारित नेपाली उपन्यासले गरिब तथा विपन्न वर्गको विशेष चित्रण गर्ने प्रवृत्ति आत्मसाथ गरेको पाइन्छ । खैरिनीघाट उपन्यासमा रामेछाप क्षेत्रको गरिबी तथा बेरोजगारी अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । उज्यालो हुनुअघि उपन्यासमा गोर्खा जिल्ला क्षेत्रको गरिबी र विपन्नताको चित्रण गरिएको छ । रोदीघरको सम्झनामा कास्कीको मलाङ गाउँको गरिबीको चित्रण गरिएको छ । घामका पाइलाहरूमा वीरगन्ज सहरमा सानोतिनो काम गरेर बाँच्न विवश रहेकाहरूको गरिबी र विपन्नताको चित्रण गरिएको छ । अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा कथाञ्चलका स्थानीय माझी जातिको गरिबी र तिनीहरूप्रति सहानुभूति राखेको पाइन्छ । अलिखित उपन्यासमा गरिबीको दर्दनाक चित्रण गरिएको छ । यसमा तराईका मुसहर लगायतका गरिबहरूको गरिबी र विपन्नताको चित्रण गरिएको छ । कथाञ्चलको गरिबीको विकराल अवस्थाको चित्रणलाई यस उपन्यासमा जोड दिइएको छ । त्यहाँ भरपेट खान र जिउ ढाक्ने कपडा समेत नपाइने अवस्था रहेको देखाइएको छ । त्यहाँका मुसहर जातिका मानिस सुँगुरको जस्तो तल्लो स्तरको जीवन जिउन बाध्य रहेको देखाइएको छ । यस उपन्यासको कथाञ्चलमा भरपेट

Notes

चामलको भात खान पाउनु नै आदर्श कल्पना हुने गरेको देखाइएको छ । ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा गरिबीले आक्रान्त भएर काम र मामको खोजीमा भारतको आसाम पुगेका नेपालीको गरिबी र विपन्नताको चित्रण गरिएको छ । नौमती उपन्यासमा कर्णाली अञ्चलका मानिसहरूको गरिबीको विकराल स्थितिको चित्रण गरिएको छ । उलारमा गरिबीकै कारण वादी महिलाहरू शरीर बेचन बाध्य भएको, गरिबीका कारण यस उपन्यासको मुख्य पात्र प्रेमललवाले बिहे गर्न नसकेको, खान नपाएको जस्ता विषय आएका छन् । कालो कर्णालीको सेतो छायामा कर्णाली क्षेत्रको गरिबीको चित्रण गरिएको छ । त्यस्तै हेलम्बु मेरो गाउँमा हेलम्बु क्षेत्रको गरिबीको चित्रण गरिएको छ । यहाँदेखि त्यहाँसम्म उपन्यासमा मुर्कीपलिया तथा गडहलका गरिबहरूको अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । हिमाल र मान्छे उपन्यासमा गरिबीका कारण केही रूपैयाँका लोभमा कुनै मानिसलाई विष हाल्न समेत तत्पर हुने पात्रसमेत रहेका छन् । हारी उपन्यास एउटा हारी किन्ने पैसा नभएर घर छाड्न विवश (सैतीस रूपैयाँ) भएको कंसा नामको पात्रको केन्द्रीयतामा रहेको छ । गन्तव्यमा गरिबीकै कारण मानिसहरू कमैया, कमलरी बस्नु परेको र नेपालको पश्चिम तराईमा रहेको कमैया समस्याको मुख्य कारण गरिबी हो भनिएको छ । यसमा कमैयाहरू मुक्त भएर पनि गरिबीका कारण पुनः कमैया बन्नु पर्ने अवस्था रहेको देखाइएको छ । यसैगरी यस्ता उपन्यासमा ग्रामीण तथा कृषिमा निर्भर अर्थतन्त्रको चित्रण गरिएको पाइन्छ । यिनमा पुँजीको विकास नभएको, उद्योग, कारखाना खासै नभएका र उत्पादनको मुख्य आधार नै कृषि भएको आर्थिक ढाँचाको चित्रण गरिएको छ । यस आर्थिक ढाँचामा जग्गा तथा पशुको स्वामित्व केही सीमित टाठाबाठा मानिसमा हुन्छ । आम मानिस तिनै मालिकहरूको अधीनमा रहनुपर्छ । यस अर्थतन्त्रले

राजनीतिमा प्रत्यक्ष प्रभाव पाछै । गाउँठाउँको सामन्त मानिस नै (धनी) त्यस क्षेत्रको राजनीतिक नेता-प्रतिनिधि हुन्छ । त्यहाँको न्याय, शान्ति सुरक्षा पनि तिनै सामन्तहरूको हातमा हुन्छ । फलतः त्यहाँका आम मानिस भने सदैव पीडित हुन्छन् । लेकमा खेतीभन्दा पशुपालनले प्रश्रय पाउने, बेंसी र तराईमा खेतीमा जोड दिइने, सहरी इलाकामा व्यापार, टाँगा चालक, पोस्टर टाँस्ने, महिलाहरूले यौन व्यवसाय चलाउने, नदी किनारमा माछा मार्ने जस्ता स्थानीय विशिष्टता अनुसारका पेसा हुने गरेको पाइन्छ भने शोषण, उत्पीडन तथा दमनका विविध रूपको चित्रण गरिएको पाइन्छ । खैरिनीघाटमा मिजार, जिम्मावालहरूले गर्ने श्रम शोषण, ठगी र अड्डाको डिठाले धुरीकरका नाममा गर्ने गरेको शोषणको चित्रण गरिएको छ । उज्यालो हुनुअघिमा स्थानीय टाठाबाठाले गर्ने शोषण तथा अड्डाका कर्मचारीले माग्ने घुसको चित्रण गरिएको छ । रोदीघरको सम्झनामा स्थानीय डिठालाका ठगी र श्रम शोषणको चित्रण गरिएको छ । घामका पाइलाहरूमा स्थानीय व्यापारीको ठगी तथा कालोबजारीको चर्चा गरिएको छ । अविरल बग्दछ इन्द्रावतीमा काजी खलकले माझी जाति माथि गरेको श्रमशोषण, सर्वसाधारणको जग्गा हडप्ने काम, विरोधीलाई मार्ने जस्ता कुकृत्यको चित्रण गरिएको छ । अलिखितमा गाउँको मुखिया, प्रधानले गर्ने गरेको श्रमशोषण, आर्थिक शोषण, विरोधीहरूको हत्या जस्ता अपराध समेतको चित्रण गरिएको छ । ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा डेरी मालिकले कामदारमाथि गरेको श्रमशोषण, प्रवासी नेपाली माथि आसामका रैथाने र लठैतहरूको ज्यादतको चित्रण गरिएको छ । नौमती उपन्यासमा गाउँका सामन्त, पञ्चहरूले गर्ने गरेको शोषणको चर्को रूपको चित्रण गरिएको छ । उलारमा स्थानीय नेताले सर्वसाधारणको जग्गा सस्तो दाममा हात पार्ने, पुलिसले वादी महिलासँग बिना पैसा यौन सम्पर्क राख्ने,

Notes

कवि हुँ भन्नेले गरिब प्रेमललवासँग रिन भनी मागेको रुपियाँ नतिरी भाग्ने जस्ता शोषणका रूपको चर्चा गरिएको छ ।

नेपाली आञ्चलिक उपन्यासमा राजनीतिक विकृति तथा राजनीतिक शोषण, उत्पीडनका विविध रूपको चित्रण पनि पाइन्छ । खैरिनीघाटमा मिजार, जिम्मावाल र अड्डाको डिठाले आलुको नक्कली छाप बनाएर पैसा उठाएका छन् । उज्यालो हुनुअघिमा पञ्चहरूले स्त्री चौपाय काटेको भनी सर्वसाधारणबाट पैसा खाने, कसैले अवैध गर्भ बोकेमा विभिन्न मानिसलाई यातना दिई झुट्टो बोल्न विवश पारेर पैसा असुल्ने जस्ता शोषण गरेका छन् । रोदीघरको सम्झनामा आफ्ना विरोधीलाई राणाविरोधी भएको भुठो आरोप लगाएर जेल पठाएको विषय आएको छ । अविरल बग्दछ इन्द्रावतीमा सानो काजीले प्रधानपञ्चको चुनावमा आफ्ना विरुद्ध उठ्ने हरिकृष्ण सन्यासी र विरोधीलाई सघाउने देवु पनेरुलाई गोली हानी मारेको छ । यसमा काजी खलक, पञ्च, प्रशासक, पुलिसहरू सत्ताका आडमा कथाञ्चलमा आएर जनताबाट खसी, घिउ, माछा आदि सितैमा खाने, युवतीलाई जबरजस्ती यौनसम्पर्क गर्न बाध्य बनाउने गर्छन् । ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा साधारण गरिब जनतालाई रक्सी खुवाएर मत किनेर चुनाव जित्ने, विरोधीलाई कुट्ने, पिट्ने गरिएको देखाइएको छ । नौमती उपन्यासमा पञ्च, कर्मचारी र पुलिसले सत्ताका आडमा सर्वसाधारणलाई झुट्टा अभियोग लगाएर कुटपिट गर्ने, बेइज्जत गर्ने र चर्को दण्ड गराएर मानिसको उठिबास लगाउने गरेको देखाइएको छ । यसमा पञ्चायती राजनीतिका यस्ता विकृतिप्रति तीव्र असन्तोष र घृणा व्यक्त गरिएको छ । लोकजीवनमा आधारित नेपाली उपन्यासहरूमा दलित समुदायमाथि हुने गरेको शोषण र उत्पीडनको चित्रण गरिएको पाइन्छ । क्षेत्री, बाहुन र अन्य जातिका ठिटाहरूले दलित युवतीमाथि जबरजस्ती

यौन शोषण गर्ने गरेको देखाइएको भेटिन्छ । छुवाछुत प्रथाको चित्रण पनि गरिएको छ । दलित युवतीसँग बिहे गरेका कारण हुक्कापानीबाट अलग गराइ जातिच्युत गरिएको देखाइएको पाइन्छ । अधिकांश यस्ता उपन्यासमा दलितमाथिको विभेदको चित्रण गरिएको हुँदा नेपालमा दलितमाथि विभेद छ भन्ने स्पष्ट धारणा हुन्छ, तर दलितमाथिको विभेद र शोषणको मात्रा भने सबै उपन्यासहरूमा समान रूपमा चित्रित रहेको पाइन्दैन ।

अतः लोकजीवनमा आधारित नेपाली उपन्यासहरूमा लोकसमाज, संस्कृति, इतिहास, मनोभाव तथा सौन्दर्य चेतना आदिका विशिष्टताको चित्रण पाइन्छ । नेपाली विशिष्टतालाई चित्रण गर्न नेपाली लोक उपन्यासहरू समर्थ देखिन्छन् । एक सय वर्षभन्दा लामो इतिहास भएको नेपाली उपन्यास परम्परामा हालसम्म दुईसय भन्दा बढी उपन्यास प्रकाशित पाइन्छन् । यीमध्ये करिब दुई दर्जन उपन्यास लोकजीवनको झाँकीलाई चित्रणहरू प्रस्तुत गर्न समर्थ रहेका पाइन्छ ।

9.5 उपसंहार

हिन्दी साहित्यका विद्वान डा. सत्येन्द्रको विचार अनुसार- "लोक मानव समाजको त्यो वर्ग हो जहाँ आभिजात्य संस्कार, शास्त्रीयता अनि पांडित्यको चेतना अथवा अहंकारदेखि शून्य हुन्छ अनि जो एउटा परंपराको प्रवाहभित्र जीवित रहन्छ ।" ब्रह्माण्डको कुनै एक भाग अथवा खण्ड संसार, जगत्, दुनियाँ, समान संस्कृति, भावना र सामाजिक स्थिति भएका खास भौगोलिक एकाइमा रहने मानिसको समुदाय जन समुह भनि नेपाली बृहत शब्दकोशमा लोकलाई परिभाषित गरेको छ । लोक शब्दको प्रचलन प्राचीन कालदेखि नै विभिन्न रूपमा प्रयोग हुँदै आएको छ

Notes

। वैदिक कालदेखि लोक शब्द जन को पर्यायवाची शब्दका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । भने ऋग्वेदमा प्रयुक्त देहि लोकम्का अनुसार लोकको प्रयोग स्थानका अर्थमा पनि भएको छ । संहिता, ब्राह्मणग्रन्थ र उपनिषदहरूमा लोक शब्दलाई मूलतः जगत वा ब्रह्माण्डका रूपमा ग्रहण गरिएको र समयान्तरमा यस शब्दलाई मूलतः जगत्वा ब्रह्माण्डका रूपमा ग्रहण गरिएको र समयान्तरमा यस शब्दले स्वतन्त्र अर्थ लिँदै गएको स्पष्ट हुन्छ । वैदिक साहित्यमा समेत चर्चित लोक शब्द उत्तरवैदिक कालमा वेदभिन्न भन्ने रुढ अर्थ लिँदै वेद र लाकजस्ता विपरीतार्थी प्रकृतिमा पनि परिभाषित हुँदै आएको छ । वैदिक साहित्य र लौकिक साहित्य भन्ने भेदले यस कुराको पुष्टि गर्छ । फलस्वरूप रामायण, महाभारत र भगवद्गीता जस्ता ग्रन्थहरूमा लोक शब्द वेदइतर काव्यसृजनाका सन्दर्भमा समेत अभिहित हुन पुगेको छ । ऐतिहासिक क्रममा पनि अशोकको शिलालेखमा आइपुग्दा यस शब्दको प्रयोग समस्त प्रजाजनका हितका निमित्त भएको पाइन्छ । यसरी प्राचीनकाल देखि नै लोक शब्दको प्रयोग हुँदै आएको पाइन्छ । लोक शब्दलाई मुख्यतय जन र ठाउँ गरी दुई अर्थमा प्रयोग हुँदै आएको छ । लोक जनको अर्थ लोकविश्वास, लोकप्रथा, लाकधर्म, लोककल्याण, लोककला आदि हो भने लोक ठाउँको पृथ्वीलोक, स्वर्गलोक, सत्यलोक, मन्त्र्यलोक, मृत्युलोक, परलोक आदिको रूपमा प्रयोग हुँदै आएको छ ।

नेपाली साहित्यमा अन्य विधाहरूका तुलनामा उपन्यास विधाको सुरुवात निक्कै पछि मात्र भएको हो ! उपन्यास आख्यानात्मक विधा भएकोले नेपाली उपन्यासको प्रारम्भ बिन्दु बि.सं.1827 को शक्तिबल्लभको आख्यानात्मक कृति 'महाभारत विराट् पर्व' बाट भएको मानिन्छ ।

शक्तिबल्लभ अर्यालको 'महाभारत विराट् पर्व' 1827 बाट नेपाली अख्यान

परम्पराको सुरुआत हुन्छ ! यसलाई कथा र उपन्यासको सबैभन्दा पहिलो कृति मानिन्छ । यसकालमा 'महाभारत विराटपर्व ' पछि अन्य आख्यानात्मक कृतिहरूमा भानुदत्तको हितोपदेश मित्रलाभ, शक्तिवल्लभको हास्यकदम्ब, भवानीदत्त पाण्डेको मुद्राराक्षस, रामचन्द्र पाध्याको लक्ष्मी धर्मसंवाद, अग्यात लेखकको बृहत्र सुधाको कथा, बेताल पञ्चविंशतिका, देवराज शर्माको स्वस्थानी ब्रतकथा, हरिहर शर्माको भगवतभक्ति बिलासिनी, गंगाप्रसाद प्रधानको नेपाली बाइबल आदि उल्लेखनीय छन् । यसकालमा देखापरेका यी कृतिहरू विशुद्ध औपन्यासिक कृति नभएर आख्यानात्मक कृति मात्र हुन्, यी कृतिहरू धेरैजसो संस्कृत र केही मात्र अंग्रेजी भाषावाट अनुवाद गरिएका छन् । यसकालमा मौलिक कृतिहरू देखा परेका छैनन् ! मनोरञ्जनात्मक ,राजनीतिक ,सामाजिक ,नैतिक एवं धार्मिक भक्तिभाव यी उपन्यासमा व्यक्त भएका छन् ! समग्रमा यस कालका कृतिहरू शिल्पगत प्राप्तिमा भन्दा आख्यान - कथनमा बढी केन्द्रिय छन् ।

माध्यमिक कालमा चिरञ्जीवी पौड्यालको प्रेमसागर 1947 ,नरदेव पाण्डेको 'मेरिना चरित्र ' 1959 ,तीर्थप्रसाद अर्यालको 'बेदान्तसार ' 19६0 ,ऋद्धिबहादुर मल्लको 'शर्मिष्ठा ' 1985 जस्ता धार्मिक र नैतिकतासंग सम्बन्धित उपन्यास तथा द्वारिकानाथ उपाध्यायको 'यमपञ्चक ' 19६3 ,बैजनाथ सेंडाईको 'चक्र परिक्रमा ' 1973 ,विग्यान धिलासको 'महारानी प्रिसम्बा ' 1973 ,पहलमानसिंह स्वांरको 'पदमकुमारी ' 1974 ,वेदनाथ आचार्यको 'दायकी, भावी ' 1979 ,महानन्द सापकोटाको 'त्रिवेणी ' अम्बालिका देवीको ' राजपूत रमणी ' 1989 आदि सामाजिक सुधारका भावनाले प्रेरित उपन्यासहरू हुन् । माध्यमिक काल मूलतः उर्दू-फारसी साहित्य प्रेरित काल हो । प्रवृत्तिगत दृष्टिले यो काल तिलस्मी र जासुसी

Notes

प्रवृत्तिमा केन्द्रित छ ! रोमाञ्चकारी कल्पना ,अद्भूत वर्णन ,मानव र मानवेतर पात्रको प्रयोग ,अस्वाभाविक र अतिरञ्जनात्मक घटनाको वर्णन आदि यस कालका औपन्यासिक प्रवृत्तिहरू हुन् ।

परम्परागत उपन्यास रचनाको कथ्य र शिल्पलाई त्यागी नवीन शिल्प र प्रविधिअनुसार नयाँ जीवनदृष्टिलाई प्रस्तुत गर्ने उपन्यासहरूलाई प्रयोगवादी उपन्यास भनिन्छ । उपन्यास रचनामा नयाँ रूपको खोजी गर्ने क्रममा कतै जीवनका विसंगत पक्षलाई बिषयवस्तु बनाइएको छ भने कतै अति यथार्थको चित्रण गरिएको छ र कतै अस्तित्वको खोजी गर्ने लक्ष्य राखिएको पाइन्छ । यी विभिन्न जीवनदृष्टिअन्तर्गत प्रयोगशीलता तथा प्रयोगधर्मिता र स्थापित परम्परागत जीवन मुल्य मात्र नभएर विधागत आदर्शप्रतिको असहमति प्रयोगशील उपन्यासमा पाइन्छ । नेपालीमा प्रयोगवादी धाराको पहिलो उपन्यास इन्द्रबहादुर राईको " आज रमिता छ " अस्तित्ववादी / विसंगतिवादी 2021 हो । " आज रमिता छ " पछि पारिजातको शिरिषको फूल 2022 , डायमन शमशेर राणाको सेतो बाघ 2030 ,भरत जंगमको कालो सूर्य 2036,धुवचन्द्र गौतमको फूलको आतंक 2055 , तेह्र जना लेखकको अवतार विघटन 2040 आदि यस धाराअन्तर्गत आउँछन् । वि.सं.2040 सालमा नेपाली उपन्यासमा प्रयोगवाद क्रमशः शिथिल बन्दै गएको देखिन्छ । उपन्यासकारहरूले प्रयोगवादी धाराबाट क्रमशः नवीन शैली र बिषयवस्तुको खोजी गरिरहेको पाइन्छ ! चालीसको दशकपछि बिषयवस्तुमा विविधता ,शैलीमा विभिन्नता तथा औपन्यासिक शिल्पमा नवीनताको प्रारम्भ भएको पाइन्छ ।

"लोक मानव समाजको त्यो वर्ग हो जहाँ आभिजात्य संस्कार, शास्त्रीयता अनि पांडित्यको चेतना अथवा अहंकारदेखि शून्य हुन्छ अनि जो एउटा

परंपराको प्रवाहभिन्न जीवित रहन्छ ।" ब्रह्माण्डको कुनै एक भाग अथवा खण्ड संसार, जगत्, दुनियाँ, समान संस्कृति, भावना र सामाजिक स्थिति भएका खास भौगोलिक एकाइमा रहने मानिसको समुदाय जन समुह भनि नेपाली बृहत शब्दकोशमा लोकलाई परिभाषित गरेको छ । लोक शब्दको प्रचलन प्राचीन कालदेखि नै विभिन्न रूपमा प्रयोग हुँदै आएको छ । वैदिक कालदेखि लोक शब्द जन को पर्यायवाची शब्दका रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

लोकजीवनलाई प्रकाश पार्ने लोक सहित्यको अभिप्राय त्यो साहित्यसित हुन्छ जिसको रचना लोकले गरेको हुन्छ । लोकसाहित्य लोक र साहित्य को समासबाट बनेको शब्द हो । नेपाली उपन्यासमा सर्वप्रथम नेपाली ठाउँ र नेपाली पात्रको प्रयोगको थालनी गिरीशवल्लभ जोशीद्वारा लेखिएको वीरचरित्रबाट भएको पाइन्छ । रुद्रराज पाण्डेको रूपमतीबाट नेपाली उपन्यासमा लोक सामाजको यथार्थको चित्रण हुन थाल्यो । पछिबाट भ्रमर, मुलुकबाहिर, माइतघर, लड्गडाको साथी, बसाइ, मङ्गली, नियती लगायतका उपन्यासहरूमा नेपाली ठाउँ, समाज र संस्कृतिको सघन पृष्ठभूमिको प्रयोग गरिएको थाहा पाइन्छ । यिनै पृष्ठभूमिमा शङ्कर कोइरालाको खैरिनीघाट (2018) बाट नेपाली लोकजीवन परम्पराका झाँकीहरूको चित्रण आदि गरिने कार्यको सुरुवात भएको पाइन्छ । समग्रमा के भन्न सकिन्छ भने नेपाली उपन्यासको इतिहास नेपाली कथाको इतिहास जतिकै लामो छ। प्रारम्भमा नेपाली संस्कृति नै यी दुवै विधाको प्रेरणास्रोत रह्यो। नेपाली कथाझैं उपन्यासमा पनि समाजसापेक्ष प्रभाव पर्नाको फलस्वरूप गतिशीलता आउन प्रारम्भ गर्‍यो। पत्रकारितासँग सम्बद्ध भई क्रमिक विकासको सोपान चढ्ने सौभाग्य यस विधाले पनि पायो।

9.6 सार

- उपन्यास विधा पाश्चात्य देनबाट जन्मेको हो।
- नेपाली साहित्यमा अन्य विधाहरूका तुलनामा उपन्यास विधाको सुरुवात निक्कै पछि मात्र भएको हो । उपन्यास आख्यानात्मक विधा भएकोले नेपाली उपन्यासको प्रारम्भ बिन्दु बि. सं. 1827 को शक्तिबल्लभको आख्यानात्मक कृति 'महाभारत विराट् पर्व' बाट भएको मानिन्छ ।
- बि. सं. 1946मा शिवदत्त शर्माद्वारा अनुदित " बिरसिक्का " 1946प्रकाशित भएपछि नेपाली उपन्यासको माध्यमिक काल सुरु हुन्छ र वि. सं. 1990 सम्म कायम रहन्छ ।
- रोमाञ्चकारी कल्पना ,अद्भूत वर्णन ,मानव र मानवेतर पात्रको प्रयोग ,अस्वाभाविक र अतिरञ्जनात्मक घटनाको वर्णन आदि यस कालका औपन्यासिक प्रवृत्तिहरू हुन् ।
- निम्नवर्गीय सामाजिक जीवन र आर्थिक संघर्षलाई बिषयवस्तु बनाएर समाज जस्तो छ त्यस्तै चित्रण गर्ने प्रवृत्ति भएका उपन्यासहरू सामाजिक यथार्थवादी धाराका उपन्यासहरू हुन् ।
- समाजका निम्नवर्गीय पात्र र तिनका आर्थिक क्रियाकलापलाई बिषयवस्तु बनाएर तिनलाई द्वान्द्वात्मक भौतिकवादी दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्ने उपन्यासहरू प्रगतिवादी उपन्यास हुन् ।
- व्यक्तिका मनभित्रका यथार्थको वर्णन मात्र नभएर त्यसका सूक्ष्मतम पक्षहरूको विश्लेषण गर्ने उपन्यासहरूलाई मनोविश्लेषणवादी भनिन्छ । नेपाली साहित्यमा गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले'को 'पल्लोघरको झ्याल' 2016बाट यस धाराको सुरुवात भएको देखिन्छ ।

- परम्परागत उपन्यास रचनाको कथ्य र शिल्पलाई त्यागी नवीन शिल्प र प्रविधिअनुसार नयाँ जीवनदृष्टिलाई प्रस्तुत गर्ने उपन्यासहरूलाई प्रयोगवादी उपन्यास भनिन्छ ।
- यसरी नेपाली उपन्यास उत्तरोत्तर विकसित हुँदै नवीन शिल्प र प्रवृत्तिहरूसहित अगाडि बढेको छ ।
- लोकजीवनमा आधारित नेपाली उपन्यासमा नेपाली लोकजन-जीवनको शैली, बसोबासो, बोलीचाली, संस्कृति विश्वास परम्परा आदिको चित्रण रहेको देखिन्छ ।
- सं .19६0 ,को दशक निर्माणकालको महत्त्वपूर्ण क्षण थियो किनभने त्यसै क्षणमा नेपाली उपन्यासमा सामाजिकता प्रतिबिम्बित हुन थालेको थियो।
- रुद्रराज पाण्डेको रूपमतीबाट नेपाली उपन्यासमा लोक सामाजको यथार्थको चित्रण हुन थाल्यो ।
- शंकर कोइरालाको खैरिनीघाट)2018(उपन्यासमा नेपाली लोकजीवनको सजिव चित्रण भएको पाइन्छ ।
- मूलतः नेपाली लोकजीवनमा आधारित उपन्यासहरूमा प्रायः ग्रामीण तथा पिछडिएको अञ्चलहरूका वस्तुस्थितिको चित्रण नै केन्द्रित रहेको पाइन्छन् ।
- खैरिनीघाट उपन्यासको कथाञ्चलमा माझी, तामाङ, मगर, नेवार, बाहुन, क्षेत्री, जैसी जस्ता विविध जातिको चित्रण रहेको देखिन्छ ।

9.7 अनुशीलनी

(क) उपन्यास विधाको परिचय प्रस्तुत गर्नुहोस् ।

Notes

(ख) नेपाली उपन्यासको लेखन परम्परामाथि एउटा गहकिलो टिप्पणी लेख्नुहोस् ।

(ग) लोकजीवनको परिचय दिएर लोकजीवनमा आधारित नेपाली उपन्यासहरूको लेखाजोखा गर्नुहोस् ।

9.8 अतिरिक्त अध्ययन

---

1 .सुरेश सिन्हा	उपन्यास शिल्प और प्रवृत्तियाँ
2. जीवन्द्रदेव गिरी	लोकसाहित्यको अवलोकन
3. खेमराज नेपाल	नेपाली लोकसाहित्यको रूपरेखा
4 शङ्कर कोइराला .	खैरिनीघाट
5 .लीलबहादुर छेत्री	ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ
६ .धगोतामे .च.	यहाँदेखि त्यहाँसम्म .सं.दो .
7 .प्रकाश ए राज .	रोदीघरको सम्झना

9.9 मुल्यवृद्धिका निम्ति उत्तर

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् -

१. नेपाली उपन्यासको लेखन परम्परा ।

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(प्रश्न 1 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 9.3 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

२. लोकजीवनको परिचय ।

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(प्रश्न 2 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 9.4 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

३. लोकजीवनमा आधारित नेपाली उपन्यासहरू।

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(प्रश्न 3 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 9.5 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

एकाइ – 10, नेपाली उपन्यासमा चित्रित लोक-जीवन तथा लोक-संस्कृति ।

10.0 उद्देश्य

10.1 परिचय

10.2 नेपाली उपन्यासमा चित्रित लोक-जीवन तथा लोक-संस्कृति

10.2.1 लोक-जीवन तथा लोक-संस्कृति

10.2.1. (क) नेपाली उपन्यासमा लोक-जीवन

10.2.1. (ख) नेपाली उपन्यासमा लोक-संस्कृति

10.3 उपन्यासकार विजय मल्लको परिचय

10.3.1 विजय मल्लको 'कुमारी शोभा' (2039)

10.4 पारिजात (वास्तविक नाम: विष्णु कुमारी वाइबा को परिचय

10.4.1 पारिजातको 'शिरीषको फूल' (2039)

10.5 उपसंहार

10.6 सार

10.7 अनुशीलनी

10.8 अतिरिक्त अध्ययन

10.9 मुल्यबृद्धिका निम्ति उत्तर

10.0 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न
सक्नुहुनेछ :

- लोक - शब्दको अर्थ र परिचय

- संस्कृतिको परिचय
- नेपाली उपन्यासमा परिलक्षित लोक-जीवन तथा लोक-संस्कृतिको झलक

10.1 परिचय

ब्रह्माण्डको कुनै एक भाग अथवा खण्ड संसार, जगत्, दुनियाँ, समान संस्कृति, भावना र सामाजिक स्थिति भएका खास भौगोलिक एकाइमा रहने मानिसको समुदाय जन समुह भनि नेपाली बृहत शब्दकोशमा लोकलाई परिभाषित गरेको छ । लोक शब्दको प्रचलन प्राचीन कालदेखि नै विभिन्न रूपमा प्रयोग हुँदै आएको छ । वैदिक कालदेखि लोक शब्द जनको पर्यायवाची शब्दका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । भने ऋग्वेदमा प्रयुक्त देहि लोकम्का अनुसार लोकको प्रयोग स्थानका अर्थमा पनि भएको छ । संहिता, ब्राह्मणग्रन्थ र उपनिषदहरूमा लोक शब्दलाई मूलतः जगत् वा ब्रह्माण्डका रूपमा ग्रहण गरिएको र समयान्तरमा यस शब्दलाई मूलतः जगत्वा ब्रह्माण्डका रूपमा ग्रहण गरिएको र समयान्तरमा यस शब्दले स्वतन्त्र अर्थ लिँदै गएको स्पष्ट हुन्छ । लोक शब्दलाई मुख्यतय जन र ठाउँ गरी दुई अर्थमा प्रयोग हुँदै आएको छ । लोक जनको अर्थ लोकविश्वास, लोकप्रथा, लोकधर्म, लोककल्याण, लोककला आदि हो भने लोक ठाउँको पृथ्वीलोक, स्वर्गलोक, सत्यलोक, मन्त्र्यलोक, मृत्युलोक, परलोक आदिको रूपमा प्रयोग हुँदै आएको छ ।

यसरी नै मानव जीवनको पहिचानका रूपमा रहेको संस्कृतिसँग साहित्यको पनि निकट सम्बन्ध रहेको हुन्छ । प्रायः सबैजसो साहित्यिक कृतिहरूमा पनि कुनै न कुनै ढङ्गले संस्कृति अभिव्यक्त भएको हुन्छ । साहित्यले संस्कृतिको निर्माण गर्ने र संस्कृतिले साहित्यलाई मार्ग प्रशस्त गर्ने

Notes

सन्दर्भमा यी दुवै परस्परव्यापी हुन्छन् । कुनै पनि साहित्यमा प्रयुक्त संस्कृतिको अध्ययन-विश्लेषणका लागि सर्वप्रथम संस्कृतिको पहिचान गर्नु आवश्यक हुन्छ । कुनै वस्तुलाई परिमार्जन गरेर वा सुसंस्कृत रूप दिएर चम्किलो तुल्याउने काम संस्कृति हो । संस्कृति शब्दको निर्माण वृत्त धातुमा सम् उपसर्ग र ति प्रत्यय लागेर भएको छ । यस शब्दले आफ्ना सन्ततिहरूलाई सुमार्गतर्पण उन्मुख गराउन पुर्खाहरूद्वारा प्रतिपादित विभिन्न खालका क्रियाकलापलाई बोध गराउँछ । हरेक मानव समुदाय कुनै न कुनै ढङ्गले कुनै न कुनै प्रकारको संस्कृतिमा आबद्ध हुन्छ । एउटा जाति वा सम्प्रदायको संस्कृति अर्को जाति वा सम्प्रदायको भन्दा भिन्न हुनसक्ने भएकाले संसारमा संस्कृतिगत विविधता पाइन्छ र यही विविधताका कारण हरेक जातिका चालचलन, रीतिथिति, रहनसहन, आचारविचार, भावना आदिमा पनि विविधता रहेको देखिन्छ । प्रत्येक जातीय संस्कृतिको योगबाट राष्ट्रिय संस्कृतिको निर्माण हुनसक्ने भएकाले जातीय संस्कृति राष्ट्रिय संस्कृतिको अभिन्न अङ्ग हुन्छ । कुनै राष्ट्र वा जातिको सामाजिक जीवन, राजनीति, अर्थनीति, चालचलन, गीत, नृत्य, वाद्यवादन, चाडबाड, जात्रा, कला आदिमा प्रतिबिम्बित हुने र तिनका कलाकौशल, बौद्धिक विकास आदि झल्काउने सम्पूर्ण क्रियाकलापको परिष्कृत रूपलाई संस्कृति भनिन्छ । विशेष साहित्यका सबै विधाहरूमा सरह नेपाली उपन्यासहरूमा पनि लोक-जीवन तथा लोक-संस्कृतिका पाटाहरूलाई लिएर औपन्यासिक कथानक बुनिने परम्परा रही आएको देखिन्छ । यसरी परम्परागत रूपमा नेपाली उपन्यास लेखनको दिशामा लोक-जीवन र लोक-संस्कृतिका झलकहरू बुनेर लेखिएका उपन्यासहरूले आफ्नो छुट्टै स्थान स्थापित गरेको बुझिन्छ ।

10.2 नेपाली उपन्यासमा चित्रित लोक-जीवन तथा लोक-संस्कृति

10.2.1 लोक-जीवन तथा लोक-संस्कृति -

धेरै लामो समयदेखि देशकाल सापेक्ष भई आन्तरिक, वैचारिक एवं परम्परागत धारणाका रूपमा विकसित हुँदै समाजले आत्मसात गरिसकेको रहनसहन, आचारविचारसम्बन्धी भावना र तिनका माध्यमबाट कुनै राष्ट्र, वर्ग, समाज, जाति आदिको पहिचान गराउने मूल्यमान्यता, भौतिक अभिव्यक्तिहरू समेतको सामूहिक नाम नै लोक जीवनसित सम्बन्धित लोक-संस्कृति हो । यसका साथै लोक संस्कृतिले कला, भाषा, साहित्य, दर्शन, धर्म, नीति, इतिहास आदि विभिन्न विषयको समग्रतालाई पनि बुझाउँछ । लोक जीवनसित सम्बन्धित संस्कृतिलाई पारम्परिक गीत, नृत्य, वाद्यवादन, चाडबाड, तीर्थ, व्रत, पर्व, धर्म, संस्कार, मूर्तिकला, चित्रकला, वास्तुकला, जात्रा आदिका सन्दर्भबाट पनि अश्रयाइएको पाइन्छ । परम्परित मूल्यमान्यता, रीतिरिवाज, चालचलन, धर्म, संस्कार, आस्था, व्यवहार, इतिहास पूर्वजन्म, पुनर्जन्म, कर्म, भाग्य, ईश्वरीयता, लोकोक्ति, लोकप्रचलन मात्र नभएर नवसिर्जित मूल्यमान्यता आदि पनि संस्कृतिभित्र पर्न सक्छन् । यसका साथै लोक संस्कृतिको निर्माण गर्न मनोविज्ञानले पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ र सञ्चारका विभिन्न माध्यमहरू पनि संस्कृतिको विकासका संवाहक हुनसक्छन् । भौगोलिक स्थिति, रहनसहन, लवाइखवाइ, शिक्षादीक्षा आदिले संस्कृतिमा विविधता पैदा गर्छन् । लोकजीवनको संस्कृति परिवर्तनशील हुनाका साथै र एक पुस्ताबाट अर्का पुस्तामा हस्तान्तरणीय हुन्छ । समयक्रममा देखिने राष्ट्रिय-अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रका राजनैतिक-आर्थिक घटना तथा परिवर्तनले पनि संस्कृतिलाई

प्रत्यक्ष-परोक्ष प्रभाव पार्दछन् । सामाजिक प्रचलनबोधक संस्कृतिलाई विविधतामय तुल्याउन स्थान, समय, जात, धर्म आदिले पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छन् । कुनै ठाउँ, समय, जात र धर्मको संस्कृति अर्को ठाउँ, समय, जात र धर्मका लागि बेठीक, विपरीत र अस्वीकार्यसमेत हुने गरेको पनि पाइन्छ । यसका साथै राम्रो-नराम्रो, असल-खराब, ठीक-बेठीक भन्ने कुरा पनि सापेक्षित हुन्छन् । कुनै स्थान वा जातिविशेषको संस्कृति अर्को स्थान वा जातिविशेषका लागि अनौठो र अग्राह्य हुन पनि सक्छ । मूलतः मानव र मानवताको संरक्षण एवं संवर्द्धनका लागि निर्मित साहित्य, कला, दर्शन, सङ्गीतलगायत यावत् गतिविधि र क्रियाकलापहरू तथा मानवीय जीवनपद्धति सबै संस्कृतिभिन्नै अटाउँछन् । ज्ञान-विज्ञान दुवैलाई समेट्ने सांस्कृतिक सन्दर्भबाटै मानव जाति र सिङ्गो विश्व मानव समुदाय परिचालित हुनेहुँदा संस्कृतिभिन्न मानव समुदायले गर्ने सम्पूर्ण आध्यात्मिक-भौतिक गतिविधि र क्रियाकलाप पर्छन् । यसरी नै सांस्कृतिक अध्ययनले नयाँ र निरन्तर विकसित अन्तरविषयक अवस्थाको विश्लेषण गर्ने त्यस्तो कार्यलाई पनि जनाउँछ जुन उत्पादन, प्राप्ति, संस्था, व्यवहार तथा उत्पादनका सबै प्रकारका सङ्कथनबाट प्रभावित हुन्छ । यसमा सामाजिक व्यवहार र त्यसबाट प्रभावित साहित्यको अध्ययन गरिन्छ ।

10.2.1. (क) नेपाली उपन्यासमा लोक-जीवन -

नेपाली उपन्यासभिन्न नेपाली लोकजीवनको चर्चा लोक सङ्गीत, लोक भाषा, जातीय भेष-भुषा, चाड बाढ, रीति रिवाज, खेती किसान, पशु पक्षी, रूखपात, खोलानाला इत्यादि परम्परागत रूपमा चलिआएको कार्यहरूको माध्यम भएको पाइन्छ । लोकझाँकी भएका नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा यसका केही सीमा पनि रहेका हुन्छन् । निश्चित भौगोलिक

पर्यावरणभित्र सीमित रहने हुनाले भूगोलको सीमा तोडेर सार्वभौम सत्यको खोजी गर्न कठिनाइ हुन सक्छ । अञ्चल र जातीय परम्परा नै मूल विषय हुने हुनाले मान्छेका सार्वभौम बानी, व्यहोरा, गुण, दोष, आदिका चित्रण तर्फ चासो नहुन सक्छ । अञ्चलको बाह्य रूपप्रति बढी आकर्षण रहने हुनाले जीवनको गहिराइसम्म पुगेर अध्ययन गर्ने विषयमा नेपाली लोकजीवनमा आधारित उपन्यासले ध्यान नपुर्याएको हुन सक्छ । यसमा मान्छेको मनोविज्ञानको सार्वभौम पक्षको अध्ययन प्रायः हुँदैन । लोकजीवनमा आधारित उपन्यासमा प्रतिनिधि कथानक नहुन सक्छ, प्रतिनिधि वा केन्द्रीय चरित्र पनि नहुन सक्छ साथै परिष्कृत र शास्त्रीय चरित्र हुँदैन । यसैले यस्ता उपन्यासहरूमा लोक भाषाको प्रयोग र भाषिक विविधता हुन सक्ने सम्भावना अधिक पाइन्छ । सहरीकरणले मानिसका पृथक् मूल्य, मान्यता र संस्कृतिका सीमाहरू भत्काइ दिँदै छ । यसैले आधुनिकता, प्रविधि र पुँजीवादी अर्थतन्त्रले लोकजनजीवनको - बचाइँशैलीलाई समाप्त गर्दै लगेको देखिन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि मानिसले आफ्नो पुरख्यौली संस्कृति, मूल्य, मान्यता, इतिहास र समग्रमा भन्दा स्वपहिचानलाई जोगाउन खोज्यो भने यसको अस्तित्व कहिले नाश भएर जाने छैन ।

रूपनारायण सिंहको भ्रमर, लैनसिंह बांग्देलको मुलुकबाहिर, माइतघर, लङ्गडाको साथी, लीलबहादुर क्षेत्रीको बसाइँ आदि उपन्यासहरूमा नेपाली ठाउँ, नेपाली लोक समाजभित्र जीवन बचाइँको आदि पृष्ठभूमिको प्रयोग गरिएको थाहा पाइन्छ । यिनै पृष्ठभूमिमा शङ्कर कोइरालाको खैरिनीघाट, ध .चगोतामेको घामका . पाइलाहरू, रमेश विकलको अविरल बग्दछ इन्द्रावती, ध्रुवचन्द्र गौतमको अलिखित, लीलबहादुर क्षेत्रीको ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ, नयनराज पाण्डेको उलार ,विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको सुम्निमा ,

Notes

,असित राईको नयाँ क्षितिजको खोज ,सानु लामाको हिमालचुली मन्त्रि
प्रधानक बद्रीनारायणो मौली मंगली ,इन्द्र सुन्दासको नियती ,आदि
उपन्यासहरूमा नेपाली लोकजीवनका नै विविध पक्षहरूलाई मुख्य विषयका
रूपमा राखेर औपन्यासिक कथावस्तुलाई अघि बडाएको भेटिन्छ । शंकर
कोइरालाको खैरिनीघाट उपन्यासमा रामेछाप र सिन्धुली जिल्लाको
सिमानामा रहेको सुनकोशीको तटीय क्षेत्रका कोथपे र आसपासको क्षेत्रमा
बसोबासो गर्ने लोकजीवन शैलीको व्याख्या गरिएको पाइन्छ । उज्यालो
हुनुअघि उपन्यासमा गोर्खा जिल्लाको ओलाङ, खिम्पु, अपुन, सिस्ने, प्रेपुङ
आदि गाउँको स्थानीय सेरोफेरोको चित्रण ,हेलम्बु मेरो गाउँ उपन्यासमा
हेलम्बु गाउँको सेरोफेरोको चित्रण ,रोदी घरको सम्झना उपन्यासमा
कास्की जिल्लाको एउटा काल्पनिक गाउँ मलाङ क्षेत्रमा बसोबासो गर्ने
वासिन्दाहरूको लोकजीवन शैलीको व्याख्या ,घामका
पाइलाहरू उपन्यासमा सहरीकरण हुँदै गरेको वीरगन्जको सेरोफेरोको
जीवन शैलीको प्रस्तुति ,अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा इन्द्रावती
तटमा रहेको माझी दनुवार गाउँको जनजीवन शैलीको वर्णन ,अलिखित
उपन्यासमा वारा जिल्लाका धरमपुर तथा विरहिनपुर बरेवा आदिमा
बसोबास गर्ने लोकजीवनगत पाटाहरूको चित्रण ,यहाँदेखि त्यहाँसम्म
उपन्यासमा बारा जिल्लाको मुर्कीपलियाको बासिन्दाहरूको रहन सहनको
रूपरेखा, लिलबहादुर छेत्रीकृत ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा ब्रह्मपुत्र
नदीको छेउछाउका कछुवाउँ, बयरआँटी, पछुमारा, महखुँट्टी, मछुवापाडा,
सदिया, मैनापाडा आदि नेपालीहरूको लोकजीवनको चित्रण ,हिमाल र
मान्छे उपन्यासमा सोलुखुम्बु जिल्लाको खुम्जुङ, थामे र खुन्द्रे गाउँको
जनजीवनको अध्ययन, हारी उपन्यासमा धनकुटा जिल्लाका कटहरबोटे,
साँगुरी, धारापानी आदि गाउँको जनजीवनको चित्रण ,गन्तव्य उपन्यासमा

कैलाली र कञ्चलपुरका थारु बस्ती आदिभिन्न बस्ने मानिसहरूको लोकजीवनको चित्रण ,उलार उपन्यासमा नेपालगञ्ज र वरपरका शमशेरगञ्ज, हनुमाननगर, बगौड आदि क्षेत्रका वासिन्दाहरूको लोकजीवनको शैली ,कालो कर्णाली सेतो छायाँ - उपन्यासमा क्षेत्र कर्णालीको भट्टवाडा र त्यसको आसपास रहेको क्षेत्रका वासिन्दाहरूको रूपरेखा ,नौमती - उपन्यासमा डोरपाटन, थापागाउँ, जोगीवाडा, रावलवाडा, दराखोला, खडकावाडा, डुमवाडा, रकालवाडा, आदि गाँउवासीको लोकजीवनको व्याख्या ,ओझेल पर्दा उपन्यासमा खोटाङ र भोजपुरको सिमानामा पर्ने टेम्केडाँडो र आसपासको गाउँको लोकजीवनको शैली ,मेरो कथा उपन्यासमा कास्की जिल्लाको लुम्ले र त्यस आसपासको क्षेत्रको वासिन्दाहरूको लोकजीवनवृत्त ,मने उपन्यासमा दार्जिलिङको चिया बगान क्षेत्रमा बसोबासो गर्ने मानिसहरूको लोकजीवनगत शैलीको चित्रण ,नयाँ क्षितिजको खोज उपन्यासमा दार्जिलिङ र आसपासको क्षेत्रको वासिन्दाहरूको लोकजीवनगत बचाइको शैली, नियति उपन्यासमा दार्जिलिङको फारसबस्ती, त्यहाँको गोरुजुरे डाँडा र त्यस आसपासको ठाउँका वासिन्दाहरूको लोकजीवनको व्याख्या ,क्षितिज पारिमा उपन्यासमा खोटाङ जिल्लाको दोर्पा, ब्वासुङ, लामाखु आदि क्षेत्रका मानिसहरूको लोकजीवनगत चर्चा ,छिटेन - यस उपन्यासमा मनाङ गाउँ, पिसाङ गाउँ, घ्यारु गाउँ, डारवल गाउँ र यस आसपासको क्षेत्रादिमा बसोबासो गरी जीवन धान्ने मानिसहरूको लोकजीवनगत रूपरेखाको चित्रण ,जूनकिरीको सङ्गीत उपन्यासमा पर्वत जिल्लाको सिमरिङ गाउँ र आसपासका दलित बस्ती आदिमा बस्दै आएका मानिसहरूको लोकजीवनको चित्रण आदि रहेका देखिन्छ । अतः मुख्य गरी उपर्युक्त उपन्यासहरूले नै तयार पारेका

गोरेटोमा लोकजीवनमा आधारित नेपाली उपन्यासहरूको लेखन गति आज सम्म पनि यथावत रहि आएको पाइन्छ ।

10.2.1. (ख) नेपाली उपन्यासमा लोक-संस्कृति

-

कुनै विशेष संस्कृतिमा आधारित उपन्यासलाई सांस्कृतिक उपन्यास भनिन्छ । यसप्रकारका उपन्यासमा कुनै जातिविशेषको रहनसहन, परम्परा, संस्कार आदिको चित्रण विस्तृत रूपमा गरिएको हुन्छ । नेपाली उपन्यास लेखनपरम्परामा लोक-संस्कृतिसित सम्बन्धित अनेक उपन्यासहरू पाइएता पनि यहाँ केही प्रमुख उपन्यासहरूबारे चर्चा गरिन्छ।

10.3 उपन्यासकार विजय मल्लको परिचय

विजय मल्लको जन्म वि. सं. 1982 असार 10 गते ओमबहाल, काठमाडौंमा भएको थियो। उनका बाबु सुब्बा ऋद्धिबहादुर मल्ल र आमा आनन्दमाया हुन्। विजय मल्ल प्रख्यात लेखक गोविन्द बहादुर मल्लका भाइ हुन् । पिता सुब्बा ऋद्धिबहादुर मल्ल राजधानी काठमाडौंका राणाहरूका दरबारसँग सम्बन्धित भएकाले उनलेदरबार हाई स्कूलबाट शिक्षा हासिल गर्ने मौका पाएका थिए । उनले वि.सं. 2027 सालमा एक बाटो अनेक मोड कृतिका लागि साझा पुरस्कार प्राप्त गरेका हुन् ।

उनको पहिलो रचना मर्नुपर्छ है दाइ नामक कविता वि.सं. 1997 सालमा "शारदा" प्रत्रिका मा प्रकाशित भएको थियो। उनका मौलिक कृतिहरू क्रमैले अनुराधा (उपन्यास, वि.सं 2018), कुमारी शोभा (उपन्यास,

वि.सं 2039), विजय मल्लका कविता (कविता, वि.सं 201६), एक बाटो अनेक मोड (कथा, वि.सं 202६), पत्थरको कथा (नाटक, वि.सं 2028), कोही किन बरबाद होस् (नाटक, वि.सं 201६), बहुला काजीको सपना (नाटक, वि.सं 2028), परेवा र कैदी (कथा, वि.सं 2034), जिउँदो लास (नाटक, वि.सं 2017) आदि हुन् । साउन 7 गते 2056साल अर्थात् मृत्युको एकदिन अघि मात्र वेदनिधि पुरस्कार पाउने विजय मल्लले एक बाटो अनेक मोड का लागि 2027 को साझा पुरस्कार, 2040 मा गोर्खा दक्षिण बाहु दोस्रो, 2049 मा गंकी बसुन्धरा पुरस्कार, 2053 को भूपालमान सिंह प्रज्ञा पुरस्कार पाउनुभयो । उनको वि.सं. 2056साउन 8 का दिन 74 वर्षको उमेरमा निधन भयो।

10.3.1 विजय मल्लको 'कुमारी शोभा' (2039)

-

प्रस्तुत उपन्यासमा काठमाडौंको नेवारी संस्कृतिको प्रस्तुति पाइन्छ यिनले यस उपन्यासमा वस्तुचयन, पात्रविधान, संवादयोजना, परिवेशवर्णन आदि विभिन्न सन्दर्भ र प्रसङ्गमा नेवारी संस्कृतिका विभिन्न रूपहरूको दिग्दर्शन प्रस्तुत गरेका छन् । यस उपन्यासमा प्रयुक्त संस्कृतिसम्बन्धी विविध सन्दर्भहरूलाई विभिन्न शीर्षक – उपशीर्षकहरूमा विभाजन गरी यसरी निम्न प्रकारले केलाउन सकिन्छ -

ईश्वरीय संस्कृति - ईश्वरसँग सम्बद्ध विभिन्न गतिविधि एवं क्रियाकलापलाई ईश्वरीय संस्कृतिअन्तर्गत समावेश गर्न सकिन्छ । ईश्वरीयता भनेको अमूर्त एवं अलौकिक शक्तिमा विश्वास गर्नु हो । प्राचीन कालदेखि नै मानिस प्रत्यक्ष एवं परोक्ष रूपमा ईश्वरीय चिन्तनसँग प्रभावित रहेको छ । कुमारी शोभा उपन्यासमा कुनै न कुनै रूपमा ईश्वरीय संस्कृतिलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यसप्रकारको सांस्कृतिक प्रस्तुति

Notes

प्रार्थना, आराधना, पूजाआजा, मन्दिरको दर्शन, व्रत तथा विपद्का समयमा ईश्वरको पुकारा गरी ईश्वरमाथि आस्था र भरोसा गरेको सन्दर्भबाट अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । कुमारी शोभा उपन्यासमा अभिव्यक्त ईश्वरीय संस्कृति सम्बन्धी केही उल्लेखनीय अभिव्यक्तिगत तथ्याङ्कहरू यस प्रकार रहेका पाइन्छ - लौ परमेश्वर रक्षा गर हाम्रो - (पृ 42), संसारमा परमेश्वरबाहेक मानिसको सहारा को हुन सक्छ ? (पृ 101), परमेश्वरलाई पुकारा गर्छु, बिन्तिभाउ गर्छु (पृ 108) आदि ।

लोकप्रचलित संस्कृति - जनजीवनमा परम्परादेखि नै अमीट छाप पार्ने गरी प्रचलनमा रहेका विभिन्न संस्कारजन्य सन्दर्भहरूलाई लोकप्रचलित संस्कृतिअन्तर्गत राखिन्छ । विजय मल्लका उपन्यासमा लोकप्रचलन, सामाजिक अन्धविश्वास, भाग्यवाद, किरिया हाल्ने प्रचलन आदि अनेक सन्दर्भहरूलाई समेटिएको पाइन्छ । यीमध्ये प्रमुख केही सन्दर्भहरू यस प्रकार रहेका पाइन्छ -

कुमारी घरमा हुने भोजमा पूर्वकुमारीलाई निम्तो आउनु (पृ 1), कुमारीबाट सबैले टीका थाप्नु (पृ 3), बिहेको बेला ढोकामा पञ्चबुद्ध र कलशको चित्र बनाउनु (पृ 55), आफन्तको मृत्यु हुँदा भोकै बस्नुपर्ने (पृ 170) आदि ।

अन्धविश्वास - विभिन्न प्रकारका सामाजिक अन्धविश्वासहरू पुरख्यौली सम्पत्तिका रूपमा एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा मौखिक वा श्रुतिपरम्पराका रूपमा हस्तान्तरण भइरहेका हुन्छन् । शिक्षित तथा युवा पुस्ताले यस्ता अन्धविश्वासहरूलाई अस्वीकार गर्न खोजे पनि तिनले कुनै न कुनै रूपमा समाजमा स्थान पाइरहेका छन् । वास्तवमा व्यक्ति जस्तोसुकै शिक्षित र सभ्य भए पनि समाजमा प्रचलित अन्धविश्वासबाट विमुख भई त्यसलाई पूर्ण रूपमा अस्वीकार गर्न सक्दैन । बाहिरी देखावटी रूपमा अस्वीकार गरेजस्तो देखिए पनि तिनका मनमा यस्ता संस्कारहरूले जन्मजात रूपमै

घर बनाइसकेको हुन्छ । कुमारी शोभा उपन्यासमा अभिव्यक्त यस्ता अन्धविश्वासहरू यसप्रकार रहेका पाइन्छ - हिस्टेरियाको रोगीलाई देउता आएको धारणा व्यक्त गर्नु (पृ. 40), देवीदेवताको दोष लागेको सम्झेर चिना देखाउन खोज्नु (पृ. 40), औषधीले ठीक पार्न सकेन भनेर गुभाजुलाई झारफुक गर्न लगाउनु (पृ. ६९), बिहेको जन्तीमा चिराग बोकेर हिँड्नु (पृ. 121), बोक्सीलाई डामेमा बोक्सी भाग्छे भन्नु (पृ. 128) आदि।

भाग्यवाद - प्रत्येक मानिस आफ्नो जीवनमा अनेक उद्देश्यका साथ यात्रा गरिरहेको हुन्छ । यात्राको दौडानमा अनेकौं प्रयत्न गर्दा पनि सबै स्थितिमा मानवले सफलता हासिल गर्न सक्नेन । यस्तो स्थितिमा निराशाबाट बच्न ऊ आफ्नो शक्तिभन्दा बाहिरको अलौकिक एवं अमूर्त शक्तिको सहारा लिन खोज्दछ । यसप्रकारको शक्तिमध्ये भाग्यवाद पनि एक हो । यसले मानिसका बाध्य क्रियाकलाप एवं विश्वास दुवैमा प्रभाव पारेको हुन्छ । प्रस्तुत उपन्यासमा भाग्यवादका उदाहरणहरू यसप्रकार रहेका पाइन्छ - तर उनको भाग्यमा कहाँ लेखिएको छ र ? (पृ. 24), भाग्यले दर्शन पाइयो (पृ.128), आखिर आज मर्न लेखेको रहेछ त्यसलाई (पृ. 171) आदि ।

किरिया हाल्ने प्रचलन - आफ्ना भनाइहरूलाई जोड दिएर त्यसमाथि अरूलाई विश्वास पैदा गराउन मानिसले किरिया खाने, प्रतिज्ञा गर्ने आदि काम गर्दछ । कुमारी शोभा उपन्यासमा किरियासम्बन्धी तथ्याङ्कहरू यसप्रकार पाइन्छन् - रामोराम सतोसत् (पृ. 84), म मारेको हते (पृ. 155) आदि ।

वर्गीय संस्कृति - समाजमा उच्च, मध्यम र निम्नवर्गका मानिसहरूको बसोबास रहन्छ । समाजमा बसोबास गर्ने विभिन्न वर्गका व्यक्तिहरूमा पाइने आनीबानी, क्रियाकलाप, चालचलन, लवाइखवाइ आदि

Notes

गतिविधिहरूसँग सम्बद्ध व्यवहारलाई वर्गीय संस्कृतिभिन्न समावेश गर्न सकिन्छ । कुमारी शोभा उपन्यासमा मालिक र नोकरको संवादमा प्रयुक्त भाषाका माध्यमबाट उच्च र निम्नवर्गीय विभेदलाई प्रस्तुत गरिएको छ । वर्गानुरूप प्रयुक्त हुने नेपाली भाषाका उच्चतम, उच्च, मध्य र निम्न आदरार्थी सबै रूपको भाषिक विन्यास गरी भाषाका माध्यमबाट समेत उपन्यासकारले वर्गीय संस्कृतिलाई स्वाभाविक रूपमा सहजतापूर्वक अगि सारेका छन् । **लोकोक्तिमूलक संस्कृति** - कुमारी शोभा उपन्यासमा विभिन्न प्रकारका लोकोक्ति पनि प्रयुक्त छन् । लोकोक्तिको प्रयोग गर्दा कतिपय लोकोक्तिहरू सामाजिक प्रचलन बमोजिम नै प्रयुक्त भएका छन् भने कतिपयलाई केही भिन्न ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । संस्कृतिकै अभिन्न अङ्गको रूपमा लिइने यस्ता लोकोक्तिको प्रयोगमा जीवन्तता, सहजता र स्वाभाविकता पाइन्छ र यिनले यस उपन्यासलाई सहज, स्वाभाविक, कलात्मक बनाउन महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् । यस उपन्यासमा प्रयुक्त लोकोक्ति सम्बन्धी केही उदाहरणहरू यस प्रकार पाइन्छ - तपाईंको मुखमा दुधभात (पृ. 133), देखा जायेगा (पृ. 155) आदि ।

गायन, वादन र नर्तनमा आधारित संस्कृति - प्रस्तुत उपन्यासमा दापा बजाउने (६), ब्यान्ड बाजा बजाउने (29), धिमे बाजा बजाउने (30), मुर्दा लाने बेलामा टुमटुम छयाँ, टुमटुम छयाँको धुन बजाउने (120) आदि प्रसङ्गको उल्लेखबाट वादनसम्बन्धी संस्कृतिको प्रस्तुत भएको छ भने महाकाली, भक्कु भैरवका नाच (30) आदिको प्रसङ्गबाट नृत्यसम्बन्धी संस्कृतिको प्रस्तुति पाइन्छ ।

चाडपर्व, तीर्थ, व्रत, जात्रा आदिमा आधारित संस्कृति - विभिन्न जातजाति, धर्म र सम्प्रदायका व्यक्तिहरूबाट मनाइने विभिन्न चाडपर्व, तीर्थ, व्रत, जात्रा आदि सम्बद्ध जाति वा राष्ट्रको संस्कृतिका अभिन्न अङ्ग हुन् । नेपाल

बहुभाषी, बहुजाति र बहुधर्मी मानिसहरूले बसोबास गर्ने मुलुक भएको हुँदा यहाँ विभिन्न प्रकारका चाडपर्व, जात्रा आदि पनि प्रशस्त मात्रामा रहेका छन् । अझ त्यसमा पनि काठमाडौंको नेवारी समाज त चाडपर्व, जात्रा आदिका लागि विशेष उल्लेखनीय रहेको छ । अझ त्यसमा पनि काठमाडौंको नेवारी समाज त चाडपर्व, जात्रा आदिका लागि विशेष उल्लेखनीय रहेको छ । विजय मल्लको कुमारी शोभा उपन्यास नेवारी संस्कृतिमा आधारित भएकाले यसमा नेवारहरूले मनाउने चाडपर्व, तीर्थ, व्रत, जात्रा आदिको पनि उल्लेख भएको पाइन्छ । इन्द्रजात्रा, कुमारी जात्रा, कुमारीलाई कालरात्रिमा बलि चढाउने प्रचलन, खड्ग साट्ने तथा पञ्जां, सम्यक आदि प्रचलनको उल्लेखबाट विजय मल्लले यस्ता संस्कृतिको झङ्गलको दिएका छन् ।

10.4 पारिजात (विष्णु कुमारी वाइबा, वि.सं. 1994 - वि.सं. 2050) को परिचय

नेपाली साहित्य जगतका एक विशिष्ट प्रतिभा हुन् । साहित्यका विभिन्न बिधामा कलम चलाउने भएकाले नै पारिजात लाई बहुमुखी प्रतिभा सम्पन्न नारी भनिएको हो। उनको जन्म दार्जिलिङको लिङ्गिया चियाबगानमा वि.सं. 1994 बैशाख महिनामा भएको थियो। उनको पिता कालुसिंह वाइबा एक चिकित्सक थिए र माता अमृत मोक्तान हुन्। उनको न्वारनको नाम विष्णुकुमारी वाइबा हो, तर लामाले चेकुडोल्मा (तारा रानी) राखिदिएका थिए। उनलाई अमर बनाउने नाम भने पारिजात नै हुन पुगेको थियो, जुन उनी आफैले रोजेकी थिइन्। उनका असङ्ख्या कृतिहरूले जिवन्त सुभास दिएर यस नामलाई सार्थक पारेका छन्। प्रारम्भिक पढाई दार्जिलिङ मै हासिल गरी वि.सं. 2011 सालमा काठमाडौं भित्रिएकी

Notes

पारिजातले पद्मकन्या विद्याश्रमबाट प्रवेशिका र पद्मकन्या कलेजबाट बी. ए. सम्मको पढाई हासिल गरेकि थिइन्। अङ्ग्रेजी बिषयमा एम.ए. गर्ने इच्छाले त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा उनी भर्ना त भईन तर 26वर्षको उमेरमा शारीरिक असक्तता र लेखन कार्यमा बिशेष सक्रिय भएको कारणले उनको इच्छा अधुरै रह्यो। दर्शनसाशत्र र साहित्य बिषयका ग्रन्थहरु खोजीखोजी पढ्ने उनको बानी थियो। पारिजात एक सङ्घर्षसिल नारी थिइन्। बाल्यावस्थामै आमाको मृत्यु भएकाले मातृस्नेह कस्तो हुन्छ भन्ने कुरा उनले अनुभवसम्म गर्न पाइन्। त्यसपछि उनले आफ्नो एकमात्र दाजुको वियोग पीडा पनि खप्नुपर्यो। पिताको संरक्षण र रेखदेखमा काठमाडौंमा बसि अध्ययनमा लाग्दा उनले विभिन्न अभावहरूसँग जूध्नुपर्यो। बी.सं. 2029 सालमा पिता को देहावसान भएपछि उनलाई पितृस्नेहबाट पनि बन्चित हुनुपर्यो। वि.सं. 2013 सालमा 'धरती' पत्रिकामा कविता प्रकाशन गरी उनले आफ्नो साहित्ययात्रा सुरु गरेकी थिइन्। पारिजातका कृतिहरूमा प्रगतिवादी, समाजवाद, मार्क्सवाद, अस्तित्ववाद, नारीवाद विसङ्गतिवाद इत्यदि भाव पाइन्छ। उनी भावुक र कल्पनाशील भएकाले पानीमा रूइँदै-रूइँदै घुम्ने, बन, जङ्गल चहार्ने, जङ्गली फूलहरू टिप्ने गर्थिन्। उनलाई सा-साना घटनाले पनि गहिरो प्रभाव पार्दथ्यो। उनी त्यतिकै संवेदनशील, अन्तर्मुखी र कोमल हृदयकी पनि थिइन्। उनले वर्षा ऋतु, गुराँसको फूल र हरियो रङ विशेष गरि मन पराउथिन्। वि.सं. 2023 सालमा तत्कालीन राजनीतिक व्यवस्थाविरुद्ध केही सङ्गीतकार र लेखक कविहरूले आफ्नो प्रकारको विद्रोहको स्वर उचाल्न एउटा समूहको निर्माण गरेका थिए। त्यो समूहको नाम 'राल्फा' थियो। यस समूहको केन्द्रविन्दुका रूपमा पारिजात लिइन्थ्यो। यो समूहले आफ्ना विद्रोहका स्वर देश-विदेशमा जहाँजहाँ उराल्दै हिँड्ने क्रममा उनले आफ्नो अशक्त शरीर त्यहाँ-त्यहाँ पनि लिएर

गईन्। पछि यही राल्फाली यात्रा नै नयाँ जनवादी संस्कृति र प्रगतिशील लेखनफाँटमा महत्वपूर्ण कोसेढुङ्गा बन्न पुग्यो।

उनको स्वास्थ्य झनझन् खराब हुँदै गयो। हाड-जोर्नीको रोग त छँदै थियो त्यसमाथि पनि क्षयरोग, अल्सर, दम पनि थपिएर बाँच्न मुस्किल पारिदियो। यी रोगहरूबाट मुक्ति पाउन उनी वि.सं. 202६, वि.सं. 2029, वि.सं. 2030 र वि.सं. 2031 सालमा पटक-पटक गरी भारतमा उपचारार्थ गईन्। स्वास्थ्यमा कुनै सुधार नहुने स्पष्ट भएपछि उनले आफ्नो मनलाई सम्हालिन र आफूलाई साहित्यबाट मात्र नभई वैचारिक रूपले पनि देश र जनताका निम्ति समर्पित गर्ने अठोट लिई वि. सं. 2034 सालमा नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी चौथो महाधिवेशनको सदस्यता लिइन्। उनी शारीरिक पीडाको कुनै वास्ता नगरी महिला मुक्तिको कार्यमा सक्रिय हुनुका साथै अखिल नेपाल महिला सङ्घको अध्यक्ष बनी भूमिगत कार्यमा सक्रिय भइन्। पारिजात वि.सं. 2035/2036सालको आन्दोलनमा ज्यादै सक्रिय भइन्। वि.सं. 2036सालमा प्रगतिशील लेखक कलाकार सङ्घको स्थापनाको लागि पनि उनको सक्रिय भूमिका रहेको थियो। गीत सङ्गीतमा उनको ठूलो लगाव थियो। वेदना सांस्कृतिक समूहसँगै र पछि इसाससँगै पटक-पटक गरी भारतका विभिन्न प्रान्तहरू लगायत स्वदेश र विदेशमा उनले भ्रमण गरिन्। उनी इन्द्रेणी सांस्कृतिक समाजको इसासको मानार्थ अध्यक्ष थिइन्। वि.सं. 2046सालको जनआन्दोलनमा ज्यानको कुनै पर्वाह नगरी उनी सडकमा ओर्लिइन्। विभिन्न क्रियाकलापद्वारा जनआन्दोलनलाई सफल पार्न क्रियाशील रहिन्। वि.सं. 2046साल चैत्र 3 गतेको लेखक तथा कवि कलाकारको ऐतिहासिक विरोध प्रदर्शनमा पारिजात सबभन्दा अघिल्लो पङ्क्तिमा बसी कालोपट्टि बाँधी विरोध प्रदर्शन गर्ने कार्यलाई सफल पार्न सहभागी भइन्। प्रजातन्त्रको

Notes

पुनर्वहालीपछि नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानलाई प्रजातन्त्रिकरण गर्नुपर्दछ भन्ने माग राखी सङ्घर्षमा ओर्लेको 'प्राज्ञिक सङ्घर्ष समिति'को संयोजक भइन्। प्राज्ञहरूको माग पूरा गराउन भरमग्दुर प्रयास गरिन्। पारिजात विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय सङ्घ संस्थासँग पनि संलग्न भइन्। उनी नेपाल मावनअधिकार सङ्गठनको उपाध्यक्ष, अखिल नेपाल महिला माचको संस्थापक अध्यक्ष, बन्दी सहायता नियोगको संस्थापक अध्यक्ष, तथा त्रि. वि. सभाको सदस्य रहिन्। अन्तराष्ट्रिय सङ्घ-संस्थाहरूमा आउट राइट इन्टरनेसनल, महिलावादी सङ्घ, महिला भूगोलविद समाज, एमनेस्टि अन्तर्राष्ट्रिय आदिसँग सम्बन्धित थिइन्। पारिजातद्वारा लिखित पुस्तक 'शिरिषको फूल'को अङ्ग्रेजी अनुवाद ब्लु मिमोसा लाई अमेरिकाको मेरिल्याण्ड विश्वविद्यालयले पाठ्यक्रममा पनि राखेको थियो। उनका प्रकाशित कृतिहरू क्रमैले - आकांक्षा, शिरिषको फूल, (उपन्यास, 2022), महत्ताहीन (उपन्यास, 2025), आदिम देश (कथासंग्रह, 2025), बैँसको मान्छे (उपन्यास, 2029), तोरीबारी, बाटा र सपनाहरू (उपन्यास, 2032), सडक र प्रतिभा (कथासंग्रह, 2032), अन्तर्मुखी (उपन्यास, 2035), उसले रोजेको बाटो (उपन्यास, 2035-'बेदना' पत्रिकामा प्रकाशित), पर्खालभित्र र पर्खाबाहिर (उपन्यास, 2032 मा लेखिएको र 2035 मा प्रकाशित), अनिंदो पहाडसँगै (उपन्यास, 2039), साल्गीको बलात्कृत आँसु (कथा संग्रह, 2043), धूपी, सल्ला र लालीगुराँसको फेदमा (संस्मरण, 2043), पारिजातका कविताहरू (2044, ईश्वर बरालद्वारा सम्पादित), एउटा चित्रमय सुरुवात (संस्मरण, 2045), परिभाषित आँखाहरू (उपन्यास, 204६), बोनी (उपन्यास, 2048), आधी आकाश (महिला मुक्ति सम्बन्धी लेखहरू, 2048), बधशाला आउँदा जाँदा (कथासंग्रह, 2049), वैशाख वर्तमान (कविता संग्रह, 2050 / मुत्युपछि प्रकाशित), अध्ययन र संघर्ष (संस्मरण, 2051

/ मृत्युपश्चात प्रकाशित), सुमित (संस्मरण, 20६5/मृत्युपश्चात प्रकाशित) आदि पाइन्छन् । उनलाई शिरीषको फूलको लागि मदन पुरस्कार - वि.सं. 2022, युगज्ञान पुरस्कार वि.सं. 2027, पाण्डुलिपि पुरस्कार वि.सं. 2049, गण्डकी बसुन्धरा पुरस्कार वि. सं. 2049 आदिनेपाली साहित्यकी प्रखर नारी हस्ती पारिजात अङ्ग्रेजीमा एम. ए. पढ्न सुरु गर्दागर्दै प्यारालाइसिसले गर्दा अध्ययन गर्न नपाएकी उनको निधन लामो समयसम्मको पुरानो त्यही प्यारालाइसिसको व्यथाले बि. सं. 2050 साल वैशाख 5 गते बिहान 4 बजे वीर अस्पतालको सघन उपचार कक्षमा उपचारकै क्रममा भएको थियो।

10.4.1 पारीजातको 'शिरीषको फूल' (2039) –

प्रस्तुत उपन्यासमा प्रभुत्वशाली पुरुष संस्कृति र यसले नारीलाई दमन गर्न उपयोग गरेको संस्कृति तथा पुरुष शोषणका विरुद्ध जागृत विद्रोही नारी चेतनाको प्रस्तुति बेजोड पाइन्छ । प्रस्तुत उपन्यास एकजना अधबैंसे मान्छेको संस्मरण भएको हुनाले यसमा पुरुषवादी प्रभुत्वशाली संस्कृति पाइन्छ । यस उपन्यासमा समाख्याता अर्थात् म पात्र नै प्रमुख पात्रको रूपमा आएको छ । यसमा सेनाबाट पेन्सन हुने गरी बिचैमा जागिर छाडेको पूर्व सिपाही सुयोगवीर नै म पात्रको रूपमा आएको छ । उसले बर्माको युद्धको समयमा देखाएको व्यवहार, सकमबरीसँगको भेटमा गरेको कुराकानी र उपन्यासमा प्रस्तुत उसको मानसिकताका आधारमा पुरुष प्रभुत्वशाली मानसिकता र व्यवहारको अध्ययन गर्न सकिन्छ । यसरी नै शिरीषको फूल उपन्यासमा पुरुष प्रभुत्वशाली मानसिकता र व्यवहार तथा विद्रोही नारी चेतनाको पनि प्रस्तुति गरिएको देखिन्छ । सुयोगवीरमा पुरुष प्रभुत्वशाली मानसिकता प्रवल रहेको देखिन्छ । ऊ महिलालाई जुनसुकै उपायद्वारा पनि नियन्त्रणमा राख्न चाहन्छ । सकमवीरले पुरुषको

Notes

जस्तो व्यवहार गरेको उसलाई मन पर्दैन । उसलाई नारीत्व प्रदान गर्न कपाल पाल्न, चुरोट नखान र ईश्वरप्रति विश्वास जगाउने प्रयास गर्दै सहमतिद्वारा उनीहरूलाई नियन्त्रण गर्न नसकेपछि उसको प्रभुत्वशाली पुरुषत्व जागृत भएको छ र ती नारीहरूको जीवनलाई नष्ट पारेका छ । ऊ शिवराजका बहिनीहरू छानी छानी रोजन पाउने ठानी कहिले मुजुरालाई त कहिले बरीलाई आफ्नो जीवनमा सजाउने कल्पना गर्छ । यसरी शिवराजमा प्रभुत्वशाली पुरुष मानसिकता प्रबल रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी सकमबरीमार्फत् यस उपन्यासमा विद्रोही उग्र नारी चेतना प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । आफूलाई शोषण गर्न आउने भँवरालाई निचोरेर मार्ने सुनगाभा फूल जस्ती बन्न चाहने बरीले परम्परागत पुरुष शोषणका विरुद्ध पुरुषलाई नै पाडा दिन चाहेको देखिन्छ । यसरी सुनगाभा फूल बन्न खोज्ने बरी अन्त्यमा सुयोगवीरको चुम्बनका कारण शिरीषको फूल बनेर झरेकी छ । यसप्रकार प्रस्तुत उपन्यासमा युद्धका कारण विसङ्गत बनेको मानवीय जीवनको यथार्थलाई चित्रण गरिएको छ । दोस्रो विश्वयुद्धको भयावह विनाश र त्यसपछिको समयमा चर्किरहेको शीत युद्धका कारण विश्व परिवेश भययुक्त भई मानवीय जीवन मूल्यहीन भइरहेको थियो । नेपालमा निरङ्कुश पञ्चायती शासनको आरम्भसँगै मानवीय स्वतन्त्रतामाथि वन्देज लागेपछि नेपाली जीवन अर्थहीन, सारहीन बन्दै गइरहेको थियो । त्यसकारण यस उपन्यासमा विविध परिस्थितिका कारण निर्मित विसङ्गत मानवीय संस्कृतिको प्रस्तुति पाइन्छ ।

समग्रमा भन्नुपर्दा गोविन्द गोठालेको पल्लो घरको झ्याल (201६), विजय मल्लको अनुराधा, दौलतविक्रम विष्टको मञ्जरी, हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको एक चिहान, शङ्कर कोइरालाको खैरिनीघाट, भवानी भिक्षुको

सुभद्रा बज्यै, रवीन्द्रकुमार मोक्तानको बरको भोको भूत, गजेन्द्रप्रसाद आचार्यको उषा, मोहनबहादुर मल्लको भुमरी, कृष्णसिंह मोक्तानका चरणधूली, र अशेष यात्रा, तुलसीराम कुँवरको जीवन, नारदकुमार क्षेत्रीको वियोग, व्यथित सिपाहीको म विवश छु, चन्द्रप्रसाद नेपालीको प्रेममाया र पारिजातका अरू दुई उपन्यास महत्ताहीन, बैँसको मान्छे, नन्द हाङ्गिखमका लाश र अर्को अनुहार, अच्छा राई रसिकको दोभान, नरबहादुर दाहालको मध्यरातको तारा, धुस्वाँ सायमिको गंकी, मुकुन्द ढुङ्गेलको उकालो ओरालो, तारानाथ शर्माका मेरो कथा र ओझेल पर्दा, चेतन कार्कीका आत्मा बेचेको छैन र हनीमुन, लैनसिंह बाङ्गेलको रेम्ब्रान्ट, धुवचन्द्र गौतमका अन्त्यपछि र बालुवामाथि, परशु प्रधानको सबै बिसिएका अनुहारहरू र धरती अझै बोल्दै छ, ओकिठयामा ग्वाइनको नागबेली, विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका तीन घुम्ती, नरेन्द्र दाइ र सुम्निमा, केशवराज पिंडालीको एकादेशकी महारानी, तारिणीप्रसाद कोइरालाको सर्पदंस, खगेन्द्र सङ्ग्रौलाको चेतनाको पहिलो डाक, जगदीश घिमिरेको लिलाम, मुरारी अधिकारीको बग्दो खोला स्थिर बगर विनोदप्रसाद धितालको उज्यालो हुनुअघि, तोयनिधि पौडेलको नारी, अर्जुन निरौलाको शिशिरको बतास आदि आदि नेपाली उपन्यासहरूले लोकजीवन तथा लोकसंस्कृतिका विशेषताहरूलाई विशेष ग्रहण गरेका भेटिन्छ ।

10.5 उपसंहार

लोक जनको अर्थ लोकविश्वास, लोकप्रथा, लाकधर्म, लोककल्याण, लोककला आदि हो भने लोक ठाउँको पृथ्वीलोक, स्वर्गलोक, सत्यलोक, मन्त्र्यलोक, मृत्युलोक, परलोक आदिको रूपमा प्रयोग हुँदै आएको छ । यसरी नै मानव जीवनको पहिचानका रूपमा रहेको संस्कृतिसँग साहित्यको पनि

Notes

निकट सम्बन्ध रहेको हुन्छ । प्रायः सबैजसो साहित्यिक कृतिहरूमा पनि कुनै न कुनै ढङ्गले संस्कृति अभिव्यक्त भएको हुन्छ । साहित्यले संस्कृतिको निर्माण गर्ने र संस्कृतिले साहित्यलाई मार्ग प्रशस्त गर्ने सन्दर्भमा यी दुवै परस्परव्यापी हुन्छन् । कुनै पनि साहित्यमा प्रयुक्त संस्कृतिको अध्ययन-विश्लेषणका लागि सर्वप्रथम संस्कृतिको पहिचान गर्नु आवश्यक हुन्छ । कुनै वस्तुलाई परिमार्जन गरेर वा सुसंस्कृत रूप दिएर चम्किलो तुल्याउने काम संस्कृति हो । संस्कृति शब्दको निर्माण वृत्त धातुमा सम् उपसर्ग र ति प्रत्यय लागेर भएको छ । यस शब्दले आफ्ना सन्ततिहरूलाई सुमार्गतर्पण उन्मुख गराउन पुर्खाहरूद्वारा प्रतिपादित विभिन्न खालका क्रियाकलापलाई बोध गराउँछ । हरेक मानव समुदाय कुनै न कुनै ढङ्गले कुनै न कुनै प्रकारको संस्कृतिमा आबद्ध हुन्छ । एउटा जाति वा सम्प्रदायको संस्कृति अर्को जाति वा सम्प्रदायको भन्दा भिन्न हुनसक्ने भएकाले संसारमा संस्कृतिगत विविधता पाइन्छ र यही विविधताका कारण हरेक जातिका चालचलन, रीतिथिति, रहनसहन, आचारविचार, भावना आदिमा पनि विविधता रहेको देखिन्छ । प्रत्येक जातीय संस्कृतिको योगबाट राष्ट्रिय संस्कृतिको निर्माण हुनसक्ने भएकाले जातीय संस्कृति राष्ट्रिय संस्कृतिको अभिन्न अङ्ग हुन्छ । कुनै राष्ट्र वा जातिको सामाजिक जीवन, राजनीति, अर्थनीति, चालचलन, गीत, नृत्य, वाद्यवादन, चाडबाड, जात्रा, कला आदिमा प्रतिबिम्बित हुने र तिनका कलाकौशल, बौद्धिक विकास आदि झल्काउने सम्पूर्ण क्रियाकलापको परिष्कृत रूपलाई संस्कृति भनिन्छ । विशेष साहित्यका सबै विधाहरूमा सरह नेपाली उपन्यासहरूमा पनि लोक-जीवन तथा लोक-संस्कृतिका पाटाहरूलाई लिएर औपन्यासिक कथानक बुनिने परम्परा रही आएको देखिन्छ । यसरी परम्परागत रूपमा नेपाली उपन्यास लेखनको दिशामा

लोक-जीवन र लोक-संस्कृतिका झलकहरू बुनेर लेखिएका उपन्यासहरूले आफ्नो छुट्टै स्थान स्थापित गरेको बुझिन्छ । धेरै लामो समयदेखि देशकाल सापेक्ष भई आन्तरिक, वैचारिक एवं परम्परागत धारणाका रूपमा विकसित हुँदै समाजले आत्मसात गरिसकेको रहनसहन, आचारविचारसम्बन्धी भावना र तिनका माध्यमबाट कुनै राष्ट्र, वर्ग, समाज, जाति आदिको पहिचान गराउने मूल्यमान्यता, भौतिक अभिव्यक्तिहरू समेतको सामूहिक नाम नै लोक जीवनसित सम्बन्धित लोक-संस्कृति हो । यसका साथै लोक संस्कृतिले कला, भाषा, साहित्य, दर्शन, धर्म, नीति, इतिहास आदि विभिन्न विषयको समग्रतालाई पनि बुझाउँछ । लोक जीवनसित सम्बन्धित संस्कृतिलाई पारम्परिक गीत, नृत्य, वाद्यवादन, चाडबाड, तीर्थ, व्रत, पर्व, धर्म, संस्कार, मूर्तिकला, चित्रकला, वास्तुकला, जात्रा आदिका सन्दर्भबाट पनि अश्रयाइएको पाइन्छ । परम्परित मूल्यमान्यता, रीतिरिवाज, चालचलन, धर्म, संस्कार, आस्था, व्यवहार, इतिहास पूर्वजन्म, पुनर्जन्म, कर्म, भाग्य, ईश्वरीयता, लोकोक्ति, लोकप्रचलन मात्र नभएर नवसिर्जित मूल्यमान्यता आदि पनि संस्कृतिभित्र पर्न सक्छन् । यसका साथै लोक संस्कृतिको निर्माण गर्न मनोविज्ञानले पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ र सञ्चारका विभिन्न माध्यमहरू पनि संस्कृतिको विकासका संवाहक हुनसक्छन् । भौगोलिक स्थिति, रहनसहन, लवाइखवाइ, शिक्षादीक्षा आदिले संस्कृतिमा विविधता पैदा गर्छन् । लोकजीवनको संस्कृति परिवर्तनशील हुनाका साथै र एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरणीय हुन्छ । समयक्रममा देखिने राष्ट्रिय-अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रका राजनैतिक-आर्थिक घटना तथा परिवर्तनले पनि संस्कृतिलाई प्रत्यक्ष-परोक्ष प्रभाव पार्दछन् । सामाजिक प्रचलनबोधक संस्कृतिलाई विविधतामय तुल्याउन स्थान, समय, जात, धर्म आदिले पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छन् । कुनै ठाउँ,

Notes

समय, जात र धर्मको संस्कृति अर्को ठाउँ, समय, जात र धर्मका लागि बेठीक, विपरीत र अस्वीकार्यसमेत हुने गरेको पनि पाइन्छ । यसका साथै राम्रो-नराम्रो, असल-खराब, ठीक-बेठीक भन्ने कुरा पनि सापेक्षित हुन्छन् । कुनै स्थान वा जातिविशेषको संस्कृति अर्को स्थान वा जातिविशेषका लागि अनौठो र अग्राह्य हुन पनि सक्छ । मूलतः मानव र मानवताको संरक्षण एवं संवर्धनका लागि निर्मित साहित्य, कला, दर्शन, सङ्गीतलगायत यावत् गतिविधि र क्रियाकलापहरू तथा मानवीय जीवनपद्धति सबै संस्कृतिभिन्नै अटाउँछन् । ज्ञान-विज्ञान दुवैलाई समेट्ने सांस्कृतिक सन्दर्भबाटै मानव जाति र सिङ्गो विश्व मानव समुदाय परिचालित हुनेहुँदा संस्कृतिभिन्न मानव समुदायले गर्ने सम्पूर्ण आध्यात्मिक-भौतिक गतिविधि र क्रियाकलाप पर्छन् । यसरी नै सांस्कृतिक अध्ययनले नयाँ र निरन्तर विकसित अन्तरविषयक अवस्थाको विश्लेषण गर्ने त्यस्तो कार्यलाई पनि जनाउँछ जुन उत्पादन, प्राप्ति, संस्था, व्यवहार तथा उत्पादनका सबै प्रकारका सङ्कथनबाट प्रभावित हुन्छ । यसमा सामाजिक व्यवहार र त्यसबाट प्रभावित साहित्यको अध्ययन गरिन्छ । नेपाली उपन्यासभिन्न नेपाली लोकजीवनको चर्चा लोक सङ्गीत, लोक भाषा, जातीय भेष-भुषा, चाड बाढ, रीति रिवाज, खेती किसान, पशु पक्षी, रूखपात, खोलानाला इत्यादि परम्परागत रूपमा चलिआएको कार्यहरूको माध्यम भएको पाइन्छ । लोकझाँकी भएका नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा यसका केही सीमा पनि रहेका हुन्छन् । निश्चित भौगोलिक पर्यावरणभिन्न सीमित रहने हुनाले भूगोलको सीमा तोडेर सार्वभौम सत्यको खोजी गर्न कठिनाइ हुन सक्छ । अञ्चल र जातीय परम्परा नै मूल विषय हुने हुनाले मान्छेका सार्वभौम बानी, व्यहोरा, गुण, दोष, आदिका चित्रण तर्फ चासो नहुन सक्छ । अञ्चलको

बाह्य रूपप्रति बढी आकर्षण रहने हुनाले जीवनको गहिराइसम्म पुगेर अध्ययन गर्ने विषयमा नेपाली लोकजीवनमा आधारित उपन्यासले ध्यान नपुर्याएको हुन सक्छ । यसमा मान्छेको मनोविज्ञानको सार्वभौम पक्षको अध्ययन प्रायः हुँदैन ।

लोकजीवनमा आधारित उपन्यासमा प्रतिनिधि कथानक नहुन सक्छ, प्रतिनिधि वा केन्द्रीय चरित्र पनि नहुन सक्छ साथै परिष्कृत र शास्त्रीय चरित्र हुँदैन । यसैले यस्ता उपन्यासहरूमा लोक भाषाको प्रयोग र भाषिक विविधता हुन सक्ने सम्भावना अधिक पाइन्छ । सहरीकरणले मानिसका पृथक् मूल्य, मान्यता र संस्कृतिका सीमाहरू भत्काइ दिँदै गरेको पाइन्छ ।

यसैले आधुनिकता, प्रविधि र पुँजीवादी अर्थतन्त्रले लोकजनजीवनको पुख्यौली बचाईशैलीलाई समाप्त गर्दै लगेको थाहा लाग्छ । यति हुँदाहुँदै पनि मानिसले आफ्नो पुरख्यौली संस्कृत, मूल्य, मान्यता, इतिहास र समग्रमा भन्दा स्वपहिचानलाई जोगाउन खोज्यो भने यसको अस्तित्व कहिले नाश भएर जाने छैन । नेपाली औपन्यासिक लेखन क्षेत्रमा आञ्चलिक उपन्यासको परम्परा - सम्भवतः नेपाली साहित्य जगतका आख्यानकार गिरीशवल्लभ जोशीद्वारा लेखिएको वीरचरित्रबाट नै नेपाली उपन्यासमा सर्वप्रथम नेपाली ठाउँ र नेपाली पात्रको प्रयोगको थालनी भएको हो भन्ने जान्न पाइन्छ ।

नेपाली साहित्यमा अन्य विधाहरूका तुलनामा उपन्यास विधाको सुरुवात निकै पछि मात्र भएको हो । उपन्यास आख्यानात्मक विधा भएकोले नेपाली उपन्यासको प्रारम्भ बिन्दु बि. सं. 1827 को शक्तिवल्लभको आख्यानात्मक कृति 'महाभारत विराट् पर्व' बाट भएको मानिन्छ । शक्तिवल्लभ अर्यालको 'महाभारत विराट् पर्व' 1827 बाट नेपाली आख्यान

Notes

परम्पराको सुरुआत हुन्छ । यसलाई कथा र उपन्यासको सबैभन्दा पहिलो कृति मानिन्छ । यसकालमा 'महाभारत विराटपर्व ' पछि अन्य आख्यानात्मक कृतिहरूमा भानुदत्तको हितोपदेश मित्रलाभ, शक्तिवल्लभको हास्यकदम्ब, भवानीदत्त पाण्डेको मुद्राराक्षस, रामचन्द्र पाध्याको लक्ष्मी धर्मसंवाद, अग्यात लेखकको बृहन्न सुधाको कथा, बेताल पञ्चविंशतिका, देवराज शर्माको स्वस्थानी ब्रतकथा, हरिहर शर्माको भगवतभक्ति बिलासिनी, गंगाप्रसाद प्रधानको नेपाली बाइबल आदि उल्लेखनीय छन् । यसकालमा देखापरेका यी कृतिहरू विशुद्ध औपन्यासिक कृति नभएर आख्यानात्मक कृति मात्र हुन्, यी कृतिहरू धेरैजसो संस्कृत र केही मात्र अंग्रेजी भाषाबाट अनुवाद गरिएका छन् ! यसकालमा मौलिक कृतिहरू देखा परेका छैनन्, मनोरञ्जनात्मक , राजनीतिक , सामाजिक , नैतिक एवं धार्मिक भक्तिभाव यी उपन्यासमा व्यक्त भएका छन् । समग्रमा यस कालका कृतिहरू शिल्पगत प्राप्तिमा भन्दा आख्यान - कथनमा बढी केन्द्रिय छन् ।

बि. सं. 1946मा शिवदत्त शर्माद्वारा अनुदित " बिरसिक्का " 1946प्रकाशित भएपछि नेपाली उपन्यासको माध्यमिक काल सुरु हुन्छ र वि. सं. 1990 सम्म कायम रहन्छ ।

उर्दु - फारसी साहित्यको रोमाञ्चकारी प्रवृत्तिसहित देखापरेको ' बिरसिक्का ' 1946पछि त्यस्तै प्रवृत्तिका उपन्यासहरू लिएर अग्यात लेखकको ' बेताल पच्चीसी ' 1952 , नरदेव पाण्डेको ' नलोपाख्यान ' 1956, सदासिक्का ' बोक्सी चरित ' 1959 , सदाशिव शर्माका ' चन्द्रकान्त ' 1956, नरेन्द्र मोहिनी 1958 , महेन्द्रप्रभा 1959 , गिरिशवल्लभ जोशीको ' बीर चरित्र ' 1960 आदि देखापर्दछन् । वि.सं. 1958 बाट गोर्खापत्रको प्रकाशन सुरु भएपछि जासुसी तथा तिलस्मी उपन्यासहरू पनि देखा पर्दछन् । ' जादुगर

' 19६4 - 19६5 , नौलखाहार 19६7-19६8 ,आदि उपन्यासहरु गोर्खापत्रमा धारावाहिक रुपमा प्रकाशित हुन्छन् भने ' सुन्दरी ' मा मधुवाली 19६3 , 'सुन्दरी भूषण ' 19६3 उपन्यासहरु देखापर्दछन् । यस क्रममा विग्यान बिलासको 'डा .सूर्यप्रसाद ' 1972 अपूर्ण ,पहलमानसिंह स्वाँरको 'एक लाख रुरियाँको चोरी ' 1972 र प्रतिमानसिंहको लामाको 'महाकाल जासुस' 1975 आदि कृतिहरु पनि महत्वपूर्ण छन् । माध्यमिक कालमा चिरञ्जीवी पौड्यालको प्रेमसागर 1947 ,नरदेव पाण्डेको 'मेरिना चरित्र ' 1959 ,तीर्थप्रसाद अर्यालको 'बेदान्तसार ' 19६0 ,ऋद्धिबहादुर मल्लको 'शर्मिष्ठा ' 1985 जस्ता धार्मिक र नैतिकतासंग सम्बन्धित उपन्यास तथा द्वारिकानाथ उपाध्यायको 'यमपञ्चक ' 19६3 ,बैजनाथ सेँढाईको 'चक्र परिक्रमा ' 1973 ,विग्यान धिलासको 'महारानी प्रिसम्बा ' 1973 ,पहलमानसिंह स्वाँरको 'पदमकुमारी ' 1974 ,वेदनाथ आचार्यको 'दायकी, भावी ' 1979 ,महानन्द सापकोटाको 'त्रिवेणी ' अम्बालिका देवीको ' राजपूत रमणी ' 1989 आदि सामाजिक सुधारका भावनाले प्रेरित उपन्यासहरु हुन् । माध्यमिक काल मूलतः उर्दू-फारसी साहित्य प्रेरित काल हो ! प्रवृत्तिगत दृष्टिले यो काल तिलस्मी र जासुसी प्रवृत्तिमा केन्द्रित छ । रोमाञ्चकारी कल्पना ,अद्भूत वर्णन ,मानव र मानवेतर पात्रको प्रयोग ,अस्वाभाविक र अतिरञ्जनात्मक घटनाको वर्णन आदि यस कालका औपन्यासिक प्रवृत्तिहरु हुन् । उपन्यासकारले उपयुक्त प्रवृत्तिका अतिरिक्त केही धार्मिक र सामाजिक सुधारात्मक उपन्यासको पनि रचना गरेका छन् । अनुवादका अतिरिक्त केही मौलिक कृतिको रचना र नेपाली परिवेश र नेपाली चरित्रलाई लिएर उपन्यासको रचना गर्ने काम माध्यमिक कालमा भएको पाइन्छ । नेपाली उपन्यासको आधुनिक काल रुद्रराज पाण्डेको 'रुपमती ' 1991 को प्रकाशनसंगै भएको मानिन्छ ।

Notes

यसले आदर्शवादलाई पूर्णतः त्याग गर्न नसकेको भए पनि माध्यमिक कालीन प्रवृत्तिलाई त्याग गरी बिषयवस्तु शैली तथा संवादमा स्वाभाविकता र यथार्थ प्रदान गरेको छ । 'रूपमती' 1991 को प्रकाशनदेखि हालसम्म आइपुग्दा नेपाली उपन्यासका इतिहासमा थुप्रै धारा तथा प्रवृत्तिहरू देखापरेका छन् जसलाई निम्नअनुसार चर्चा गर्न सकिन्छ रुद्रराज पाण्डेको 'रूपमती' 1991, चप्पाकाजी 1993, प्रायश्चित्त 1993, प्रेम 2005, सँगै यस धारामा देखापर्ने अन्य उपन्यासकार र उपन्यासहरू काशीबहादुर श्रेष्ठका 'उषा' 1995, वचन 2001, टुकराज पदमराज मिश्रका 'राजबन्धकी' 1996 र रामकृष्ण कुँवर राणा 1999, शोभाचन्द्र उपाध्यायको 'पाटलीपुत्र' 2003, सुरेन्द्रबहादुर शाहको 'पारिजात' 2003 मोहनबहादुर मल्लको 'समयको हुरी' 2015 आदि हुन् । नेपाली साहित्यको उपन्यास विधामा स्वच्छन्दतावादी धाराको सुरुआत रुपनारायण सिंहको 'भ्रमर' 1993 उपन्यासबाट भएको हो । यथार्थ वर्णनबाट पर रहेर प्रकृति, प्रेम, कल्पना, ईश्वरीय शक्ति, आदिलाई बिषयवस्तु बनाएर त्यसलाई आलङ्कारिक भाषाका साथ सौन्दर्यपूर्ण तरिकाबाट वर्णन स्वच्छन्दतावादका मूल प्रवृत्ति हो । रुपनारायण सिंहको 'भ्रमर' का अतिरिक्त मोहनबहादुर मल्लको 'उजेली छायाँ' 2008 अच्छा राई रसिकका 'लगन' 2012 र दोभान 2012, शिवकुमार राईको 'डाकबंगला' 2014 र तुलसीराम कुँवरको 'जीवन' 2020, कृष्णसिंह मोक्तानको 'अशेष यात्रा' 2021, प्रियादर्शीको 'पोखिएको जिन्दगी' 2028, हिरण्य भोजपुरेको 'छिटो' 2054 लैनसिंह बाइदेलको 'मुलुक बाहिर' 2004 बाट शुरू हुन्छ । बाइदेलको 'मुलुक बाहिर' का अतिरिक्त उनकै अर्को उपन्यास 'माइतघर' 2007, लीलबहादुर, क्षेत्रीका 'बसाई' 2014 र 'ब्रह्मपुत्रको छेउछाउ' 2043, लीलाध्वज थापाको 'मन' 2015, शंकर

कोइरालाको 'खैरेनी घाट ' 2018 ,दौलतविक्रम विष्टको 'एक पालुवा अनेकौं याम ' 2026,भवानी भिक्षुको 'आगत ' 2032 ,आदि यस धाराका उपन्यासहरु हुन् । प्रगतिवाद मार्क्सवादी जीवन - दृष्टिका आधारमा समाजका समग्र पक्षको विश्लेषण गर्ने साहित्य सिद्धान्त हो । समाजका निम्नवर्गीय पात्र र तिनका आर्थिक क्रियाकलापलाई बिषयवस्तु बनाएर तिनलाई द्वन्द्ववादी भौतिकवादी दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्ने उपन्यासहरु प्रगतिवादी उपन्यास हुन् । परम्परागत धार्मिक नैतिक मान्यताप्रति बिद्रोह ,बैचारिक संघर्ष र क्रान्तिकारिता ,परम्परागत सामाजिक बन्दोट र मान्यताप्रति कटु आलोचना आदि यस धाराका प्रमुख प्रवृत्ति हुन् ! नेपाली साहित्यमा यस किसिमको स्वर एवं प्रवृत्तिसहित देखापरेका पहिलो नेपाली उपन्यास हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको स्वास्नी मान्छे हो । यस धाराअन्तर्गत 'स्वास्नीमान्छे ' का अतिरिक्त हृदयचन्द्र प्रधानको अर्को उपन्यास 'एक चिहान ' 2017 लगायत खड्गबहादुर सिंहका 'बिद्रोह भाग 1 र 2 ' 2011-2013 , दौलतविक्रम विष्टको 'मञ्जरी ' 2016, भोक र भित्ताहरु 2038 , ताना शर्माको 'ओझेल पर्दा ' 2026, डी. पी. अधिकारीको आशमाया 2025 ,पारिजातको महत्ताहीन 2025 , अर्निदो पहाडसँगै 2039 , खगेन्द्र संग्रौलाका चेतनाको पहिलो डाँक 2026,जूनकीरिको गीत 2057 ,रमेश विकलको अविरल बग्दछ इन्द्रावती 2040 ,भाष्करका बन्दी आवाज 2043 ,हाडिका कनिका 2045 ,अमरवस्ती 2053, विजय मल्लको "अनुराधा " 2018 र कुमारी शोभा 2039 ,विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका 'तीन घुम्ती ' 2025 ,नरेन्द्र दाइ 2027 र सुम्निमा 2027 ,तारिणीप्रसाद कोइरालाको सर्पदंश 2026,भवानी भिक्षुको पाइप नम्बर 2 - 2034 इन्द्रबहादुर राईको " आज रमिता छ " अस्तित्ववादी / विसंगतिवादी 2021 हो । " अतः मुख्य गरी उपर्युक्त उपन्यासहरुले नै तयार पारेका

Notes

गोरेटोमा लोकजीवनमा आधारित नेपाली उपन्यासहरूको लेखन गति आज सम्म पनि यथावत रहि आएको पाइन्छ । यसरी नै लोकजीवन तथा लोकसंस्कृतिका विशेषताहरूलाई विशेष ग्रहण गरेका नेपाली उपन्यासहरूमा गोविन्द गोठालेको पल्लो घरको झ्याल (201६), विजय मल्लको अनुराधा, दौलतविक्रम विष्टको मञ्जरी, हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको एक चिहान, शङ्कर कोइरालाको खैरिनीघाट, भवानी भिक्षुको सुभद्रा बज्यै, रवीन्द्रकुमार मोक्तानको बरको भोको भूत, गजेन्द्रप्रसाद आचार्यको उषा, मोहनबहादुर मल्लको भुमरी, कृष्णसिंह मोक्तानका चरणधूली, र अशेष यात्रा, तुलसीराम कुँवरको जीवन, नारदकुमार क्षेत्रीको वियोग, व्यथित सिपाहीको म विवश छु, चन्द्रप्रसाद नेपालीको प्रेममाया र पारिजातका अरू दुई उपन्यास महत्ताहीन, बैँसको मान्छे, नन्द हाङ्खिमका लाश र अर्को अनुहार, अच्छा राई रसिकको दोभान, नरबहादुर दाहालको मध्यरातको तारा, धुस्वाँ सायमिको गंकी, मुकुन्द ढुङ्गेलको उकालो ओरालो, तारानाथ शर्माका मेरो कथा र ओझेल पर्दा, चेतन कार्कीका आत्मा बेचेको छैन र हनीमुन, लैनसिंह बाड्देलको रेम्ब्रान्ट, ध्रुवचन्द्र गौतमका अन्त्यपछि र बालुवामाथि, परशु प्रधानको सबै बिर्सिएका अनुहारहरू र धरती अझै बोल्दै छ, ओकिउयामा ग्वाइनको नागबेली, विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका तीन घुम्ती, नरेन्द्र दाइ र सुम्निमा, केशवराज पिंडालीको एकादेशकी महारानी, तारिणीप्रसाद कोइरालाको सर्पदंस, खगेन्द्र सङ्ग्रौलाको चेतनाको पहिलो डाक, जगदीश घिमिरेको लिलाम, मुरारी अधिकारीको बग्दो खोला स्थिर बगर विनोदप्रसाद धितालको उज्यालो हुनुअघि, तोयनिधि पौडेलको नारी, अर्जुन निरौलाको शिशिरको बतास आदि प्रमुख रूपमा पाइन्छ ।

10.6 सार

- ब्रह्माण्डको कुनै एक भाग अथवा खण्ड संसार, जगत, दुनियाँ, समान संस्कृति, भावना र सामाजिक स्थिति भएका खास भौगोलिक एकाइमा रहने मानिसको समुदाय जन समुह भनि नेपाली बृहत शब्दकोशमा लोकलाई परिभाषित गरेको छ ।
- लोक जनको अर्थ लोकविश्वास, लोकप्रथा, लोकधर्म, लोककल्याण, लोककला आदि हो भने लोक ठाउँको पृथ्वीलोक, स्वर्गलोक, सत्यलोक, मन्त्रलोक, मृत्युलोक, परलोक आदिको रूपमा प्रयोग हुँदै आएको छ ।
- कुनै पनि साहित्यमा प्रयुक्त संस्कृतिको अध्ययन-विक्षेपणका लागि सर्वप्रथम संस्कृतिको पहिचान गर्नु आवश्यक हुन्छ ।
- हरेक मानव समुदाय कुनै न कुनै ढङ्गले कुनै न कुनै प्रकारको संस्कृतिमा आबद्ध हुन्छ ।
- विशेष साहित्यका सबै विधाहरूमा सरह नेपाली उपन्यासहरूमा पनि लोक-जीवन तथा लोक-संस्कृतिका पाटाहरूलाई लिएर औपन्यासिक कथानक बुनिने परम्परा रही आएको देखिन्छ ।
- लोकजीवनमा आधारित उपन्यासमा प्रतिनिधि कथानक नहुन सक्छ, प्रतिनिधि वा केन्द्रीय चरित्र पनि नहुन सक्छ साथै परिष्कृत र शास्त्रीय चरित्र हुँदैन ।
- रूपनारायण सिंहको भ्रमर, लैनसिंह बांगदेलको मुलुकबाहिर, माइतघर, लङ्गडाको साथी, लीलबहादुर छेत्रीको बसाइँ आदि उपन्यासहरूमा नेपाली ठाउँ, नेपाली लोक समाजभित्र जीवन बचाइँको आदि पृष्ठभूमिको प्रयोग गरिएको थाहा पाइन्छ ।
- प्रस्तुत उपन्यासमा काठमाडौँको नेवारी संस्कृतिको प्रस्तुति पाइन्छ यिनले यस उपन्यासमा वस्तुचयन, पात्रविधान, संवादयोजना, परिवेशवर्णन

Notes

आदि विभिन्न सन्दर्भ र प्रसङ्गमा नेवारी संस्कृतिका विभिन्न रूपहरूको दिग्दर्शन प्रस्तुत गरेका छन् ।

- प्रस्तुत उपन्यासमा प्रभुत्वशाली पुरुष संस्कृति र यसले नारीलाई दमन गर्न उपयोग गरेको संस्कृति तथा पुरुष शोषणका विरुद्ध जागृत विद्रोही नारी चेतनाको प्रस्तुति बेजोड पाइन्छ । प्रस्तुत उपन्यास एकजना अधर्बैसे मान्छेको संस्मरण भएको हुनाले यसमा पुरुषवादी प्रभुत्वशाली संस्कृति पाइन्छ ।

- यसरी नै शिरीषको फूल उपन्यासमा पुरुष प्रभुत्वशाली मानसिकता र व्यवहार तथा विद्रोही नारी चेतनाको पनि प्रस्तुति गरिएको देखिन्छ ।

- नेपालमा निरङ्कुश पञ्चायती शासनको आरम्भसँगै मानवीय स्वतन्त्रतामाथि वन्देज लागेपछि नेपाली जीवन अर्थहीन, सारहीन बन्दै गइरहेको थियो । त्यसकारण यस उपन्यासमा विविध परिस्थितिका कारण निर्मित विसङ्गत मानवीय संस्कृतिको प्रस्तुति पाइन्छ ।

- लोकजीवनको संस्कृति परिवर्तनशील हुनाका साथै र एक पुस्ताबाट अर्का पुस्तामा हस्तान्तरणीय हुन्छ । समयक्रममा देखिने राष्ट्रिय-अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रका राजनैतिक-आर्थिक घटना तथा परिवर्तनले पनि संस्कृतिलाई प्रत्यक्ष-परोक्ष प्रभाव पार्दछन् ।

- सांस्कृतिक अध्ययनले नयाँ र निरन्तर विकसित अन्तरविषयक अवस्थाको विश्लेषण गर्ने त्यस्तो कार्यलाई पनि जनाउँछ जुन उत्पादन, प्राप्ति, संस्था, व्यवहार तथा उत्पादनका सबै प्रकारका सङ्कथनबाट प्रभावित हुन्छ । यसमा सामाजिक व्यवहार र त्यसबाट प्रभावित साहित्यको अध्ययन गरिन्छ ।

- नेपाली उपन्यासभित्र नेपाली लोकजीवनको चर्चा लोक सङ्गीत, लोक भाषा, जातीय भेष-भुषा, चाड बाढ, रीति रिवाज, खेती किसान, पशु पक्षी,

रूखपात, खोलानाला इत्यागि परम्परागत रूपमा चलिआएको कार्यहरूको माध्यम भएको पाइन्छ ।

• उपन्यासमा आधारित सांस्कृतिक पक्षहरूको अध्ययन गर्नार्थ ईश्वरीय संस्कृति, लोकप्रचलित संस्कृति, अन्धविश्वास, भाग्यवाद, किरिया हाल्ने प्रचलन, वर्गीय संस्कृति, लोकोक्तिमूलक संस्कृति, गायन, वादन र नर्तनमा आधारित संस्कृति, चाडपर्व, तीर्थ, व्रत, जात्रा आदिमा आधारित संस्कृति आदि सांस्कृतिक कुरोहरूको अध्ययन गर्न जरूरी हुन्छ ।

10.7 अनुशीलनी

(क) लोकको अर्थ र परिचय लेखेर नेपाली लोकजीवनसित सम्बन्धित उपन्यासहरूको समीक्षा गर्नुहोस् ।

(ख) संस्कृतिको अर्थ र परिचय लेखेर नेपाली लोकसंस्कृतिसित सम्बन्धित उपन्यासहरूको लेखाजोखा गर्नुहोस् ।

(ग) लोकजीवन र लोकसंस्कृतिको विशेषता बुझाउँदै यस दिशामा लेखिएका नेपाली उपन्यासको परम्परामाथि समीक्षा गर्नुहोस् ।

10.8 अतिरिक्त अध्ययन

---

1. राजेन्द्र सुवेदी	नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति -
2. नेत्र एटम	उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास
3. कृष्णहरि बराल	उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास
4. रवीन्द्रकुमार जैन	उपन्याससिद्धान्त र संरचना-

Notes

5. डा. केशवप्रसाद उपाध्याय	साहित्य – प्रकाश	
६. प्रा. डा. मोहनहिमांशु थापा	साहित्य परिचय	
7. मुरारीप्रसाद रेग्मी	मनोविक्षेपमात्मक	समालोचना
(उपन्यास खण्ड)		
8. सुरेश सिन्हा	उपन्यास शिल्प और प्रवृत्तियाँ	
9. पर्सी लुबोक	दि ब्र्याफ्ट अन्ड् फिक्सन	

10.9 मूल्यवृद्धिका निम्ति उत्तर

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् -

४. नेपाली उपन्यासमा लोकजीवन ।

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(प्रश्न 1 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 10.3.1 (क) को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

2 .नेपाली उपन्यासमा लोकसंस्कृति ।

.....

.....

.....

.....

.....
.....

(प्रश्न 2 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 10.3.1 (ख) को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

3. उपन्यासकार विजय मल्लको परिचय ।

.....
.....
.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 3 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 10.4 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

4. उपन्यासकार विजय मल्लको कुमारी शोभा उपन्यासको सांस्कृतिक पक्षको अध्ययन ।

.....
.....
.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 4 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 10.4.1 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

5. उपन्यासकार पारिजातको परिचय ।

Notes

.....
.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 5 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 10.5 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

६. पारीजातको शिरीषको फूल उपन्यासको सांस्कृतिक पक्षको अध्ययन ।

.....
.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 6को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 10.5.1 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

एकाइ – 11, नेपाली उपन्यासको सांस्कृतिक अध्ययन र उपन्यासमा जातीय अस्मिताको प्रसङ्ग।

11.0 उद्देश्य

11.1 परिचय

11.2 नेपाली उपन्यास लेखनमा सांस्कृतिक चेतना

11.3 नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा जातीय अस्मिताको प्रसङ्ग

11.4 उपसंहार

11.5 सार

11.6 अनुशीलनी

11.7 अतिरिक्त अध्ययन

11.8 मुख्यबृद्धिका निम्ति उत्तर

11.0 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न सक्नुहुनेछ :

- नेपाली उपन्यासको परिचय
- नेपाली उपन्यासको सांस्कृतिक अध्ययन
- लोकजीवनसित सम्बन्धित नेपाली उपन्यासहरू

11.1 परिचय

साहित्यमा गद्यको प्रयोग जीवनको यथार्थ चित्रणका उपादक हो।

उपन्यासको उद्भव अनि विकास वैज्ञानिक उन्नतिको के साथ भएको थाहा

Notes

लागछ। एकातिर जहाँ विज्ञानले व्यक्ति तथा समाजलाई सामन्य धरातलबाट हेर्ने, बुझ्ने तथा चित्रण गर्ने प्रेरणा दियो भने त्यही अर्कोतिर उसने मानव जीवनका समस्याहरूका प्रति एउटा नयाँ दृष्टिकोणको पनि संकेत गरेको बुझिन्छ । यो दृष्टिकोण मुख्यतः बौद्धिक थियो । यसरी उपन्यासकारहरूको काँधमा एउटा कुनै थप नयाँ जिम्मेवारी आए । अब उसको साधना कलाको वुनियादी समस्याहरूभित्र मात्र नै सीमित नभएक व्यापक सामाजिक जागरूकताको आशा राख्ने पनि भयो । वस्तुतः आधुनिक उपन्यासलाई सामाजिक चेतनाको क्रमिक विकासको कलात्मक अभिव्यक्ति हो भनेर बुझिन्छ । जसरी जीवन - जगतको जति व्यापक एवं सर्वांगीण चित्रण उपन्यासमा पाइन्छ त्यति साहित्यको अन्य कुनै पनि रूपमा उपलब्ध हुँदैन । सामाजिक जीवनको विशद व्याख्या प्रस्तुत गर्नुको साथ साथै आधुनिक उपन्यासले वैयक्तिक चरित्रको सूक्ष्म अध्ययनलाई पनि सुविधा प्रदान गर्दछ । वास्तवमा उपन्यासको उत्पत्तिको कथा यूरोपीय पुनरुत्थान (रेनैसाँ) के फलस्वरूप अर्जित व्यक्ति स्वातंत्र्यको साथ जुडेका पाइन्छ । इतिहासको यो महत्वपूर्ण युगको उपरांत मान्छेलाई जो आज सम्मको सामाजिक एकाईको रूपमा नै हेरिन्छ र नै उसलाई वैयक्तिक प्रतष्ठा प्राप्त भएर गयो । सामंतवादी युगको सामाजिक बन्धनहरू खकुलो भयो अनि मान्छेको व्यक्तित्वको विकासको लागि एउटा उन्मुक्त वातावरण प्राप्त भएर गयो । यथार्थोन्मुख प्रवृत्तिहरूले मानव चरित्रको अध्ययनको लागि पनि एउटा अलग्गै नयाँ दृष्टिकोण दियो । आजसम्मको साहित्यमा मानव चरित्रहरूको सरल वर्गीकरणका परंपरा चलेर आएको पाइन्छ । पात्र या त्यो पूर्णतया सफल हुन्थ्यो या हुन्थ्यो एकदमै निम्न स्तरको । राम्रा पक्षहरू तथा नराम्रा पक्षहरूका सम्मिश्रण, जस्तो वास्तविक जीवनमा प्रायः सबैतिर देख्न पाइन्छ, तिनताकका

कथाकारहरूका निम्ति यो कुरा तिनीहरूका कल्पनादेखि बाहिरको कुरो थियो । यसप्रकार उपन्यासमा नै सर्वप्रथम मानव चरित्रको यथार्थ, विशद एवं गहन अध्ययनको संभावना देख्न पाइयो । अंग्रेजी साहित्यको विशिष्ट उपन्यासकार हेनरी फ्रील्डिंगले आफ्नो रचनाहरूलाई गद्यमा लेखिएको व्यंग्यात्मक महाकाव्यको संज्ञा दिएका पाइन्छ । उनले उपन्यासलाई इतिहाससित तुलना गर्दै उपन्यासलाई अपेक्षाकृत अधिक महत्वपूर्ण भनेका थिए । जहाँ इतिहास कतिपय विशिष्ट व्यक्तिहरू एवं महत्वपूर्ण घटनाहरू भित्र नै सीमित हुन्छ भने उपन्यासले प्रदर्शित जीवनको सत्य, शाश्वत और सर्वदेशीय माथि महत्व राख्छ ।

11.2 नेपाली उपन्यास लेखनमा सांस्कृतिक चेतना

मानव जीवनको पहिचानका रूपमा रहेको संस्कृतिसँग साहित्यको पनि निकट सम्बन्ध रहेको हुन्छ । प्रायः सबैजसो साहित्यिक कृतिहरूमा पनि कुनै न कुनै ढङ्गले संस्कृति अभिव्यक्त भएको हुन्छ । साहित्यले संस्कृतिको निर्माण गर्ने र संस्कृतिले साहित्यलाई मार्ग प्रशस्त गर्ने सन्दर्भमा यी दुवै परस्परव्यापी हुन्छन् । कुनै पनि साहित्यमा प्रयुक्त संस्कृतिको अध्ययन-विश्लेषणका लागि सर्वप्रथम संस्कृतिको पहिचान गर्नु आवश्यक हुन्छ । कुनै वस्तुलाई परिमार्जन गरेर वा सुसंस्कृत रूप दिएर चम्किलो तुल्याउने काम संस्कृति हो । संस्कृति शब्दको निर्माण वृत्त धातुमा सम् उपसर्ग र ति प्रत्यय लागेर भएको छ । यस शब्दले आफ्ना सन्ततिहरूलाई सुमार्गतर्फ उन्मुख गराउन पुर्खाहरूद्वारा प्रतिपादित विभिन्न खालका क्रियाकलापलाई बोध गराउँछ । हरेक मानव समुदाय कुनै न कुनै ढङ्गले कुनै न कुनै प्रकारको संस्कृतिमा आबद्ध हुन्छ । एउटा जाति वा

Notes

सम्प्रदायको संस्कृति अर्को जाति वा सम्प्रदायको भन्दा भिन्न हुनसक्ने भएकाले संसारमा संस्कृतिगत विविधता पाइन्छ र यही विविधताका कारण हरेक जातिका चालचलन, रीतिथिति, रहनसहन, आचारविचार, भावना आदिमा पनि विविधता रहेको देखिन्छ । प्रत्येक जातीय संस्कृतिको योगबाट राष्ट्रिय संस्कृतिको निर्माण हुनसक्ने भएकाले जातीय संस्कृति राष्ट्रिय संस्कृतिको अभिन्न अङ्ग हुन्छ । कुनै राष्ट्र वा जातिको सामाजिक जीवन, राजनीति, अर्थनीति, चालचलन, गीत, नृत्य, वाद्यवादन, चाडबाड, जात्रा, कला आदिमा प्रतिबिम्बित हुने र तिनका कलाकौशल, बौद्धिक विकास आदि झल्काउने सम्पूर्ण क्रियाकलापको परिष्कृत रूपलाई संस्कृति भनिन्छ । विशेष साहित्यका सबै विधाहरूमा सरह नेपाली उपन्यासहरूमा पनि लोक-जीवन तथा लोक-संस्कृतिका पाटाहरूलाई लिएर औपन्यासिक कथानक बुनिने परम्परा रही आएको देखिन्छ । यसरी परम्परागत रूपमा नेपाली उपन्यास लेखनको दिशामा लोक-जीवन र लोक-संस्कृतिका झलकहरू बुनेर लेखिएका उपन्यासहरूले आफ्नो छुट्टै स्थान स्थापित गरेको बुझिन्छ । यसरी नै ब्रह्माण्डको कुनै एक भाग अथवा खण्ड संसार, जगत्, दुनियाँ, समान संस्कृति, भावना र सामाजिक स्थिति भएका खास भौगोलिक एकाइमा रहने मानिसको समुदाय जन समुह भनि नेपाली बृहत शब्दकोशमा लोकलाई परिभाषित गरेको छ । लोक शब्दको प्रचलन प्राचीन कालदेखि नै विभिन्न रूपमा प्रयोग हुँदै आएको छ । वैदिक कालदेखि लोक शब्द जन को पर्यायवाची शब्दका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । भने ऋग्वेदमा प्रयुक्त देहि लोकम्का अनुसार लोकको प्रयोग स्थानका अर्थमा पनि भएको छ । संहिता, ब्राह्मणग्रन्थ र उपनिषदहरूमा लोक शब्दलाई मूलतः जगत वा ब्रह्माण्डका रूपमा ग्रहण गरिएको र समयान्तरमा यस शब्दलाई मूलतः जगत्वा ब्रह्माण्डका रूपमा ग्रहण गरिएको र समयान्तरमा

यस शब्दले स्वतन्त्र अर्थ लिदै गएको स्पष्ट हुन्छ । लोक शब्दलाई मुख्यतय जन र ठाउँ गरी दुई अर्थमा प्रयोग हुँदै आएको छ । लोक जनको अर्थ लोकविश्वास, लोकप्रथा, लोकधर्म, लोककल्याण, लोककला आदि हो भने लोक ठाउँको पृथ्वीलोक, स्वर्गलोक, सत्यलोक, मन्त्र्यलोक, मृत्युलोक, परलोक आदिको रूपमा प्रयोग हुँदै आएको छ । धेरै लामो समयदेखि देशकाल सापेक्ष भई आन्तरिक, वैचारिक एवं परम्परागत धारणाका रूपमा विकसित हुँदै समाजले आत्मसात गरिसकेको रहनसहन, आचारविचारसम्बन्धी भावना र तिनका माध्यमबाट कुनै राष्ट्र, वर्ग, समाज, जाति आदिको पहिचान गराउने मूल्यमान्यता, भौतिक अभिव्यक्तिहरू समेतको सामूहिक नाम नै लोक जीवनसित सम्बन्धित लोक-संस्कृति हो । यसका साथै लोक संस्कृतिले कला, भाषा, साहित्य, दर्शन, धर्म, नीति, इतिहास आदि विभिन्न विषयको समग्रतालाई पनि बुझाउँछ । लोक जीवनसित सम्बन्धित संस्कृतिलाई पारम्परिक गीत, नृत्य, वाद्यवादन, चाडबाड, तीर्थ, व्रत, पर्व, धर्म, संस्कार, मूर्तिकला, चित्रकला, वास्तुकला, जात्रा आदिका सन्दर्भबाट पनि अश्रयाइएको पाइन्छ । परम्परित मूल्यमान्यता, रीतिरिवाज, चालचलन, धर्म, संस्कार, आस्था, व्यवहार, इतिहास पूर्वजन्म, पुनर्जन्म, कर्म, भाग्य, ईश्वरीयता, लोकोक्ति, लोकप्रचलन मात्र नभएर नवसिर्जित मूल्यमान्यता आदि पनि संस्कृतिभित्र पर्न सक्छन् । यसका साथै लोक संस्कृतिको निर्माण गर्न मनोविज्ञानले पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ र सञ्चारका विभिन्न माध्यमहरू पनि संस्कृतिको विकासका संवाहक हुनसक्छन् । भौगोलिक स्थिति, रहनसहन, लवाइखवाइ, शिक्षादीक्षा आदिले संस्कृतिमा विविधता पैदा गर्छन् । लोकजीवनको संस्कृति परिवर्तनशील हुनाका साथै र एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरणीय हुन्छ । समयक्रममा देखिने राष्ट्रिय-अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रका राजनैतिक-आर्थिक

Notes

घटना तथा परिवर्तनले पनि संस्कृतिलाई प्रत्यक्ष-परोक्ष प्रभाव पार्दछन् । सामाजिक प्रचलनबोधक संस्कृतिलाई विविधतामय तुल्याउन स्थान, समय, जात, धर्म आदिले पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छन् । कुनै ठाउँ, समय, जात र धर्मको संस्कृति अर्को ठाउँ, समय, जात र धर्मका लागि बेठीक, विपरीत र अस्वीकार्यसमेत हुने गरेको पनि पाइन्छ । यसका साथै राम्रो-नराम्रो, असल-खराब, ठीक-बेठीक भन्ने कुरा पनि सापेक्षित हुन्छन् । कुनै स्थान वा जातिविशेषको संस्कृति अर्को स्थान वा जातिविशेषका लागि अनौठो र अग्राह्य हुन पनि सक्छ । मूलतः मानव र मानवताको संरक्षण एवं संवर्द्धनका लागि निर्मित साहित्य, कला, दर्शन, सङ्गीतलगायत यावत् गतिविधि र क्रियाकलापहरू तथा मानवीय जीवनपद्धति सबै संस्कृतिभिन्नै अटाउँछन् । ज्ञान-विज्ञान दुवैलाई समेट्ने सांस्कृतिक सन्दर्भबाटै मानव जाति र सिङ्गो विश्व मानव समुदाय परिचालित हुनेहुँदा संस्कृतिभिन्न मानव समुदायले गर्ने सम्पूर्ण आध्यात्मिक-भौतिक गतिविधि र क्रियाकलाप पर्छन् । यसरी नै सांस्कृतिक अध्ययनले नयाँ र निरन्तर विकसित अन्तरविषयक अवस्थाको विश्लेषण गर्ने त्यस्तो कार्यलाई पनि जनाउँछ जुन उत्पादन, प्राप्ति, संस्था, व्यवहार तथा उत्पादनका सबै प्रकारका सङ्कथनबाट प्रभावित हुन्छ । यसमा सामाजिक व्यवहार र त्यसबाट प्रभावित साहित्यको अध्ययन गरिन्छ ।

नेपाली उपन्यासभिन्न नेपाली लोकजीवनको चर्चा लोक सङ्गीत, लोक भाषा, जातीय भेष-भुषा, चाड बाढ, रीति रिवाज, खेती किसान, पशु पक्षी, रूखपात, खोलानाला इत्यादि परम्परागत रूपमा चलिआएको कार्यहरूको माध्यम भएको पाइन्छ । लोकझाँकी भएका नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा यसका केही सीमा पनि रहेका हुन्छन् । निश्चित भौगोलिक

पर्यावरणभित्र सीमित रहने हुनाले भूगोलको सीमा तोडेर सार्वभौम सत्यको खोजी गर्न कठिनाइ हुन सक्छ । अञ्चल र जातीय परम्परा नै मूल विषय हुने हुनाले मान्छेका सार्वभौम बानी, व्यहोरा, गुण, दोष, आदिका चित्रण तर्फ चासो नहुन सक्छ । अञ्चलको बाह्य रूपप्रति बढी आकर्षण रहने हुनाले जीवनको गहिराइसम्म पुगेर अध्ययन गर्ने विषयमा नेपाली लोकजीवनमा आधारित उपन्यासले ध्यान नपुर्याएको हुन सक्छ । यसमा मान्छेको मनोविज्ञानको सार्वभौम पक्षको अध्ययन प्रायः हुँदैन । लोकजीवनमा आधारित उपन्यासमा प्रतिनिधि कथानक नहुन सक्छ, प्रतिनिधि वा केन्द्रीय चरित्र पनि नहुन सक्छ साथै परिष्कृत र शास्त्रीय चरित्र हुँदैन । यसैले यस्ता उपन्यासहरूमा लोक भाषाको प्रयोग र भाषिक विविधता हुन सक्ने सम्भावना अधिक पाइन्छ । सहरीकरणले मानिसका पृथक् मूल्य, मान्यता र संस्कृतिका सीमाहरू भत्काइ दिँदै छ । यसैले आधुनिकता, प्रविधि र पुँजीवादी अर्थतन्त्रले लोकजनजीवनको - बचाइँशैलीलाई समाप्त गर्दै लगेको देखिन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि मानिसले आफ्नो पुरख्यौली संस्कृति, मूल्य, मान्यता, इतिहास र समग्रमा भन्दा स्वपहिचानलाई जोगाउन खोज्यो भने यसको अस्तित्व कहिले नाश भएर जाने छैन ।

रूपनारायण सिंहको भ्रमर, लैनसिंह बांगदेलको मुलुकबाहिर, माइतघर, लङ्गडाको साथी, लीलबहादुर क्षेत्रीको बसाइँ आदि उपन्यासहरूमा नेपाली ठाउँ, नेपाली लोक समाजभित्र जीवन बचाइँको आदि पृष्ठभूमिको प्रयोग गरिएको थाहा पाइन्छ । यिनै पृष्ठभूमिमा शङ्कर कोइरालाको खैरिनीघाट, ध .चघामका गोतामेको . पाइलाहरू, रमेश विकलको अविरल बग्दछ इन्द्रावती, ध्रुवचन्द्र गौतमको अलिखित, लीलबहादुर क्षेत्रीको ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ, नयनराज पाण्डेको उलार ,विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको सुम्निमा ,

Notes

,असित राईको नयाँ क्षितिजको खोज ,सानु लामाको हिमालचुली मन्त्रि
प्रधानक बद्रीनारायणो मौली मंगली ,इन्द्र सुन्दासको नियती ,आदि
उपन्यासहरूमा नेपाली लोकजीवनका नै विविध पक्षहरूलाई मुख्य विषयका
रूपमा राखेर औपन्यासिक कथावस्तुलाई अघि बडाएको भेटिन्छ । शंकर
कोइरालाको खैरिनीघाट उपन्यासमा रामेछाप र सिन्धुली जिल्लाको
सिमानामा रहेको सुनकोशीको तटीय क्षेत्रका कोथपे र आसपासको क्षेत्रमा
बसोबासो गर्ने लोकजीवन शैलीको व्याख्या गरिएको पाइन्छ । उज्यालो
हुनुअघि उपन्यासमा गोर्खा जिल्लाको ओलाङ, खिम्पु, अपुन, सिस्ने, प्रेपुङ
आदि गाउँको स्थानीय सेरोफेरोको चित्रण ,हेलम्बु मेरो गाउँ उपन्यासमा
हेलम्बु गाउँको सेरोफेरोको चित्रण ,रोदी घरको सम्झना उपन्यासमा
कास्की जिल्लाको एउटा काल्पनिक गाउँ मलाङ क्षेत्रमा बसोबासो गर्ने
वासिन्दाहरूको लोकजीवन शैलीको व्याख्या ,घामका
पाइलाहरू उपन्यासमा सहरीकरण हुँदै गरेको वीरगन्जको सेरोफेरोको
जीवन शैलीको प्रस्तुति ,अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा इन्द्रावती
तटमा रहेको माझी दनुवार गाउँको जनजीवन शैलीको वर्णन ,अलिखित
उपन्यासमा वारा जिल्लाका धरमपुर तथा विरहिनपुर बरेवा आदिमा
बसोबास गर्ने लोकजीवनगत पाटाहरूको चित्रण ,यहाँदेखि त्यहाँसम्म
उपन्यासमा बारा जिल्लाको मुर्कीपलियाको बासिन्दाहरूको रहन सहनको
रूपरेखा, लिलबहादुर छेत्रीकृत ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा ब्रह्मपुत्र
नदीको छेउछाउका कछुवाउँ, बयरआँटी, पछुमारा, महखुँट्टी, मछुवापाडा,
सदिया, मैनापाडा आदि नेपालीहरूको लोकजीवनको चित्रण ,हिमाल र
मान्छे उपन्यासमा सोलुखुम्बु जिल्लाको खुम्जुङ, थामे र खुन्द्रे गाउँको
जनजीवनको अध्ययन, हारी उपन्यासमा धनकुटा जिल्लाका कटहरबोटे,
साँगुरी, धारापानी आदि गाउँको जनजीवनको चित्रण ,गन्तव्य उपन्यासमा

कैलाली र कञ्चलपुरका थारु बस्ती आदिभिन्न बस्ने मानिसहरूको लोकजीवनको चित्रण ,उलार उपन्यासमा नेपालगञ्ज र वरपरका शमशेरगञ्ज, हनुमाननगर, बगौड आदि क्षेत्रका वासिन्दाहरूको लोकजीवनको शैली ,कालो कर्णाली सेतो छायाँ - उपन्यासमा क्षेत्र कर्णालीको भट्टवाडा र त्यसको आसपास रहेको क्षेत्रका वासिन्दाहरूको रूपरेखा ,नौमती - उपन्यासमा डोरपाटन, थापागाउँ, जोगीवाडा, रावलवाडा, दराखोला, खडकावाडा, डुमवाडा, रकालवाडा, आदि गाँउवासीको लोकजीवनको व्याख्या ,ओझेल पर्दा उपन्यासमा खोटाङ र भोजपुरको सिमानामा पर्ने टेम्केडाँडो र आसपासको गाउँको लोकजीवनको शैली ,मेरो कथा उपन्यासमा कास्की जिल्लाको लुम्ले र त्यस आसपासको क्षेत्रको वासिन्दाहरूको लोकजीवनवृत्त ,मने उपन्यासमा दार्जिलिङको चिया बगान क्षेत्रमा बसोबासो गर्ने मानिसहरूको लोकजीवनगत शैलीको चित्रण ,नयाँ क्षितिजको खोज उपन्यासमा दार्जिलिङ र आसपासको क्षेत्रको वासिन्दाहरूको लोकजीवनगत बचाइको शैली, नियति उपन्यासमा दार्जिलिङको फारसबस्ती, त्यहाँको गोरुजुरे डाँडा र त्यस आसपासको ठाउँका वासिन्दाहरूको लोकजीवनको व्याख्या ,क्षितिज पारिमा उपन्यासमा खोटाङ जिल्लाको दोर्पा, ब्वासुङ, लामाखु आदि क्षेत्रका मानिसहरूको लोकजीवनगत चर्चा ,छिटेन - यस उपन्यासमा मनाङ गाउँ, पिसाङ गाउँ, घ्यारु गाउँ, डावल गाउँ र यस आसपासको क्षेत्रादिमा बसोबासो गरी जीवन धान्ने मानिसहरूको लोकजीवनगत रूपरेखाको चित्रण ,जूनकिरीको सङ्गीत उपन्यासमा पर्वत जिल्लाको सिमरिङ गाउँ र आसपासका दलित बस्ती आदिमा बस्दै आएका मानिसहरूको लोकजीवनको चित्रण आदि रहेका देखिन्छ । अतः मुख्य गरी उपर्युक्त उपन्यासहरूले नै तयार पारेका

Notes

गोरेटोमा लोकजीवनमा आधारित नेपाली उपन्यासहरूको लेखन गति आज सम्म पनि यथावत रहि आएको पाइन्छ ।

नेपाली उपन्यासको सांस्कृति अध्ययन गर्दा नेपाली उपन्यास लेखक परम्परामा देखा पर्ने विजय मल्ल, पारिजात प्रभृति उपन्यासकारहरूको विशेष चर्चा गर्नुपर्ने हुन्छ । विजय मल्लको जन्म वि. सं. 1982 असार 10 गते ओमबहाल, काठमाडौंमा भएको थियो। उनका बाबु सुब्बा ऋद्धिबहादुर मल्ल र आमा आनन्दमाया हुन्। विजय मल्ल प्रख्यात लेखक गोविन्द बहादुर मल्लका भाइ हुन् । पिता सुब्बा ऋद्धिबहादुर मल्ल राजधानी काठमाडौंका राणाहरूका दरबारसँग सम्बन्धित भएकाले उनले दरबार हाई स्कुलबाट शिक्षा हासिल गर्ने मौका पाएका थिए । उनले वि.सं. 2027 सालमा एक बाटो अनेक मोड कृतिका लागि साझा पुरस्कार प्राप्त गरेका हुन् । उनको पहिलो रचना मर्नुपर्छ है दाइ नामक कविता वि.सं. 1997 सालमा "शारदा" पत्रिका मा प्रकाशित भएको थियो। उनका मौलिक कृतिहरू क्रमैले अनुराधा (उपन्यास, वि.सं 2018), कुमारी शोभा (उपन्यास, वि.सं 2039), विजय मल्लका कविता (कविता, वि.सं 201६), एक बाटो अनेक मोड (कथा, वि.सं 202६), पत्थरको कथा (नाटक, वि.सं 2028), कोही किन बरबाद होस् (नाटक, वि.सं 201६), बहुला काजीको सपना (नाटक, वि.सं 2028), परेवा र कैदी (कथा, वि.सं 2034), जिउँदो लास (नाटक, वि.सं 2017) आदि हुन् । साउन 7 गते 2056साल अर्थात् मृत्युको एकदिन अघि मात्र वेदनिधि पुरस्कार पाउने विजय मल्लले एक बाटो अनेक मोड का लागि 2027 को साझा पुरस्कार, 2040 मा गोर्खा दक्षिण बाहु दोस्रो, 2049 मा गंकी बसुन्धरा पुरस्कार, 2053 को भूपालमान सिंह प्रज्ञा पुरस्कार पाउनुभयो । उनको वि.सं. 2056साउन 8 का दिन 74 वर्षको उमेरमा निधन भयो। कुनै विशेष संस्कृतिमा

आधारित उपन्यासलाई सांस्कृतिक उपन्यास भनिन्छ । यसप्रकारका उपन्यासमा कुनै जातिविशेषको रहनसहन, परम्परा, संस्कार आदिको चित्रण विस्तृत रूपमा गरिएको हुन्छ । नेपाली उपन्यास लेखनपरम्परामा जातीय संस्कृतिसित सम्बन्धित अनेक उपन्यासहरू पाइएता पनि यहाँ केही प्रमुख उपन्यासहरूमा परिलक्षित सांस्कृतिक तत्वहरूकाबारे चर्चा यहाँ गरिन्छ । ईश्वरीय संस्कृति - ईश्वरसँग सम्बद्ध विभिन्न गतिविधि एवं क्रियाकलापलाई ईश्वरीय संस्कृतिअन्तर्गत समावेश गर्न सकिन्छ । ईश्वरीयता भनेको अमूर्त एवं अलौकिक शक्तिमा विश्वास गर्नु हो । प्राचीन कालदेखि नै मानिस प्रत्यक्ष एवं परोक्ष रूपमा ईश्वरीय चिन्तनसँग प्रभावित रहेको छ । कुमारी शोभा उपन्यासमा कुनै न कुनै रूपमा ईश्वरीय संस्कृतिलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यसप्रकारको सांस्कृतिक प्रस्तुति प्रार्थना, आराधना, पूजाआजा, मन्दिरको दर्शन, व्रत तथा विपद्का समयमा ईश्वरको पुकारा गरी ईश्वरमाथि आस्था र भरोसा गरेको सन्दर्भबाट अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । कुमारी शोभा उपन्यासमा अभिव्यक्त ईश्वरीय संस्कृति सम्बन्धी केही उल्लेखनीय अभिव्यक्तिगत तथ्याङ्कहरू यस प्रकार रहेका पाइन्छ - लौ परमेश्वर रक्षा गर हाम्रो - (पृ 42), संसारमा परमेश्वरबाहेक मानिसको सहारा को हुन सक्छ ? (पृ 101), परमेश्वरलाई पुकारा गर्छु, बिन्तिभाउ गर्छु (पृ 108) आदि । लोकप्रचलित संस्कृति - जनजीवनमा परम्परादेखि नै अमीट छाप पार्ने गरी प्रचलनमा रहेका विभिन्न संस्कारजन्य सन्दर्भहरूलाई लोकप्रचलित संस्कृतिअन्तर्गत राखिन्छ । विजय मल्लका उपन्यासमा लोकप्रचलन, सामाजिक अन्धविश्वास, भाग्यवाद, किरिया हाल्ने प्रचलन आदि अनेक सन्दर्भहरूलाई समेटिएको पाइन्छ । यीमध्ये प्रमुख केही सन्दर्भहरू यस प्रकार रहेका पाइन्छ - कुमारी घरमा हुने भोजमा पूर्वकुमारीलाई निम्तो

Notes

आउनु (पृ 1), कुमारीबाट सबैले टीका थाप्नु (पृ 3), बिहेको बेला ढोकामा पञ्चबुद्ध र कलशको चित्र बनाउनु (पृ 55), आफन्तको मृत्यु हुँदा भोकै बस्नुपर्ने (पृ 170) आदि । अन्धविश्वास - विभिन्न प्रकारका सामाजिक अन्धविश्वासहरू पुरख्यौली सम्पत्तिका रूपमा एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा मौखिक वा श्रुतिपरम्पराका रूपमा हस्तान्तरण भइरहेका हुन्छन् । शिक्षित तथा युवा पुस्ताले यस्ता अन्धविश्वासहरूलाई अस्वीकार गर्न खोजे पनि तिनले कुनै न कुनै रूपमा समाजमा स्थान पाइरहेका छन् । वास्तवमा व्यक्ति जस्तोसुकै शिक्षित र सभ्य भए पनि समाजमा प्रचलित अन्धविश्वासबाट विमुख भई त्यसलाई पूर्ण रूपमा अस्वीकार गर्न सक्दैन । बाहिरी देखावटी रूपमा अस्वीकार गरेजस्तो देखिए पनि तिनका मनमा यस्ता संस्कारहरूले जन्मजात रूपमै घर बनाइसकेको हुन्छ । कुमारी शोभा उपन्यासमा अभिव्यक्त यस्ता अन्धविश्वासहरू यसप्रकार रहेका पाइन्छ - हिस्टेरियाको रोगीलाई देउता आएको धारणा व्यक्त गर्नु (पृ. 40), देवीदेवताको दोष लागेको सम्झेर चिना देखाउन खोज्नु (पृ. 40), औषधीले ठीक पार्न सकेन भनेर गुभाजुलाई झारफुक गर्न लगाउनु (पृ. ६९), बिहेको जन्तीमा चिराग बोकेर हिँड्नु (पृ. 121), बोक्सीलाई डामेमा बोक्सी भाग्छे भन्नु (पृ. 128) आदि । भाग्यवाद - प्रत्येक मानिस आफ्नो जीवनमा अनेक उद्देश्यका साथ यात्रा गरिरहेको हुन्छ । यात्राको दौडानमा अनेकौं प्रयत्न गर्दा पनि सबै स्थितिमा मानवले सफलता हासिल गर्न सक्तैन । यस्तो स्थितिमा निराशाबाट बच्न ऊ आफ्नो शक्तिभन्दा बाहिरको अलौकिक एवं अमूर्त शक्तिको सहारा लिन खोज्दछ । यसप्रकारको शक्तिमध्ये भाग्यवाद पनि एक हो । यसले मानिसका बाध्य क्रियाकलाप एवं विश्वास दुवैमा प्रभाव पारेको हुन्छ । प्रस्तुत उपन्यासमा भाग्यवादका उदाहरणहरू यसप्रकार रहेका पाइन्छ - तर उनको भाग्यमा

कहाँ लेखिएको छ र ? (पृ. 24), भाग्यले दर्शन पाइयो (पृ.128), आखिर आज मर्न लेखेको रहेछ त्यसलाई (पृ. 171) आदि । किरिया हाल्ने प्रचलन - आफ्ना भनाइहरूलाई जोड दिएर त्यसमाथि अरूलाई विश्वास पैदा गराउन मानिसले किरिया खाने, प्रतिज्ञा गर्ने आदि काम गर्दछ । कुमारी शोभा उपन्यासमा किरियासम्बन्धी तथ्याङ्कहरू यसप्रकार पाइन्छन् - रामोराम सतोसत् (पृ. 84), म मारेको हते (पृ. 155) आदि । वर्गीय संस्कृति - समाजमा उच्च, मध्यम र निम्नवर्गका मानिसहरूको बसोबास रहन्छ । समाजमा बसोबास गर्ने विभिन्न वर्गका व्यक्तिहरूमा पाइने आनीबानी, क्रियाकलाप, चालचलन, लवाइखवाइ आदि गतिविधिहरूसँग सम्बद्ध व्यवहारलाई वर्गीय संस्कृतिभित्र समावेश गर्न सकिन्छ । कुमारी शोभा उपन्यासमा मालिक र नोकरको संवादमा प्रयुक्त भाषाका माध्यमबाट उच्च र निम्नवर्गीय विभेदलाई प्रस्तुत गरिएको छ । वर्गअनुरूप प्रयुक्त हुने नेपाली भाषाका उच्चतम, उच्च, मध्य र निम्न आदरार्थी सबै रूपको भाषिक विन्यास गरी भाषाका माध्यमबाट समेत उपन्यासकारले वर्गीय संस्कृतिलाई स्वाभाविक रूपमा सहजतापूर्वक अगि सारेका छन् । लोकोक्तिमूलक संस्कृति - कुमारी शोभा उपन्यासमा विभिन्न प्रकारका लोकोक्ति पनि प्रयुक्त छन् । लोकोक्तिको प्रयोग गर्दा कतिपय लोकोक्तिहरू सामाजिक प्रचलन बमोजिम नै प्रयुक्त भएका छन् भने कतिपयलाई केही भिन्न ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । संस्कृतिकै अभिन्न अङ्गको रूपमा लिइने यस्ता लोकोक्तिको प्रयोगमा जीवन्तता, सहजता र स्वाभाविकता पाइन्छ र यिनले यस उपन्यासलाई सहज, स्वाभाविक, कलात्मक बनाउन महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् । यस उपन्यासमा प्रयुक्त लोकोक्ति सम्बन्धी केही उदाहरणहरू यस प्रकार पाइन्छ - तपाईंको मुखमा दुधभात (पृ. 133), देखा जायेगा (पृ. 155) आदि ।

Notes

गायन, वादन र नर्तनमा आधारित संस्कृति - प्रस्तुत उपन्यासमा दापा बजाउने (६), ब्यान्ड बाजा बजाउने (२९), धिमे बाजा बजाउने (३०), मुर्दा लाने बेलामा टुमटुम छयाँ, टुमटुम छयाँको धुन बजाउने (१२०) आदि प्रसङ्गको उल्लेखबाट वादनसम्बन्धी संस्कृतिको प्रस्तुत भएको छ भने महाकाली, भक्कु भैरवका नाच (३०) आदिको प्रसङ्गबाट नृत्यसम्बन्धी संस्कृतिको प्रस्तुति पाइन्छ । चाडपर्व, तीर्थ, व्रत, जात्रा आदिमा आधारित संस्कृति - विभिन्न जातजाति, धर्म र सम्प्रदायका व्यक्तिहरूबाट मनाइने विभिन्न चाडपर्व, तीर्थ, व्रत, जात्रा आदि सम्बद्ध जाति वा राष्ट्रको संस्कृतिका अभिन्न अङ्ग हुन् । नेपाल बहुभाषी, बहुजाति र बहुधर्मी मानिसहरूले बसोबास गर्ने मुलुक भएको हुँदा यहाँ विभिन्न प्रकारका चाडपर्व, जात्रा आदि पनि प्रशस्त मात्रामा रहेका छन् । अझ त्यसमा पनि काठमाडौँको नेवारी समाज त चाडपर्व, जात्रा आदिका लागि विशेष उल्लेखनीय रहेको छ । अझ त्यसमा पनि काठमाडौँको नेवारी समाज त चाडपर्व, जात्रा आदिका लागि विशेष उल्लेखनीय रहेको छ । विजय मल्लको कुमारी शोभा उपन्यास नेवारी संस्कृतिमा आधारित भएकाले यसमा नेवारहरूले मनाउने चाडपर्व, तीर्थ, व्रत, जात्रा आदिको पनि उल्लेख भएको पाइन्छ । इन्द्रजात्रा, कुमारी जात्रा, कुमारीलाई कालरात्रिमा बलि चढाउने प्रचलन, खड्ग साट्ने तथा पञ्जां, सम्यक आदि प्रचलनको उल्लेखबाट विजय मल्लले यस्ता संस्कृतिको झङ्गलको दिएका छन् ।

यसरी नै पारिजात पनि एक नेपाली साहित्य जगतका एक विशिष्ट नारी स्रष्टा तथा प्रतिभा हुन् । साहित्यका विभिन्न बिधामा कलम चलाउने भएकाले नै पारिजात लाई बहुमुखी प्रतिभा सम्पन्न नारी भनिएको हो। उनको जन्म दार्जिलिङको लिङ्गिया चियाबगानमा वि.सं. १९९४ बैशाख महिनामा भएको थियो। उनको पिता कालुसिंह वाइबा एक चिकित्सक

थिए र माता अमृत मोक्तान हुन्। उनको न्वारनको नाम विष्णुकुमारी वाइबा हो, तर लामाले चेकुडोल्मा (तारा रानी) राखिदिएका थिए। उनलाई अमर बनाउने नाम भने पारिजात नै हुन पुगेको थियो, जुन उनी आफैले रोजेकी थिइन्। उनका असङ्ख्या कृतिहरूले जिवन्त सुभास दिएर यस नामलाई सार्थक पारेका छन्। प्रारम्भिक पढाई दार्जिलिङ मै हासिल गरी वि.सं. 2011 सालमा काठमाडौं भित्रिएकी पारिजातले पद्मकन्या विद्याश्रमबाट प्रवेशिका र पद्मकन्या कलेजबाट बी. ए. सम्मको पढाई हासिल गरेकी थिइन्। अङ्ग्रेजी विषयमा एम.ए. गर्ने इच्छाले त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा उनी भर्ना त भईन तर 26वर्षको उमेरमा शारीरिक असक्तता र लेखन कार्यमा विशेष सक्रिय भएको कारणले उनको इच्छा अधुरै रह्यो। दर्शनशास्त्र र साहित्य विषयका ग्रन्थहरू खोजीखोजी पढ्ने उनको बानी थियो। पारिजात एक सङ्घर्षसिल नारी थिइन्। बाल्यावस्थामै आमाको मृत्यु भएकाले मातृस्नेह कस्तो हुन्छ भन्ने कुरा उनले अनुभवसम्म गर्न पाइएनन्। त्यसपछि उनले आफ्नो एकमात्र दाजुको वियोग पीडा पनि खप्नुपर्यो। पिताको संरक्षण र रेखदेखमा काठमाडौंमा बसि अध्ययनमा लाग्दा उनले विभिन्न अभावहरूसँग जूध्नुपर्यो। बी.सं. 2029 सालमा पिता को देहावसान भएपछि उनलाई पितृस्नेहबाट पनि बन्चित हुनुपर्यो। वि.सं. 2013 सालमा 'धरती' पत्रिकामा कविता प्रकाशन गरी उनले आफ्नो साहित्ययात्रा सुरु गरेकी थिइन्। पारिजातका कृतिहरूमा प्रगतिवादी, समाजवाद, मार्क्सवाद, अस्तित्ववाद, नारीवाद विसङ्गतिवाद इत्यदि भाव पाइन्छ। उनी भावुक र कल्पनाशील भएकाले पानीमा रूइँदै-रूइँदै घुम्ने, बन, जङ्गल चहार्ने, जङ्गली फूलहरू टिप्ने गर्थिन्। उनलाई सा-साना घटनाले पनि गहिरो प्रभाव पार्दथ्यो। उनी त्यतिकै संवेदनशील, अन्तर्मुखी र कोमल हृदयकी पनि थिइन्। उनले वर्षा ऋतु, गुराँसको फूल र हरियो

Notes

रड विशेष गरि मन पराउथिन्। वि.सं. 2023 सालमा तत्कालीन राजनीतिक व्यवस्थाविरुद्ध केही सङ्गीतकार र लेखक कविहरूले आफ्नो प्रकारको विद्रोहको स्वर उचाल्न एउटा समूहको निर्माण गरेका थिए। त्यो समूहको नाम 'राल्फा' थियो। यस समूहको केन्द्रविन्दुका रूपमा पारिजात लिइन्थ्यो। यो समूहले आफ्ना विद्रोहका स्वर देश-विदेशमा जहाँजहाँ उराल्दै हिँड्ने क्रममा उनले आफ्नो अशक्त शरीर त्यहाँ-त्यहाँ पनि लिएर गईन्। पछि यही राल्फाली यात्रा नै नयाँ जनवादी संस्कृति र प्रगतिशील लेखनफाँटमा महत्वपूर्ण कोसेढुङ्गा बन्न पुग्यो। उनका प्रकाशित कृतिहरू क्रमैले - आकांक्षा, शिरीषको फूल, (उपन्यास, 2022), महत्ताहीन (उपन्यास, 2025), आदिम देश (कथासंग्रह, 2025), बैसको मान्छे (उपन्यास, 2029), तोरीबारी, बाटा र सपनाहरू (उपन्यास, 2032), सडक र प्रतिभा (कथासंग्रह, 2032), अन्तर्मुखी (उपन्यास, 2035), उसले रोजेको बाटो (उपन्यास, 2035-'बेदना' पत्रिकामा प्रकाशित), पर्खालभिन्न र पर्खाबाहिर (उपन्यास, 2032 मा लेखिएको र 2035 मा प्रकाशित), अनिंदो पहाडसँगै (उपन्यास, 2039), साल्गीको बलात्कृत आँसु (कथा संग्रह, 2043), धूपी, सल्ला र लालीगुराँसको फेदमा (संस्मरण, 2043), पारिजातका कविताहरू (2044, ईश्वर बरालद्वारा सम्पादित), एउटा चित्रमय सुरुवात (संस्मरण, 2045), परिभाषित आँखाहरू (उपन्यास, 204६), बोनी (उपन्यास, 2048), आधी आकाश (महिला मुक्ति सम्बन्धी लेखहरू, 2048), बधशाला आउँदा जाँदा (कथासंग्रह, 2049), वैशाख वर्तमान (कविता संग्रह, 2050 / मृत्युपछि प्रकाशित), अध्ययन र संघर्ष (संस्मरण, 2051 / मृत्युपश्चात प्रकाशित), सुमित (संस्मरण, 20६5/मृत्युपश्चात प्रकाशित) आदि पाइन्छन्। उनलाई शिरीषको फूलको लागि मदन पुरस्कार - वि.सं. 2022, युगज्ञान पुरस्कार वि.सं. 2027, पाण्डुलिपि पुरस्कार वि.सं.

2049, गण्डकी बसुन्धरा पुरस्कार वि. सं. 2049 आदिनेपाली साहित्यकी प्रखर नारी हस्ती पारिजात अङ्ग्रेजीमा एम. ए. पढ्न सुरु गर्दागर्दै प्यारालाइसिसले गर्दा अध्ययन गर्न नपाएकी उनको निधन लामो समयसम्मको पुरानो त्यही प्यारालाइसिसको व्यथाले बि. सं. 2050 साल वैशाख 5 गते बिहान 4 बजे वीर अस्पतालको सघन उपचार कक्षमा उपचारकै क्रममा भएको थियो।

पारीजातको बहुचर्चित उपन्यास शिरीषको फूल -मा सांस्कृतिक पक्षहरू अधिक मात्रामा भएको देखिन्छ । प्रस्तुत उपन्यासमा प्रभुत्वशाली पुरुष संस्कृति र यसले नारीलाई दमन गर्न उपयोग गरेको संस्कृति तथा पुरुष शोषणका विरुद्ध जागृत विद्रोही नारी चेतनाको प्रस्तुति बेजोड पाइन्छ । प्रस्तुत उपन्यास एकजना अधबैसे मान्छेको संस्मरण भएको हुनाले यसमा पुरुषवादी प्रभुत्वशाली संस्कृति पाइन्छ । यस उपन्यासमा समाख्याता अर्थात् म पात्र नै प्रमुख पात्रको रूपमा आएको छ । यसमा सेनाबाट पेन्सन हुने गरी बिचैमा जागिर छाडेको पूर्व सिपाही सुयोगवीर नै म पात्रको रूपमा आएको छ । उसले बर्माको युद्धको समयमा देखाएको व्यवहार, सकमबरीसँगको भेटमा गरेको कुराकानी र उपन्यासमा प्रस्तुत उसको मानसिकताका आधारमा पुरुष प्रभुत्वशाली मानसिकता र व्यवहारको अध्ययन गर्न सकिन्छ । यसरी नै शिरीषको फूल उपन्यासमा पुरुष प्रभुत्वशाली मानसिकता र व्यवहार तथा विद्रोही नारी चेतनाको पनि प्रस्तुति गरिएको देखिन्छ । सुयोगवीरमा पुरुष प्रभुत्वशाली मानसिकता प्रवल रहेको देखिन्छ । ऊ महिलालाई जुनसुकै उपायद्वारा पनि नियन्त्रणमा राख्न चाहन्छ । सकमवीरले पुरुषको जस्तो व्यवहार गरेको उसलाई मन पर्दैन । उसलाई नारीत्व प्रदान गर्न कपाल पाल्न, चुरोट नखान र ईश्वरप्रति विश्वास जगाउने प्रयास गर्दै सहमतिद्वारा उनीहरूलाई

Notes

नियन्त्रण गर्न नसकेपछि उसको प्रभुत्वशाली पुरुषत्व जागृत भएको छ र ती नारीहरूको जीवनलाई नष्ट पारेका छ । ऊ शिवराजका बहिनीहरू छानी छानी रोजन पाउने ठानी कहिले मुजुरालाई त कहिले बरीलाई आफ्नो जीवनमा सजाउने कल्पना गर्छ । यसरी शिवराजमा प्रभुत्वशाली पुरुष मानसिकता प्रबल रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी सकम्बरीमार्फत् यस उपन्यासमा विद्रोही उग्र नारी चेतना प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । आफूलाई शोषण गर्न आउने भँवरालाई निचोरेर मार्ने सुनगाभा फूल जस्ती बन्न चाहने बरीले परम्परागत पुरुष शोषणका विरुद्ध पुरुषलाई नै पाडा दिन चाहेको देखिन्छ । यसरी सुनगाभा फूल बन्न खोज्ने बरी अन्त्यमा सुयोगवीरको चुम्बनका कारण शिरीषको फूल बनेर झरेकी छ । यसप्रकार प्रस्तुत उपन्यासमा युद्धका कारण विसङ्गत बनेको मानवीय जीवनको यथार्थलाई चित्रण गरिएको छ । दोस्रो विश्वयुद्धको भयावह विनाश र त्यसपछिको समयमा चर्किरहेको शीत युद्धका कारण विश्व परिवेश भययुक्त भई मानवीय जीवन मूल्यहीन भइरहेको थियो । नेपालमा निरङ्कुश पञ्चायती शासनको आरम्भसँगै मानवीय स्वतन्त्रतामाथि वन्देज लागेपछि नेपाली जीवन अर्थहीन, सारहीन बन्दै गइरहेको थियो । त्यसकारण यस उपन्यासमा विविध परिस्थितिका कारण निर्मित विसङ्गत मानवीय संस्कृतिको प्रस्तुति पाइन्छ ।

समग्रमा भन्नुपर्दा गोविन्द गोठालेको पल्लो घरको झ्याल (201६), विजय मल्लको अनुराधा, दौलतविक्रम विष्टको मञ्जरी, हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको एक चिहान, शङ्कर कोइरालाको खैरिनीघाट, भवानी भिक्षुको सुभद्रा बज्यै, रवीन्द्रकुमार मोक्तानको बरको भोको भूत, गजेन्द्रप्रसाद आचार्यको उषा, मोहनबहादुर मल्लको भुमरी, कृष्णसिंह मोक्तानका चरणधूली, र अशेष यात्रा, तुलसीराम कुँवरको जीवन, नारदकुमार क्षेत्रीको

वियोग, व्यथित सिपाहीको म विवश छु, चन्द्रप्रसाद नेपालीको प्रेममाया र पारिजातका अरू दुई उपन्यास महत्ताहीन, बैँसको मान्छे, नन्द हाङ्खिमका लाश र अर्को अनुहार, अच्छा राई रसिकको दोभान, नरबहादुर दाहालको मध्यरातको तारा, धुस्वाँ सायमिको गंकी, मुकुन्द ढुङ्गेलको उकालो ओरालो, तारानाथ शर्माका मेरो कथा र ओझेल पर्दा, चेतन कार्कीका आत्मा बेचेको छैन र हनीमुन, लैनसिंह बाङ्देलको रेम्ब्रान्ट, धुवचन्द्र गौतमका अन्त्यपछि र बालुवामाथि, परशु प्रधानको सबै बिसिएका अनुहारहरू र धरती अझै बोल्दै छ, ओकिठयामा ग्वाइनको नागबेली, विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका तीन घुम्ती, नरेन्द्र दाइ र सुम्निमा, केशवराज पिंडालीको एकादेशकी महारानी, तारिणीप्रसाद कोइरालाको सर्पदंस, खगेन्द्र सङ्ग्रौलाको चेतनाको पहिलो डाक, जगदीश घिमिरेको लिलाम, मुरारी अधिकारीको बग्दो खोला स्थिर बगर विनोदप्रसाद धितालको उज्यालो हुनुअघि, तोयनिधि पौडेलको नारी, अर्जुन निरौलाको शिशिरको बतास आदि आदि नेपाली उपन्यासहरूले लोकजीवन तथा लोकसंस्कृतिका विशेषताहरूलाई विशेष ग्रहण गरेका भेटिन्छ ।

11.3 नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा जातीय अस्मिताको प्रसङ्ग

नेपाली उपन्यास लेखनमा जातीय अस्मिताको प्रसङ्गको चर्चा विशेष गरेर लैनसिंह बाङ्देलक, रविन्द्रकुमार मोक्तान, सुवास, प्रकाश कोविद, असित राई, इन्द्र सुन्दास, इन्द्रबहादुर राई आदिद्वारा लिखित उपन्यासहरूको चर्चा गर्नुपर्ने हुन्छ । यी स्रष्टाहरूले जातीय अस्मिताको प्रसङ्गहरूलाई आफ्ना उपन्यासमा प्रकाश पारेका भेटिन्छ । नेपाली साहित्यका एक मूर्धन्य साहित्यिक व्यक्तित्व लैनसिंह बाङ्देलको **मुलुक बाहिर** उपन्यासमा

Notes

उन्नाइसौं अनि बीसौं शताब्दीमा हिमाली क्षेत्रमा औपनिवेशिक वर्चस्वको फलस्वरूप जातीय अस्मिताको पाटाहरूलाई समेट्ने प्रयास भएको देखिन्छ । प्रस्तुत उपन्यासको समय प्रथम र द्वितीय विश्वयुद्धको सेरोफेरो रहे पनि उन्नाइसौं शताब्दीको उत्तरार्द्ध अनि बीसौं शताब्दीको नेपालीहरूको जीवनमा देखा पर्ने आर्थिकराजनैतिक परिवर्तनको घटनालाई यसले - चित्रण गरेको थाहा पाइन्छ । मूलतः कम्पनी सरकारले सिक्किम सरकारलाई बाध्य बनाई दार्जीलिङको भूमि हात पारेपछि यस क्षेत्रमा चियाको खेती सुरु गरेका हुन् । यसरी चिया उद्योगको सुरुवातसितै हिमालय क्षेत्रतिरबाट परम्परागत कृषि कर्म छोडी पलायन भएका एवम् यतै दार्जीलिङ पहाडी क्षेत्रका मानिसहरू पनि श्रमीक जीवन बिताउन बाध्य बनेका कुराहरू थाहा लाग्छ । एकातिर भारतीय मुलुकमा अङ्ग्रेजी उपनिवेशवादी साम्राज्यको धलीमली हुँदा अर्कातिर नेपालको राजनैतिक तथा आर्थिक अवस्था पनि डाँवाडोल रहेको पाइन्छ । यस सन्दर्भमा बालचन्द्र शर्माले राणाहरूले शोषणको पराकाष्ठा नाघेका थिए । वीरशमसेरले देशको अधिकाधिक भाग आफ्नो व्यक्तिगत सम्पत्तिको रूपमा देशबाहिरका ब्याङ्कमा जमा गराउने नयाँ परिपाटि बसालेका थिए । यसको साथै उनले आफ्ना परिवारको निमित्त देशको उब्जाऊ जमीन बिर्ताको रूपमा लिएका थिए भनेर जानकारी गराएका छन् । यसरी राणाहरूका क्षेत्रीय अधिकारीहरूले क्षेत्रीय रूपमा अत्यचारको जुन ताण्डव चलाएका थिए त्यसको कारण हजारौंका सङ्ख्यामा नेपालीहरू आफ्नो थलो छोडेर पलायन हुन परेको थियो भन्ने बुझिन्छ । प्रस्तुत उपन्यासमा वर्णित तथ्यले यस कुरोलाई पुष्टि दिएको पाइन्छ -

‘ हिउँद लागेपछि कति पहाड खण्डका मानिसहरू तरुणीहरू -कति तरुण - मुगलान पस्थे । दार्जीलिङ रमाउँदै हातेमालो गरी सीमाना काटेर

आउपुगेपछि कोही टिस्टातिर आरा काट्ने तथा तख्ता बोक्ने ठेका काम कति आसाम -तर कति ता मधेशतिर पनि पस्थे -खोजेर गर्थे कोइलाखानिति कति खोज्न जान्थे ।’

प्रस्तुत उपन्यास ‘मुलुक बाहिर’ लाई अङ्ग्रेज औपनिवेशिककरणको जाँतोमा पिसिएको नेपाली श्रमिकहरूकै गाथा हो भन्न सकिन्छ । ‘मुलुकबाहिर’ उपन्यासलाई इतिहासले हेला गरेका अरुण खोलादेखि इरावदी नदीसम्म छरिएर बसेका श्रमिकहरूका जीवन गाथाको रूपमा पाउन सकिन्छ । आफ्नै ठाँउमा आफैँ बेचिनु परेको हतभागीहरूको बाध्यताको चित्रण यसमा नीहित पाइन्छन् भने जीवनमा उपनिवेशवादीहरूलाई आफ्नो पसिना मात्र होइन आफ्नो रगत पनि बेच्नु परेको इतिहासको साँचो लेखा-जोखा ‘मुलुकबाहिर’ उपन्यासले गरेको थाहा पाइन्छ ।

यसरी नै नेपाली साहित्यमा इन्द्रबहादुर राई एउटा विशिष्ट र श्रद्धेय नाम हो । उनको जन्म खरसाङ नगिचैको बालासन भन्ने ठाँउमा भएको थियो । उनको उपन्यास आज रमिता छ सन् 19६4 (ले राईलाई वरिष्ठ उपन्यासकारको आसनमा आसिन गराउन समर्थ भएको मान्न सकिन्छ । मूलतः भारतको दार्जीलिङ पहाडमा ब्रिटिश औपनिवेशिककरणको शोषण र अत्यचार झेल्दै चियाबारी र बजारमा स्थायी रूपले बस्ने नेपालीहरूको जनजीवन र राजनैतिक चेतना भोग्ने जीवन्त पात्रपात्रका यथार्थ चित्रण - प्रस्तुत उपन्यासले गरेका भेटिन्छ । प्रस्तुत उपन्यासमा विशेष गरी चिया कम्पनीमा मालिक र प्रबन्ध पक्षका विरुद्धमा मजदुरहरूको सङ्बद्धता र आन्दोलनलाई प्रमुखता दिइएको पाइन्छ । दार्जीलिङका चियाकमानका श्रमिकहरूले सन् 1955तिर श्रमिक सङ्गठनहरूको तत्परतामा ठुलो

आन्दोलनगरेका थिए । सय वर्ष जति शोषणमा पिल्सिएपछि श्रमिकहरूमा आएको जागरणको चेतनाको चित्रण उपन्यासमा वर्णित

Notes

जुलुस र श्रमिकहरूको आन्दोलनले दिएको देखिन्छ । प्रस्तुत उपन्यासभित्र चियाबारीसित जोडिएको आफ्नो अस्तित्वको रक्षाका निम्ति श्रमिकहरू मर्नसम्म पनि तयार रहेका घटनाचित्रणहरू पाइन्छन् । कोर्ट - अफ इन्क्वायरी र स्ट्यान्डिड अर्डरका विरुद्धमा नारा लगाइरहेका चिया श्रमिकहरूको जुलुसमा हिंडिरहेको एउटा केटोको कथन यस सन्दर्भमा यहाँ -प्रासङ्गिक देखिन्छ । उदाहरण

‘ हाम्रो जग्गामा आएर हामीलाई अरूले निकाल्दै छ । हरि दाजु ! म मर्छु ।’

यसरी चियाकमानको भूमिसित आफूलाई सधैं जोडिएको ठान्ने समाजको प्रतिनिधित्व उक्त पात्रले गरेको बुझिन्छ । चियाकमानबाट उच्छेद भई आफू घर विहीन हुन सक्ने त्रासको अभिव्यक्ति उपन्यासको एउटा पात्र जनकको माध्यम व्यक्त गरिएका पाइन्छन् । उदाहरण- ‘ दार्जीलिङ हाम्रो हो औ हामी दार्जीलिङको चार वर्गमिल भित्रको सहरका कोठी र दोकानहरूत्यसदेखि बाहिर , कमानहरूरूखहरू वर्द्धमान र ,जमिन , ऐले सरकारको होला वा वङ्गाली र कैयाँहरूले ,कुचबिहारको थियो होला नीहरूकोकिन्न सकेर ति होला; तापनि दार्जीलिङ हाम्रो हो । दार्जीलिङको फुस्रो र रातो माटोलाई जसले खनेर खानेकुरा उमान सक्छ दार्जीलिङ आदिदेखि अन्त तक उनीहरूको हो अरू कसैको हुनै सक्नैन। माटोले जसलाई दिन्छ,। अरू त आशामा बसेकाहरू मात्र हुन् ,त्यो ठाउँ उसैको हो ।’

यसरी नै दार्जीलिङ पहाडका विभिन्न ठाउँमा छरिएर बसेका साथै ठुलो भूभाग चियाकमानको क्षेत्रमा बसेका श्रमजीवी मानिसहरूको दार्जीलिङप्रतिको अधिकारको सूचना उपन्यासले दिएको देखिन्छ । चिया कमानका निमुखा मजदूरहरूले ब्रिटिशकै समयदेखि अन्यायअत्यचार र ,

। आफ्नो हक र अधिकार खोज्न शोषण खप्दै आएका थाहा पाइन्छ
 दार्जीलिङका सहरमा धेरैवटा कमानबाट आएका मजदुरको जुलुसमाथि
 घाइते भएको ,पुलिसले गोली चलाएको र श्रमिकहरूको मृत्यु भएको
 विवरण उपन्यासमा पाइन्छ । उदाहरण -‘ दस ! फायर .....!..... ।
 इयामचार जना लडिसकेका -तीन रविले देख्यो.....इयाम-इयाम-इयाम-
 छन्। अनुहारमा रगतको छिटा लागेको रविले थाहा पायो फेरि बिर्सिहाल्यो

फायर.....को आहालमा लडिरहेकी थिई । ऊ त। सनमती रगत! फेरि
 हुकुम भयो । रविलाई कता कता-छमम दुख्यो अनि केही थाहा भएन।’

यसरी पचासको दशकमा जिल्लाभरिका कमानका मजदुरहरूले सङ्घबद्ध
 भई गरेको आन्दोलन र मार्गरेट्स होपको गोलीकाण्डको परिप्रेक्ष्यमा वर्णित
 विवरणहरूको आधारमा ‘आज रमिता छ’ उपन्यासको मूल लक्ष्य देश
 स्वतन्त्रोत्तर चिया कमानका गैरअङ्ग्रेज मालिकहरूका औपनिवेशिक वर्चस्व
 कै उदाङ्गो रूप दर्शाउनु रहेको मान्न सकिन्छ ।

यसरी नै जातीय अस्मीताको पक्षमा उपन्यास लेखनको यसै क्रममा
 भारतीय उपन्यास लेखनको क्षेत्रमा एक स्थापित व्यक्तित्वको रूपमा
 परिचित रवीन्द्रकुमार मोक्तान हुन् । उपन्यासकार मोक्तानले आफ्ना
 उपन्यासहरूका माध्यम समाजका निमुखाहरूका दुखान्त कथाको चित्रण
 तथा चियाबगानका श्रमिकहरूको शोषित र प्रताडित जनजीवनलाई उद्घाटन
 गरेका भेटिन्छन् । सन् 19६5 मा प्रकाशित रविन्द्रकुमार मोक्तानको **दुइ**
पात एक सुइरो उपन्यासभित्र भारत स्वाधीन हुनुभन्दा दुई दशक अघिदेखि
 र भारत स्वाधीन भएको केही वर्ष पछिसम्मको घटनाअवधिलाई समेटेको -
 बेलु बुझिन्छ । बिहान उठेदेखिकासम्म चियाबारीमा पशु सरह खट्नुपर्ने
 बाध्यतामा रहेका पत्नी टिप्ने चियाश्रमिकहरू ,बाबु ,बैदार ,चपरासी ,
 बडाबाबुहरूलाई पात्र बनाई लेखिएको प्रस्तुत उपन्यासले निम्नवर्गीय

Notes

चियाश्रमिकहरूको कमजोर आर्थिक अवस्थाको चित्रण गरेका छन् । सधैं नैठिक समयमा काममा पुग्नुपखटनमा रहेका श्रमिकहरू कुनै दिन अलिकति पनि ढिलो पुगे उनीहरूको त्यस दिनको रोज नै काटिन्थ्यो । यसरी एक दिनको रोज हराए तापनि काम भन्ने गर्नु नै परेको चित्रण उपन्यासमा पाइन्छ - 'आज दिनभरि उसले मसिन जस्तो काम गर्‍यो । खाजा खाने बेलामा उसले अरूले खाएको हेर्दैथु ,क घुटुक्क निल्दै पत्ती टिपी नै रह्यो; रगतलाई पसिना बनाई नै रह्योहड्डी घोटी नै रह्यो । , यसको मोल आज काम गरेरै पनि नागा छ ऊ । घोर अत्यचार सहिरहेछ ।'

यसरी नै अर्का उपन्यासकार सुवासको जन्म 23 जून सन् 1936मा भएको थियो । सुवासको 'मने' सन्) 1970(लाई भारतमा आफ्नो उपनिवेशकालमा ब्रिटिशहरूले आफ्नो कुटनीति प्रयोग गरी दार्जीलिङलाई उपनिवेश बनाएपछि त्यहाँका वासिन्दाहरूले भोग्नुपरेको घोर अन्याय र अत्यचारको गाथाको रूपमा रहेको पाइन्छ । प्रस्तुत उपन्यासले दार्जीलिङमा रूग्ण अवस्थामा रहेका तथा बन्द भएका चियाकमानका श्रमिकहरूको जीविकागत समस्याको उठान गर्नमा साथै युगौंदेखि चियाबारीमा बसोबास गर्दै आएका श्रमजीविहरूको आफू बसेको भूमिप्रतिको प्रेम र अस्तित्ववोधको प्रकाशन गरेको पाइन्छ । चियाकमानमै जन्मी , हुकीँ यसै माटोलाई स्याहार गरी आफ्नो चिन्हारी राख्न खोज्ने चिया मजदुरहरू दार्जीलिङको सामाजिक इतिहास निर्माणका मेरुदण्ड देखिन्छन् भन्ने आफ्नै श्रम र पुस्तापुस्ता खर्चेर स्थापना गरेको दार्जीलिङलाई - आफ्नो किपट उनीहरू ठान्छन् । यसै आशयको मन्तव्य उपन्यासको -एउटा पात्र जैसीले आफ्नी स्वास्नी मरेका बखतमा यसरी गरेको देखिन्छ

‘यही दार्जीलिङ हो हाम्रो किपट! मेरी स्वास्नीको शिर दार्जीलिङ सहरपट्टि फर्किनुपर्छ!’

यसरी प्रस्तुत उपन्यास ‘मने’ ले चियाबारीका श्रमिकहरूको आडमा दार्जीलिङमा नेपाली भाषी जनजीवनको अस्तित्व र सङ्कटको यथार्थ चित्रण गरेको पाइन्छ । अर्का विशिष्ट उपन्यासकार असित राईको ‘नयाँ क्षितिजको खोज’ उपन्यासले स्वाधीनताअघि ब्रिटिश राजमा दार्जीलिङका चियाकमानहरूमा कार्यरत् मजदूरहरूको करुण अवस्थाको वर्णन गर्न समर्थ बनेको देखिन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा दार्जीलिङको चियाकमानहरूको प्रतिनिधित्व अम्बोटे चियाकमानले गरेको देखिन्छ । उपन्यासभित्र अङ्ग्रेज साहेब आउँदा ढिलमुनि बस्नपर्नेजुता लाउन , नपाउनेरामी युवती साहेबको कोठीमा , समय र मूल्यभन्दा अधिक काम गर्नुपर्नाले श्रमिकको ,जानुपर्ने सहनशीलताको सीमा नाघेपछि साहेबले पनि जनताको धुलाइ खाएको र भएको यथार्थ चित्रणले अनि त्यसको सजायस्वरूप दस घर हट्टाबाहि बहुसङ्ख्यक नेपाली जनसमुदाय चियाबारीमा ब्रिटिश औपनिवेशिक शोषणको जाँतोमा पिसिएको बुझिन्छ । प्रथम विश्वयुद्धपछि औपनिवेशिक शासनको विरुद्ध स्वाधीनताको निमित्त भारतीय गोर्खाहरूले प्राप्त गरेको चेतनाको सन्दर्भलाई प्रस्तुत उपन्यासले प्रकाश पारेको पाइन्छ ।

उपन्यासकार असित राईको दोस्रो कृति **यन्त्रणा** को पृष्ठभूमि पनि ब्रिटिश उपनिवेशकालीन दार्जीलिङ पहाडको चियाकमान क्षेत्र नै रहेको छ । उपन्यासको प्रमुख पात्र चन्द्रबहादुर जो चियाकमानको एक श्रमिकको छोरो रहेको देखिन्छ । कमानको शिरिषको रूखछेउको गाछमा आफू जन्मिएको कुरा चन्द्रबहादुरले बाजेबाट जान्न पाएको थाहा लाग्छ । प्रस्तुत उपन्यासको चन्द्रबहादुर ,चौकीदार ,म्यानेजर ,बाजे ,चन्द्रेको आमा ,

Notes

-बडाबाबु आदि पात्र ,रुम्बेनी गुरुड बाबु ,सरदारनी आमा ,चपरासी बूढा पात्रा एवम् गौणपात्रको कार्यव्यापार स्थान चियाकमान दार्जीलिङ जिल्लाको खरसाङ महकुमाको मुनितिर पर्ने महानदी कमानजङ्गपाना , अम्बटे कमान पर्ने चियाबारी रहेको देखिन्छ । यस उपन्यासले ,कमान चिया उद्योगसित सम्बन्धित ब्रिटिशकालीन औपनिवेशिक शोषणले ग्रस्त समाजभित्र चियाबारीमा कार्यरत् मजदूरहरूको चित्रण हुबहु उस्तै प्रस्तुत गरेका भेटिन्छ । चियाबारीमा काम गर्ने समाजको जीवनशैली र समयकालले त्यस समयको‘चियाको बोटमा पैसा फल्छ’ भन्ने विश्वास बाँचेको समाजले भोग्नु परेको यातनामय जीवनका पक्षहरूलाई उपन्यासको कथानकले प्रकाश पारेका देखिन्छ ।

उदाहरण -‘ कमानमा काम गरेर त एक छाक खानु पनि कहिले पुगेन । न हाम्रो बाजे बोजुलाई पुग्योन त हामीलाई नै पुग्यो। ,न आमा बाबुलाई , खालि चियाबारीको मल बनिनु छ ।’ यसरी नै प्रस्तुत उपन्यासमा अङ्ग्रेज उपनिवेशकहरूको अधिनदेखि नै दिन रात चियाको बोटलाई स्याहर्दै आएका अभाव र कुपोषणले ग्रसित कमानका उपनिवेशित श्रमिकका परिवारहरूले विमारी अवस्थामा दबाई र डाक्टरी जाँचको त कुरै छैन तर झारपातकै सहारामा बाँच्नुपर्ने स्थितिको चित्रण पाइन्छ ।

जातीय अस्मिताकै सजीव पक्षहरूलाई आफ्ना आख्यानमा उतार्न सक्षम नेपाली साहित्यका एक विशिष्ट प्रतिभा हुन् इन्द्र सुन्दास। उपन्यासकार इन्द्र सुन्दासको सन् 1958 मा **मङ्गली** उपन्यास प्रकाशन भएको लगभग 21 वर्षपछि सन् 1979 मा उनको दोस्रो उपन्यास **जुनेली रेखा** प्रकाशन भएको हो । यस उपन्यासमा ब्रिटिशकालीन दार्जीलिङको औपनिवेशिक परिवेशको यथार्थ चित्रण पाइन्छ । प्रस्तुत उपन्यासमा मूलतः ब्रिटिश साम्राज्यमा दार्जीलिङ पहाडी क्षेत्र वरिपरिका चियाकमानहरूमा चियापत्ती

टिपेर दैनिक गुजारा गर्ने चिया मजदूरहरूमा ब्रिटिश शासकले गरेको अन्यायअत्यचार र शोषणको साँचो चित्र पाइन्छ । यी ब्रिटिस , हट्टाबाहर जस्तो शासकहरूले चियाकमानतिर आफू खुसी चलाएका विशेष अमानवीय प्रथाको उदाङ्गो चित्रण **जुनेली रेखा** उपन्यासमा विशेष रूपमा भएको छ । मोठ ६२ पृष्ठमा सङ्गरचित प्रस्तुत उपन्यासमा जम्मा १४ वटा सानासाना परिच्छेदहरू छन् । उपन्यासको अध्याय परिवर्तनसँगै - गर्दा गर्दै कथाको परिवर्तन पनि भएको पाइन्छ । एक पक्षको विस्तार सन्दर्भ अनुरूप अर्को पक्षको विश्लेषण गरिएको पाइए तापनि उपन्यासमा छैँ विशृङ्खलता आएको। लगभग दुईसय वर्षसम्म भारतमा औपनिवेशिक प्रभुत्व जमाएर बसेका अङ्ग्रेज शासकहरूले पहाडी इलाका दार्जीलिङमा चिया उत्पादन गरेका थिए । यसलाई तिनीहरूको नितान्त नौलो औद्योगिक परियोजना मान्न सकिन्छ । यसरी दार्जीलिङ क्षेत्र वरिपरि चिया उद्योगसित सम्बन्धित यो परियोजना सप्रिन थाले पछि चियाका बुट्टामा चाँदी टिप्न पाइने परिकल्पना बुन्दै दार्जीलिङ पहाडी क्षेत्रमा गाँस र बासको खोजीमा घेरै मजदुरहरू आए । यसरी पैसा कमाउन आएका सोझा मजदूरहरू दार्जीलिङ पहाडमा चिया कमानका स्वेच्छचारी अङ्ग्रेज प्रबन्धकहरूको अत्यचार र शोषणको शिकार हुनपुगे । प्रस्तुत उपन्यास **जुनेली रेखा** १८ औं शताब्दीको मध्यावधि तथा भारतवर्ष स्वतन्त्रपूर्वको समयलाई आधार गरी दार्जीलिङ्गे चियाकमान क्षेत्रवरिपरि भएका घटनाहरूलाई समेटेर लेखिएको पाइन्छ । प्रस्तुत उपन्यासलाई कतिपय ऐतिहासिक तथ्य बोकेको यथार्थपरक रचना मान्न सकिन्छ । एउटा निर्दिष्ट समय र स्थानसित सम्बन्धित तथा उपन्यासकार स्वयंले देखेका , सुनेका र अनुभव गरेका यथार्थ घटनाहरूलाई कलात्मक ढङ्गमा यस उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यासमा वर्णित वा उल्लिखित

Notes

वर्तमानमा) प्लाजा सिनेमा ,थेटर रोड ,दार्जीलिङ शहरका रेल स्टेशन रिङ्क सिनेमा ,(सोल्जर्स क्लबक्यापिटल , न्टर्स क्लबजिमखाना र प्ला , चोक बजार ,चौरस्ता ,कमर्सियर रो , चौरङ्गी वा कनट सर्कस् ,थियटर सबै (हालको लेबोर्ड) आलेबुङ ,आदि स्थान प्रतिष्ठान तथा जलपहाड ताथियक छन् । यसैले उपन्यास बढी ताथियक र यथार्थिक रहेको बोध हुन्छ । उपन्यास जुनेली रेखामा केवल मेकी कमानकमान र सेती हेली , खोला मात्र काल्पनिक नाम हुन् । उपन्यासमा कमानको वास्तविक नाम नहुनुले नै बढी व्यापकता ओगटेको मान्न सकिन्छ । वास्तवमा मेकी र हेली कमानलाई तत्कालीन पहाडी चिया कमानहरूका प्रतीकको रूपमा लिन सकिन्छ । प्रस्तुत उपन्यासको प्रकाशन सन् 1979 मा भए तापनि यसले ऐतिहासिक विषयलाई लिएको हुँदा ब्रिटिश शासनको समाप्तिभन्दा अघिको समय यस उपन्यासमा वर्णित छ । पहिलो विश्वयुद्ध भन्दा पछि र दोस्रो विश्वयुद्ध भन्दा अगाडिको समयमा उपन्यास लेखिएको पाइन्छ । विशेष गरेर पहिलो विश्वयुद्ध भोगि सकेका र दोस्रो विश्वयुद्ध नदेखेका मानिसहरूको कथा यस उपन्यासले बयान गरेको हुनाले जुनेली रेखा उपन्यासको समय यिनै दुई विश्वयुद्ध माझको समय वर्णित पाइन्छ । भारतको स्वाधीनता आन्दोलनका सङ्ग्रामी महात्मा गान्धीको प्रसङ्ग पृ सं31 (ले यसको पुष्ट गर्दै उक्त कुरालाई सघाउ पनि दिन्छ । स्वाधिनतापछि हट्टाबाहिरको प्रथा हट्टै गएकाले अनि यस उपन्यासको एउटा मूल विषय हट्टाबाहिर नै भएकाले जुनेली रेखा उपन्यासको समय निश्चित रूपले भारत स्वाधीन हुनु भन्दा पहिलेको हो भन्न सकिन्छ । स्वयं उपन्यासकार सुन्दासले जुनेली रेखा उपन्यासको समयबारे 'यथार्थवादमा आधारित यो उपन्यासको पृष्ठभूमि छ' भनेका छन् । उनले अझ भनेका छन् -" यस उपन्यासका दृश्यहरू छन् उहिलेका अहिलेका ,

,ती आफ्नै कानले सुनेका , होइनन् अनि यसमा घटनाहरू जति छन् आफ्नै छातीले अनुभव गरेका ,आफ्नै आँखाले देखेका; कुनै पनि असम्भव थिएन हो । केवल तिनलाई सबै सम्भव थिए । यो ऐतिहासिक सत्य , एकत्र पारेर सृजना गरेको यो कथा मात्र काल्पनिक हो । ” इन्द्र सुन्दासको यसप्रकारको मनतव्य रहेको हुनाले प्रस्तुत उपन्यासको समयलाई उपन्यासकारको मन्तव्यले अझ प्रामाणिक तुल्याएको छ ।

समग्रमा ब्रिटिशकालीन दार्जीलिङ पहाडी भेकका चिया कमानहरूमा गोरा म्यानेजरहरूको मनमानी र निमूखा चिया मजदूरहरूमाथि गरिने अमानवीय अत्यचारको भण्डाफोर गर्नुतत्कालीन दार्जीलिङको सहरीया , वर्गीय जनजीवनमा देखिएको आर्थिक विषमताको चित्रण गर्नु तथा रिक्शा -वेहेरा ,कुल्ली ,तिना व्यापार गरी जीवन धान्ने-साना ,डण्डी बोक्ने ,तान्ने बबर्ची आदि स्थानीय निम्न वर्गीय जनमानसहरूको आर्थिक अभावग्रस्त र सङ्घर्षपूर्ण जीवन यापनको यथार्थलाई उद्घाटन गर्नु नै प्रस्तुत उपन्यासको अभीष्ट रहेको देखिन्छ । **जुनेली रेखा** उपन्यासको आख्यानलाई हेर्दा यस उपन्यासमा यौवनको सङ्घार पनि ननाघेको धने बडाकोठीमा मालीको रूपमा काम गर्ने गरेको हुन्छ । घरमा उसलाई ठिक्क सुहाउने उसकी श्रीमती मालिनी थिई । पछि लोग्ने धनेकोको मृत्यु भएपछि मालिनी बडा साहेब म्यानेजरको फूलबारीमा मालिनी काम पाउँछे । उता जसे पनि एकलै जीवन गुजारा गरिरहेको हुन्छ । धनेको साथी जसे पनि स्वास्नीको मृत्युले मन बिथोलिएको अवस्थामा त्यो मालिनीसित आकृष्ट हुनपुग्छ । अतः जसे आफ्नो मर्म र मालिनीको मर्म एकै सम्झी दुखेसो पोख्न मालिनीकहाँ गइरहन्छ । मालिनीलाई जसेको व्यवहार मन पर्दैन अनि बडा साहेबकहाँ जसको वरुद्ध उजुरी दिन्छे । यसरी मालिनीको उजुरीलाई के खोज्छस कानो भन्दा आँखा भने झैं बडा साहेबले सानो बहनामा नै

Notes

जसेलाई हटाबाहको दण्ड दिन्छ । प्रस्तुत उपन्यास जुनेली रेखामा ब्रिटिश औपनिवेशिक शासनमा दार्जीलिङे चियाकमानमा कार्यरत कमानमा कुल्लीमजदूरहरूमाथि अङ्ग्रेज प्रबन्धकहरूको दमन र ,चौकीदार , थार्थ घटनाहरूलाई अङ्कन गरिएको पाइन्छ अत्यचारले प्रताडित भएको य । यस उपन्यासमा उल्लेख गरिएको विशेष घटना वा 'हटाबाहर' प्रथा नै प्रस्तुत उपन्यासको प्राण तत्व हो । भारतीय विद्वान् तथा समालोचक मोहन पी दाहालले हटाबाहर दार्जीलिङडुवर्स र तराङ् अञ्चलका चिया , रिने साह्रै अन्यायपूर्ण दण्डमूलक प्रथा कमानका मजदूरहरूमाथि प्रयोग ग रहेको थियो । दार्जीलिङमा 'हटाबाहर' वा 'हटाबाहिर' अनि डुवर्सतराङ् - क्षेत्रमा 'हटाबाहर' को अर्थ एकै थियो काम खारिज गरी बेदखल गर्नु । - त्यससमय परिवारको मुखियाले हटाबाहर दण्ड पाएका खण्डमा त्यस सदस्यहरूले पनि कमान छोड्नु पर्थ्यो भन्ने परिवारका अन्य सम्पूर्ण मानिन्छ । दिउँसो होस् वा राती कुनै समयमा पनि आरोपित व्यक्तिले हटाबाहरको दण्ड पाउँथ्यो अनि 24 घण्टाभित्र सपरिवारले कमान छोड्नु पर्थ्यो । यसरी नै अर्थशास्त्री तथा इतिहासकार मानस दासगुप्त अनुसार ब्रिटिशकालीन दार्जीलिङका चियाकमानहरूको व्यवस्था अत्याधिक क्रूर तथा कष्टदायक रहेको थियो । यस्ता व्यवस्थादेखि विरक्ति लिएर अधिकांश मजदूरहरूले कमान छाड्ने निर्णय गरे पनि सरकारद्वारा सन् 18६5 मा पारित गरिएको कानून बमोजिम कमानका म्यानेजरहरूलाई आफ्ना कमानभित्रका सम्पूर्ण मजदूरहरूमाथिको शासन र देखरेखको लगाम - स्वेच्छासित पालन गर्ने अधिकार प्राप्त थियोजसलाई तिनीहरूले , समा पाइने आफूखुशी मजदूरहरूमाथि लागू गर्दथे । वस्तुतः प्रस्तुत उपन्यास ब्रिटिशकालीन दार्जीलिङको चिया कमानका मजदूरहरूमाथिको औपनिवेशिक शोषण तथा दूरवस्थाको यथार्थ अङ्कन सन् 1945मा स्थापित दार्जीलिङ

जिल्ला चियाकमान मजदूर युनियनको स्थितिसङ्ग मिल्दो थियो । यस सन्दर्भको जानकारी दिँदै मोहन पी दाहालले चिया कमानहरूमा युनियन बनिनु भन्दा अघि मजदूरहरूको हालत नरकमा बास गरेको बराबर ठानेका छन् । दाहाल अनुसार दिनको हाजिरा वा 'रोज' केवल तीन आना (वा) कमाको ,चौध पैसा थियो । बात बातमा हट्टाबाहर गरिन्थ्यो ठेक्का मनपरि तोकिएको थियो । कुल्लीहरूलाई मनपरि गाली गर्नु औ हिकोउनु एउटा मामूली बात थियो । कुनैकुनै कमानमा कमानका साहेबहरूले हाम्रा - बहिनीहरूलाई राम्री देखे भने बलात्कार र बेइज्जत गर्न चाहन्थे । -दिदी भने हट्टाबाहरको दण्ण्यस विषयमा यदि कसैले विरोध गर्नुभयो भोग्नु पर्थ्यो । त्यससमय कमानको म्यानेजर कम्पनीले राखेको एउटा हेड चौकिदार मात्र चिया कमानमा हुन्थे । कमानमा काम गर्ने साधारण कुल्ली वा नेपालीहरूमाथि आइलागेका जुलुमहरूको विरोध गर्ने आफ्नो , सङ्गठन बनाउने हक र कानून छ औ मालिकहरूले कानून अनुसार माग दिएनन् भने सरकारमा त्यो कुरा पुर्‍याउने हक छ भन्ने कुरा आदिको जानकारी उनीहरूमा थिएन । भनीं त्यससमय कमानका मजदूरहरू कमाराको जीवन बिताउँथे भन्न सकिन्छ । उनीहरूलाई मजदूर सम्बन्धी बनिएका कानूनहरूफेक्टरी ल इत्यादिको राम्रो ,ट्रेड युनियन एक्ट , जानकारी थिएन । मूलतः अङ्ग्रेजहरूका आधिपत्यमा फैलिएका दार्जीलिङे पहाडी इलाकामा तत्कालीन चियाकमानहरूमा अङ्ग्रेज म्यानेजरहरू आफूलाई आफ्नो इलाकामा सर्वेसर्वा मानी मजदूरहरूलाई बोलेर नै ऐन - कानूनको रूपमा शासन गर्दथे भन्ने बुझिन्छ । यस शासनलाई ब्रिटिशहरूको औपनिवेशिक नीतिको परिणाम मान्न सकिन्छ । मूलरूपमा जुनेली रेखा उपन्यासमा कमानका गोरा म्यानेजरहरूको औपनिवेशिक शोषण र अन्यायप्रति मानिसहरूमा रोष उत्पन्न हुँदै गरेको दमित

Notes

विरोधपूर्ण आभासका सङ्केतहरू धेरै मात्रमा पाइन्छन् । कमानको साहेब ले सानो निहुँमा जसेलाई हट्टाबाहरको दण्ड दिएप (म्यानेजर)छि चित्त नबुझेको राइटरको प्रतिक्रिया उक्त उपन्यासमा यस्तो रहेको पाइन्छ ।

उदाहरण -

‘ यही हो नियाँ ? एउटाले पोल लायोअर्कोलाई बोल्ने मौका नदिई , सजायको अडर झाड्यो । कोर्ट कचरीमा पनि दुइतिरको गवाही सुनी लडेर हो भन्ने प्रूफ ,बोलेर ,उकीलहरूले ऐन देखाइदिएर पाएपछि मात्र विचार हुन्छ । बास् कमानमा चैं एउटा कुइरेको खुशी मनमानी। ,खुशी - आँखै नहेरी सजाय ,तरुनी आइमेको कुरा सुन्यो ,बुझ्नु छैन ,सुन्नु छैन एकैचोटि हट्टाबाहिर । ,दियो । एक दुइ दिन काम नदिए भैगो नि’

यसरी नै मेकी कमानबाट कमानको स्वेच्छाचारी साहेबको हुकुमको सिकार भई हट्टाबाहिर भएको जसेको मुखबाट उसको दुःखेसो सुनेपछि अत्यचारी अङ्ग्रेजहरूप्रति दोकाने बुढाको दमित आक्रोश व्यक्त भएको पाइन्छ । उदाहरण-

‘तर साह्रै ,बुद्धि र भाग्य ता पाएकै हो ,यो कुइरेको खालले शक्ति..... बर ,मतलबी । काला आदमीलाई मान्छे गन्दैन् कुकुरबिरालोलाई - मार भो बि ,सँगै सुताउँछ ,जुठो पनि मान्दैन ,सँगै खुवाउँछ ,मानभाउ गर्छ गोरू जस्तो ,मान्छेलाई चैं छैन ,भने उसै उसै फिक्री गरेर डाक्दर लाउँछ जोताउन पाए र रस चुस्न पाए भैगो ।’

अतः उपर्युक्त प्रतिक्रियाले भारतवर्षको माटोमा आधिपत्य जमाएर बसेका उपनिवेशक अङ्ग्रेजहरूले उपनिवेशित जीवन यापन गरिरहेका दार्जीलिङ पहाडी क्षेत्र वरिपरिका चियाकमानहरूमा कार्यरत निमुखा मजदूरहरूमाथि कमानका म्यानेजरहरूको जुलुमलाई प्रकाश पारेको थाहा लाग्छ । यसरी नै कमानको राजा समान अङ्ग्रेज साहेबलाई जसो गरे पनि छुट्ट रहेको तर

असहाय मजदूरहरूले भने आफूमाथि अन्याय भइरहेको अनुभव गरे तापनि गोरा साहेबको सामु उभिएर त्यसको विरुद्ध आवाज उठाउने साहस गर्न नसकेको स्थितिको चित्रण जुनेली रेखा उपन्यासमा पाइन्छ । उदाहरण -

‘ जसो हट्टाबाहर भएको कष्टदायक संवाद प्रसारित हुन धेरै समय लागेन । सुन्नेलाई आफैमाथि दुःख वैरिए जस्तो लाग्यो । उसका छर छिमेकीहरू - ना स्वेच्छाचारी मालिकको अत्यचारले मुक्का र सँगीहरूका हृदयमा एकज हान्यो । प्रत्येकले साहेबलाई अनि पोल लाउने मालिनीलाई प्रथम आवेगमा धम्की दियो । तर गरून् पनि ,बदखवाइ गन्यो ,अभद्र भाषामा गाली गन्यो के? चेतन जीव भए तापनि मूक पशु झैं निरीह भएर बस्नुपर्थ्यो , उनमा आँट हालिदिने व्यक्ति , बुद्धि पुग्दैनथ्योप्रतिवाद गर्न उनको आफ्नो बाहिरको कुनै अगुवा भित्र ढिम्कन पाउँदैनथ्यो । ,कमानभित्र कोही थिएन ,

वस्तुतः उपनिवेशक गोरा म्यानेजरहरूको एकक्षत्रे रजाई र अमानवीय अत्यचार नै दार्जीलिङ पहाडी भेकका प्रायः सबैजसो चिया कमानहरूमा त्यसताक रहेको थियो । तिनीहरूको कानून अनुसार कमान इलाकाभित्र कुनै बाहिरी मानिस पस्न निषेध थियो । वास्तवमा कमानभित्रबाट गएका जिल्ला बोर्डका निजी बाटाहरूबाट पनि कुनै बाहिरी मानिस हिँडुल गर्नमा म्यानेजरहरूले नियन्त्रण गर्थे । पराधीन भारतमा अङ्ग्रेजहरूद्वारा भारतीयहरूलाई गरिएको यसप्रकारको सोझो प्रतिशोधात्मक अमानुषिक व्यवहारको उदाहरण अरु कुनै उद्योग धन्दामा थिएन । यसको दुइवटा कारण मान्न सकिन्छ । पहिलो निरक्षर र बाहिरी ,मजदूरहरू अति पछाँटे , जगतदेखिसम्पूर्णरूपले अलग थिए भने दोस्रो त्यसबेला कमानका , इच्छाअनुसार मजदूरहरूलाई गिरफ्तार अङ्ग्रेज म्यानेजरहरूले आफ्नै गर्नसक्थे अनि तथाकथित न्यायअनुसार जेल पठाइदिन पनि सक्थे । भारतीय फौजदारी कानून चिया कमानहरूमा प्रभावहीन थियो ।

Notes

वस्तुतः प्रस्तुत उपन्यास जुनेली रेखामा कमानका राजा भनेर चिनिने अत्यचारी अङ्ग्रेज साहेबहरूबाट त्यसताक मानिसहरू कतिको डराउँथे भन्ने जानकारी पनि पाइन्छ । मेकी कमानबाट हट्टाबाहर भएर बिचल्नीमा परेको जसेको कथाले मातृहृदय द्रविभूत भएपछि उसलाई आफ्नै घरमा गोठालो राखेर उसलाई मानवीय सहयोग पुऱ्याउने सरदारनीको सुझाउको विपरित चैनधोज सरदारको यो प्रतिक्रिया यहाँ सान्दर्भिक देखिन्छ ।
उदाहरण -

‘सरदारनीले कुरा टुङ्ग्याउन नपाई दोस्रो विचारधाराले मन बदलाइ दिएका सरदार बोल्नथाले ,यो केटा याँ नबसोस् होला । हेर नानी ,होइन होइन , ,तर तिमी त्यही मेकी कमानको रैछौ ,तिमी जस्तो मान्छे चाहिएको त हो को बडा साहेबले पात दिने आइ दे-काठ ,त्यहाँ चाहिने दाउरा चोइली कथंकाल चाल पायो भने मेरो कारबार बिग्रनेछ। कुइरेहरूको मिजास कडा हुन्छ । ’

समग्रमा प्रस्तुत उपन्यासले भारतवर्ष स्वतन्त्रपूर्व दार्जीलिङ भेकका जनसाधारणमाथि ब्रिटिशहरूको अति नै कठोर जातीय उत्पीडनको इतिहास बोक्न सफल भएको मान्न सकिन्छ । यसरी नै उपन्यासकार इन्द्र सुन्दासै अर्को उपन्यास सहारा उपन्यासलाई पनि जुनेला रेखा उपन्यासकै अर्को खण्ड मानिन्छ । ‘जुनेली रेखा’ उपन्यासमा झैं प्रस्तुत उपन्यास ‘सहारा’मा पनि उपन्यासकार सुन्दासले अङ्ग्रेज उपनिवेशवादको सिकार -

चित्रण गरेका छन् । हुन पुगेका दार्जीलिङे नेपाली समाजकोवस्तुतः ‘सहारा’ उपन्यासले समेटेको कालावधि अनि उपन्यासभिन्न चित्रण गरिएका विषयवस्तुबारे उपन्यासकारको मन्तव्य यस्तो रहेको पाइन्छ -“ यस पुस्तकले साठशासन ,श्रमिक ,शहर ,सत्तर वर्ष अघिका चिया कमान-कथा हो तर यसमा आदिका पुराना कुरा दृष्टिगोचर गराउँछ । लामो

इतिहास पनि बोल्छ; काल्पनिक कहानी हो तैपनि यसमा सत्य घटनाका प्रतिबिम्ब परेका छन् । ” यस अतिरिक्त प्रस्तुत उपन्यासमा ऐतिहासिक तथ्यहरूको सङ्कलन साथै त्यसको बनोट पनि सुव्यवस्थित ढङ्गमा गरिएको छ । यस सन्दर्भमा दार्जीलिङ पहाडमा चियाको खेती कहाँबाट र के कसरी आइपुग्यो भन्ने ऐतिहासिक तथ्यलाई खुबै कलात्मक ढङ्गमा ?

उपन्यासकार सुन्दासलेसहारा उपन्यासमा गरेका छन् । उदाहरण -
 ‘चियाको उत्पत्ति अनि उद्योगको वृद्धिको इतिहास बडो रोचक छ । अनुश्रुति छ देशका अज्ञातकालदेखि नै लहलहैमा उम्रेका चियाका बोटहरूले अहोम ,
 (आच्छामका)उत्तरी सीमाना ढाकेका थिए ।’

अर्को उदाहरण -

‘ बंगालमा पहिलो जिल्ला जहाँ चिया उमाने योजना भएको थियोत्यो ,
 दार्जीलिङ नै थियो । सन् 1835 इस्वीको कुरा हो दार्जीलिङमा अंग्रेजहरूले भर्खर आफ्नो जालो फिजाउन थालेका थिए। त्यसको एउटा बेग्लै स छ । तिनताक जिल्इतिहालाका सुपरटेन्डेन्ट थिए पछि डिप्टी कमिश्नर , एकजना नामी अंग्रेज डाक्टर क्याम्पबेल । उनैले दार्जीलिङमा सर्वप्रथम चियाको उब्जनी शुरू गरेकाथिए । तिनले चिनियाँ चियाको बीउ कुमाऊ पट्टिबाट सन 1841 मा ल्याई दार्जीलिङमा आफ्नो कोठीका छेउछाउमा रोपेर चियाका बोटहरू उमारेका थिए । इस्वी 1852 सम्म अरू पाखाहरूतिर पनि चिया उमाने काम भयो; चियाखेती सफलै सफल भयो -
 ।’

यसरी दार्जीलिङ पहाडमा सर्वप्रथम चियाको खेती अङ्ग्रेज सहाब डाक्टर क्याम्पबेलले गरेका थिए । दार्जीलिङमा सर्वप्रथम चियाको उब्जनी सुरु गर्ने श्रेय उनैलाई जान्छ । डा क्याम्पबेलले सन 1841 मा चियाको बिरूवा दार्जीलिङ ल्याई आफ्नो कोठीका छेउछाउमा रोपेपछि दार्जीलिङ पहाडमा

Notes

चियाको खेती सुरु भएको मानिन्छ । तर चियाको खेती लगाउनुको पछि उपनिवेशक अङ्ग्रेजहरूको सपना र परिकल्पना अर्कै रहेको थियो । उनीहरूले दार्जीलिङ पहाडमा चियाको खेती सुरु गरेर यहाँको पर्यटन र उद्योग धन्दा बडाउनु मात्र नभएर आर्थिक लाभ र शोषण गर्नु रहेको थियो । यस सन्दर्भमा उपन्यासकार सुन्दासको टिप्पणी सहारा उपन्यासमा यस्तो रहेको छ -

‘दूरदर्शी अंग्रेजका नजरले यहाँ उम्रने चियाका बोटमा चाँदीका तोडा मात्र होइनसु ,नका मोहरका रास पन झल्झल देख्न थाल्यो । शक्तिशाली कुइरेले के के निहुँ गरेर तराईसम्म फिजिएको यति सुन्दर हिमाली प्रान्त आफ्नो अधिनमा पारे । बरा अल्प सीधासादा सुकुमबासीहरू के पो गर्नसक्थे?’

प्रस्तुत उपन्यास सहारामा कमानको साहेब अनि कुल्लीहरूमाझ राजा र प्रजा झैं भिन्नता रहेको देखाइएको छ । तत्कालीन दार्जीलिङको चिया कमानका साहेबलाई सम्पूर्ण सुख सुविधा प्राप्त थियो भने चिया कमानमा आफ्नो खुनपसिना बगाएर दिनभरी खट्ने कुल्लीहरूको स्थिति पशु - कमान थियो । यसर्थ ब्रिटिशहरूको अधिनमा रही उपनिवेशित जीवन यापन गर्ने निम्नवर्गीय नेपाली चिया श्रमिकहरूको कमजोर आर्थिक तथा सामाजिक अवस्थाको चित्रण गरेर यस उपन्यासमा उपन्यासकार सुन्दासले गरेका छन् । यस चित्रणद्वारा उपन्यासकारले चियाकमानको जनजीवनलाई नजिकबाट हेर्ने प्रयास गरेको पनि बुझिन्छ ।

ब्रिटिश दार्जीलिङ पहाडको विभिन्न चियाकमानका मालिक बस्ने कोठीलाई त्यस समय बङ्गलो भनिन्थ्यो । उनीहरूको यो बङ्गलो विभिन्न मूल्यवान ढुङ्गामहङ्गो काठ ऐनाले बनिएका हुन्थे । उपन्यासकार , सुन्दासले उपन्याससहारामा चियाकमानका मालिक बस्ने कोठी र त्यसको वरिपरिका परिवेशको सजीव चित्रण उपन्यासमा यसरी गरेको पाइन्छ -

‘ एउटा बसेको फाँटिलो डाँडोमा झन्ने 80 वर्षअघि निर्मित एउटा विराट दुइतले कोठी छुट्टिया कमानका बडा साहेबको आकर्षक ,कोठी -बडा , ,बासस्थान अर्थात् मनेजरको बंगला । खुप सीप लाएर खिपेको दुइगा ऐना आ ,सी आइ शीट ,काठदि सामग्री प्रयोग गरिएका छन् निपुण अंग्रेज इंजिनियरको देखरेखमा ।’

यसको विपरित चिया कमानमा काम गर्ने कुल्लीहरू बस्ने झुप्राहरूको स्थिति भने नाजुक र दयनीय थियो । उनीहरूको बस्ने घर नभएर झुप्रा थियो । बाँसको चिमले बनिएको भित्ताकाठको नभएर ,खरको छाना , बाँसको ढोका हुन्थे । तत्कालीन दार्जीलिङ पहाडको विभिन्न चिया कमानमा बस्ने कुल्लीहरूका घरको वर्णन उपन्यासकार सुन्दासले सहारा उपन्यासमा यसरी गरेका छन् -

‘बडाकोठीको नजीकै नोकर धुरा छुट्ट्यहाँ गोटा सातेक परिवार बास गर्छन् , बाँसकै ढोका र ससाना ,खरका छानु ,। चीमका भित्ताझ्याल भएका झुप्राहरूको लहर तिनका अस्थायी डेरा हुन् । चियाकम्पनी डेराको मालिक - भान्सा - हो । झुपडीभिन्न एक कुनामा बनाएको चूलो वा ओधानमा भात जम्मै परिवार त्यसैमा गुजरान गर्छन् । ,पाक्छ’

यसरी नै प्रस्तुत उपन्यास सहारामा कमानका म्यानेजर साहेब बस्ने बडा कोठीमा खाने पानी आउने व्यवस्था उचित ढङ्गको रहेको वर्णन उपन्यासकारले गरेका छन् । भनिन्छ त्यससमय त्यहाँ साहेब लगायत कोठीको चारैतिरको परिवेशलाई समेत पुग्ने पानीको छेलोखेलो व्यवस्था रहेको थियो । तर कुल्लीहरूलाई भने बडा कोठीको पानी चलाउने अधिकार थिएन । उनीहरूले खाने पानी धाराबाट ल्याउनु पर्ने स्थितिको चित्रण उपन्यासमा पाइन्छ । यस चित्रणले ब्रिटिशहरूको शासन भएको उपनिवेशकालीन दार्जीलिङ क्षेत्र वरिपरि रहेका चिया कमानमा कार्यरत

Notes

कुल्लीहरूको औपनिवेशिक शोषणको यथार्थ चित्रण उजागर गर्दछ ।
उदाहरणको निम्ति सहारा उपन्यासको यस वाक्यलाई लिन सकिन्छ -
' बडाकोठीमा पानीको पौल छ । कोठीदेखि निकै माथि बडोमा ट्याङ्की -
नजीकैको एउटा कहिले नसुक्ने जल स्रोतबाट लोहाको पाइपद्वारा ,छ
ल्याइएको पानी त्यहाँ जहिले पनि टम्म भरिरहेको हुन्छ अनि त्यहाँबाट
ऐँची फलामे पाइपद्वारा कोठीका माथिल्लो र आधातल्लो तलाका प्रत्येक
प्रत्येक स्नान इएको छ । कोठीको बबर्ची घर वा शौचालयमा पानी पुऱ्या -
ठाउँमा पनि होचाँ होचाँ -बगान भएको चौरका ठाउँ -खानामा अनि फूल
पानीका कलहरू छन् । दूविलो चौरका माझ एउटा पानीको गोल स्तम्भ
पहल-साना राता माछा चहल-जहाँ स ,रा पनि छभएको फुहागरिरहेका
छन् । '

अर्को उदाहरण -

' नौकरानमा बस्नेहरूले खाने पानी पर धाराबाट ल्याउनुपर्छ । साहेबकै
कोठीमाथि भएको पानीऐँची पिपद्वारा वा बाँसकै ढुंगो -ट्याङ्कीबाट आधा -
त्यो चाहँदैन । जोडेर एउटा पानीको कल लाइदिए ता हुने तर मालिकले'
यसरी नै कमानका स्वेच्छचारी अङ्ग्रेज म्यानेजरहरूले त्यससमय आफैलाई
कमानका राजा समान ठान्थे । यती मात्र नभएर तिनीहरू कमानका सोझा
नेपाली नारीहरूलाई शोषण गर्न पल्केको पनि प्रस्तुत उपन्यासबाट बुझ्न
सकिन्छ । यस प्रकारको घटनाको वर्णनले कमानभित्र नारीहरू असुरक्षित
रहेका थिए भनी जान्न सकिन्छ । अङ्ग्रेज साहेबहरूद्वारा हुने यस्ता
कुकृत्यको कसैले यदि विरोध गर्ने साहस गरेमा त्यसता विरोधका
आवाजहरूलाई विविध उपायहरू लगाएर दबाईने गरिन्थ्यो । यस कुरोको
प्रमाण प्रस्तुत उपन्यास सहाराको निम्न उद्धरणहरूले पुष्टि गर्दछ ।

उदाहरणार्थ -

‘चिया कम्पनी कमानको मालिक हो । चिया कमानका जम्मै चलअचल - धुरा र -कुल्ली ,फ्याक्टरी र गोदाम-चिया ,श्रीसम्पति जस्तै कोठीहरू उब्जनी इत्यादि ,घाटा-बाटा ,नाला-खोला ,कमानभिन्न पर्ने बन ,झुपडीहरू नै सरकार हो । कर्मचारीको पनि चिया कम्पनी-अनि कमानका कुल्ली कम्पनी सरकारले कमानको बागडोर चाहिँ एकजना साहेब मेनेजरबडा - साहेबको शक्ति अपरिमित छ । -साहेबलाई दिएको हुन्छ । कमानभिन्न बडा जसो गरे पनि हुन्छ ,उसले जे चिताए पनि हुन्छ : उ कमानको राजा हो ।’

तत्कालीन दार्जीलिङको विभिन्न चिया कमानहरूमा अङ्ग्रेज साहेबहरूले छोकडी राख्ने गर्थे । यो छोकडी भन्नाले अङ्ग्रेज साहेबको कोठीमा काम गर्ने केटीलाई बुझिन्छ । तर छोकडीको नाममा अङ्ग्रेज साहेबहरूले उसलाई योवन शोषण र शाररिक शोषण गर्ने गर्थे । यस कुरोको वर्णन उपन्यासकार सुन्दासले सहारा उपन्यासमा यसरी गरेका छन् -

‘जुन कमानमा जान्थ्यो एकजना ‘छोकडी’ राख्थ्यो । कमाने - साहेबमा यो छोकडी राख्ने चलन सामान्य थियोविरोध ,कसैबाट कतैबाट टोकसो पाउने , हुने आशङ्का थिएन; कमानभिन्न विरोध गर्न निस्कनेलाई छनछनी र बोतल नत्र अरु उपायद्वारा मुखबुचो लाइदिन उसले सिकेको थियो ।’

दार्जीलिङ पहाडमा त्यसताक अङ्ग्रेजहरूले शिक्षाको प्रचार र प्रसारको निम्ति विभिन्न स्कूलहरू खोलेका थिए । तर अङ्ग्रेजहरूको विभिन्न विद्यालयहरू दार्जीलिङ पहाडमा खोल्नुको मूल उद्देश्य अङ्ग्रेजी भाषाको पठन पाठनलाई जोर दिनु रहेको बुझिन्छ । यति मात्र नभएर जति सक्दो दार्जीलिङ पहाडी क्षेत्रभरि इसाई धर्मलाई फिँजाउन सके शोषण र शासन गर्न सहज हुने कुटनीतिगत चाल पनि उनीहरूको थियो भन्ने प्रतीत हुन्छ । उदाहरणको निम्ति प्रस्तुत सहारा उपन्यासको पात्रद्वय जेदोक गुरुबाबु र

Notes

रेचल गुरूमाको चरित्रले त्यसताक दार्जीलिङ पहाडमा रहेको धार्मिक औपनिवेशिकरणको साङ्केतिक चित्रणलाई लिन सकिन्छ -

‘जेदोक गुरूबाबुले भाइमान र अर्को केटोलाई स्कूलपछि एक घण्टा थप अङ्ग्रेजी पढाइ दिन्थे र एक रूपियाँ गरेर दुइ रूपियाँ ट्युशन फीस - छोरीलाई -साना दुइ छोरा - आइतबार बिहान आफ्ना स.....कमाउँथे उने स्कूले केटाकेटी र अरू मान्छेलाई घरमा अनि आफ्नो खुशीले आ टाँसिएको स्कूलमा बसाएर बाइबल पढ्थे, धार्मिक गीत गाउँथे अनि घोट्टेर प्रार्थना गर्थे ।’

यसरी सहारा उपन्यासमा चिया मजदूरहरूका दयनीय अवस्थालाई अनदेखा गर्दै असीम लुट र शोषण चलाउन पल्केका अङ्ग्रेजी राजको चरम दमन व्यवस्थाको चित्रण पनि पाइन्छ । कमानभिन्न निम्न आयमा कार्य गर्ने श्रमिकहरूको अवस्था दयनीय नै थियो । कमानमा पशु झैं बिहानदेखि चर्को घाममा खटेपछि दिउँसो 12 बजे सामान्य प्रकारका खाजा चिया श्रमिकहरूले खाने गर्थे । उनीहरूको यस खाजामा बोटलमा हालेर लगेको फिक्का चियादुई मुठी भात वा पीठोको ,चिसो भइसकेको भुटेको मकै , चाम्रो रोटी हुन्थ्यो । यसप्रकार श्रमिकहरूले खाजाको रूपमा खान ल्याएका यस्ता खाद्यकुरोले कमानभिन्न निम्न रोजमा कार्यरत मजदुरहरूमाथि ब्रिटिश औपनिवेशिक शोषण कतिको हदसम्म थियो ? भन्ने कुरोलाई प्रकाश पारेको बुझ्न सकिन्छ । उदाहरण -

‘ चौकीदारले गोदामको डाँडोमा झुण्डाएको बडोमा धन्कने घण्टा 12 खेप ठोक्यो । सबैजना खाजा खानलाई निस्के । गोदाम बाहिरदेखिने अलि न , चिसो ,ठाउँमा सबैले खान थाले । बोटलमा हालेर लगेको फिक्का चिया भइसकेको भुटेको मकै वा दुइ मुठी भात वा पीठोको चाम्रो रोटी ।

भाइमानकीआमा जिम्कु र मारसाडले एकसाथ बसेर फिक्का चिया खाए ,

त्यसपछि कटुवा बेहेर धुवाँ फुके । , एक फवाँक अलौटे मकैसित - एक ,
।’

इन्द्र सुन्दासको सहारा उपन्यासमा उपनिवेशकालीन दार्जीलिङको चियाकमानहरूमा कार्यरत मजदूरहरूले चरम अभाव र गरीबीमा पशु सरह जीवन बिताउन बाध्य बनेका चिया श्रमिकहरू व्यथाको कथा पाइन्छ । विश्वमा सभ्य र बुद्धमीनी ठानिने उपनिवेशक अङ्ग्रेजहरूले दार्जीलिङ पहाडका विभिन्न चिया कमानमा कार्यरत नेपाली मजदूरहरूलाई हेयको दृष्टिले हेर्ने गर्थे । यसर्थ आर्बीले नेपाली मजदूरहरूप्रति रहेको अङ्ग्रेजहरूको भावनालाई यसरी लेखेका छन् - “ नेपाली मजदूरहरूलाई आज पुगे भैहाल्यो । उनीहरू भोलिको चिन्ता लिदैनन । दुःखमा पनि केही झैं मान्दैनन् उनीहरूका आवश्यकता अत्यन्तै सीमित छन् । पाएको रोजी , पन उब्रन्छ ।”

भारतवर्ष स्वतन्त्रपूर्व दार्जीलिङ पहाडका विभिन्न चिया कमानमा कार्यरत नेपाली मजदूरहरू सुत्केरी नारीहरूलाई अङ्ग्रेजहरूले दया समेत गर्दैन थिए । दोजिया वा भारी जीउको भएर पनि सुत्केरी मजदूर नारीहरू काममा जानै पर्थ्यो । यदी छुट्टि बसे रोज काटिन्थ्यो । यसबाट मजदूरहरूको स्वास्थ्यलाई अङ्ग्रेजहरूले खेलाइँची गरेका बुझ्न सकिन्छ । यसर्थ 15 जून सन् 1946मा मालिकवर्गलाई 14 दिनको समय दिएर युनियनले पेश गरेको 12 सूत्री मागहरूको मध्ये सङ्ख्या 4 मा गरिएका माग यस्तो थियो -

‘ साधारण मजदूरहरूले महीनामा चार दिन पूरा रोजसंग छुट्टि पाउनुपर्छ औं रायटर बाबुहरूले सालमा एक महीना तलबसंग छुट्टि औं फाल्टो बाह्र दिनको छुट्टी पाउनपर्छ । गर्भवती नारी मजदूरहरूले कारखाना औं

Notes

गर्भवती स्त्री सम्बन्धमा पास भएका सरकारी कानून बमोजिम छुट्टि औ रोज पाउनुपर्छ । ’

प्रस्तुत उपन्यास सहारामा उपन्यासकार सुन्दासले यस्ता उपनिवेशित जीवन यापन गरिरहेका कमानका मजदूरहरूका स्वास्थ्यबारे राम्ररी चित्रण गरेका पाइन्छन् । तत्कालीन दार्जीलिङ पहाडको विभिन्न चिया कमानमा कार्यरत चिया श्रमिकहरूको स्वास्थ्यप्रति अङ्ग्रेज सरकार उदासीन रहेको बुझिन्छ । चिया श्रमिकहरूले पाउनु पर्ने उचित स्वास्थ्य लाभ समेत पाउँदैन थिए । यस कुरोलाई प्रस्तुत उपन्यासमा उपन्यासकार सुन्दासले यसरी उजागर गरेका छन् । उदाहरण -

‘दवाईवालाले धेरजसोलाई रातो घँटोको दवाईकसैलाई जुगाको लागि वा , अनि कसैलाई धूलो दवाई दिन्छ । कमानमा वर्म मार्ने ओखती-टेप स्वास्थ्य कल्याण यस भन्दा बढी कहाँ हुन्छ र? डाक्टरको केही चल्दैन । अलिक साह्रो रोगीलाई जाती पार्न राम्रो औषधीइन्जेक्शन आदिको माग , गर्न सक्दैन थियो ।’

वस्तुतः उपर्युक्त तथ्यअनुसार केही हदसम्म भए पनि मजदूरहरूका हितको निमित्त सरकारी कानून पास गरिएको बुझिन्छ । तर त्यसलाई कमानका म्यानेजरहरूले नीजि स्वार्थपूर्तिको निमित्त कमानभित्र लागु नगरेर मजदूरहरूलाई आफ्नो हक र अधिकारबाट बञ्चित गराइएको मान्न सकिन्छ । यसबाहेक प्रस्तुत उपन्यासमा पनि सुन्दासको अर्को उपन्यास जुनेली रेखामा जस्तै हट्टाबाहिरको चलनले श्रमिकहरू त्रस्त रहेको देखिन्छ । यही डरले उनीहरूले कमानको अन्याय अनि अत्यचारको विरुद्ध म्यानेजरसङ्ग प्रतिवाद जनाउन नसकेका प्रतीत हुन्छ । यद्यपि मजदूरहरूप्रति अङ्ग्रेज सरकारको यस्तो सोचाइ रहेको पाइए तापनि तत्कालीन दार्जीलिङ पहाडमा चिया श्रमिकहरूको दयनीय अवस्थामाथि

केही मात्रमा भएपनि हित चिताउने साहेबहरू पनि रहेको पाइन्छ । उदाहरणको रूपमा छोटा साहेब मार्क डेभिसलाई लिन सकिन्छ । डेभिस साहेब चिया श्रमिकहरूको पक्षमा थिए । तर उनलाई कमानका दुराचारी मेनेजर हेन्लेले आफ्नो उच्च पद र कार्य अनुभवको नाउँमा चेतावनी दिँदै चिया श्रमिकहरूको पक्षमा नजाने सुझाव दिन्थे । उदाहरण -

'डेभिस् कुल्लीहरूलाई आफ्नो मनपेट ,पटक्क नदिनु ,दयाभाव प्रकट नगर्नु , नत्र कमानमा ,थरहरी पारेर राख्नु ,उनीहरूलाई कुल्ली जस्तै व्यवहार गर्नु मा के हुँदैइण्डियाको अरु जग्गा ,विद्रोह हुने आशङ्का हुन्छछ? थाहा छैन ? यहाँ पनि चियाको बोटहरूमा आगो लाग्छकाम बन्द हुन्छ ,, कम्पनीलाई ठूलो नोकशान हुन्छ ,तिमी अहिले कल्पना गर्नु सक्तैनौ । यसकारण कुल्लीहरूको पक्ष लिएर टाउको नदुखाउनुजसरी उनीहरूको , त्यसरी बितिरहनेछ ,जुनि बितिरहेको छ ।'

समग्रमा उपन्यासकार इन्द्र सुन्दासको प्रस्तुत उपन्यास सहाराले ब्रिटिश उपनिवेशकालीन दार्जीलिङे चिया कमानहरूमा गोरा म्यानेजरहरूको निमुखा मजदूरहरूमाथि गरिएको अमानवीय अत्यचारको तिखो रूपमा भण्डाफोर गर्न सफल भएको बुझिन्छ । यस उपन्यासमा तत्कालीन दार्जीलिङे चियाकमान लगायत वरिपरिका क्षेत्रतिर कार्य गरी जीवन धान्ने निम्नवर्गीय स्थानीय नेपाली श्रमिक वा मजदूरहरूको आर्थिक अभावग्रस्त र सङ्घर्षपूर्ण जीवन यापनको यथार्थ अङ्कन गरिएका छन् । मूलरूपमा उत्तरऔपनिवेशिकतावादले उपनिवेशकालीन त्यही अत्यचार र अन्यायको विरोध र भण्डाफोर लेखनमा गरिनुपर्ने कुराको वकालत गर्छ एवम् यसद्वारा एउटा आदर्श समाजको निर्माण गरिनुपर्ने कुरामा जोड दिँदछ । यसर्थ उपन्यासकार सुन्दासले आफ्ना आख्यानहरूमा जातीय उत्पीडन तथा जातीय अस्मीताका पक्षहरूलाई विशेष रूपमा उद्घाटित गरेका पाइन्छ ।

11.4 उपसंहार

मानव जीवनको पहिचानका रूपमा रहेको संस्कृतिसँग साहित्यको पनि निकट सम्बन्ध रहेको हुन्छ । प्रायः सबैजसो साहित्यिक कृतिहरूमा पनि कुनै न कुनै ढङ्गले संस्कृति अभिव्यक्त भएको हुन्छ । साहित्यले संस्कृतिको निर्माण गर्ने र संस्कृतिले साहित्यलाई मार्ग प्रशस्त गर्ने सन्दर्भमा यी दुवै परस्परव्यापी हुन्छन् । कुनै पनि साहित्यमा प्रयुक्त संस्कृतिको अध्ययन-विक्षेपणका लागि सर्वप्रथम संस्कृतिको पहिचान गर्नु आवश्यक हुन्छ । कुनै वस्तुलाई परिमार्जन गरेर वा सुसंस्कृत रूप दिएर चम्किलो तुल्याउने काम संस्कृति हो । संस्कृति शब्दको निर्माण वृम धातुमा सम् उपसर्ग र ति प्रत्यय लागेर भएको छ । यस शब्दले आफ्ना सन्ततिहरूलाई सुमार्गतर्फ उन्मुख गराउन पुर्खाहरूद्वारा प्रतिपादित विभिन्न खालका क्रियाकलापलाई बोध गराउँछ । हरेक मानव समुदाय कुनै न कुनै ढङ्गले कुनै न कुनै प्रकारको संस्कृतिमा आबद्ध हुन्छ । एउटा जाति वा सम्प्रदायको संस्कृति अर्को जाति वा सम्प्रदायको भन्दा भिन्न हुनसक्ने भएकाले संसारमा संस्कृतिगत विविधता पाइन्छ र यही विविधताका कारण हरेक जातिका चालचलन, रीतिथिति, रहनसहन, आचारविचार, भावना आदिमा पनि विविधता रहेको देखिन्छ । प्रत्येक जातीय संस्कृतिको योगबाट राष्ट्रिय संस्कृतिको निर्माण हुनसक्ने भएकाले जातीय संस्कृति राष्ट्रिय संस्कृतिको अभिन्न अङ्ग हुन्छ । नेपाली उपन्यास लेखनमा जातीय अस्मिताको प्रसङ्गको चर्चा विशेष गरेर लैनसिंह बाङ्देलक, रविन्द्रकुमार मोक्तान, सुवास, प्रकाश कोविद, असित राई, इन्द्र सुन्दास, इन्द्रबहादुर राई आदिद्वारा लिखित उपन्यासहरूको चर्चा गर्नुपर्ने हुन्छ । यी स्रष्टाहरूले जातीय अस्मिताको प्रसङ्गहरूलाई आफ्ना उपन्यासमा प्रकाश पारेका भेटिन्छ ।

11.5 सार

- मानव जीवनको पहिचानका रूपमा रहेको संस्कृतिसँग साहित्यको पनि निकट सम्बन्ध रहेको हुन्छ । प्रायः सबैजसो साहित्यिक कृतिहरूमा पनि कुनै न कुनै ढङ्गले संस्कृति अभिव्यक्त भएको हुन्छ ।
- साहित्यले संस्कृतिको निर्माण गर्ने र संस्कृतिले साहित्यलाई मार्ग प्रशस्त गर्ने सन्दर्भमा यी दुवै परस्परव्यापी हुन्छन् ।
- कुनै पनि साहित्यमा प्रयुक्त संस्कृतिको अध्ययन-विक्षेपणका लागि सर्वप्रथम संस्कृतिको पहिचान गर्नु आवश्यक हुन्छ । कुनै वस्तुलाई परिमार्जन गरेर वा सुसंस्कृत रूप दिएर चम्किलो तुल्याउने काम संस्कृति हो ।
- संस्कृति शब्दको निर्माण वृ धातुमा सम् उपसर्ग र ति प्रत्यय लागेर भएको छ । यस शब्दले आफ्ना सन्ततिहरूलाई सुमार्गतर्फ उन्मुख गराउन पुर्खाहरूद्वारा प्रतिपादित विभिन्न खालका क्रियाकलापलाई बोध गराउँछ ।
- हरेक मानव समुदाय कुनै न कुनै ढङ्गले कुनै न कुनै प्रकारको संस्कृतिमा आबद्ध हुन्छ । एउटा जाति वा सम्प्रदायको संस्कृति अर्को जाति वा सम्प्रदायको भन्दा भिन्न हुनसक्ने भएकाले संसारमा संस्कृतिगत विविधता पाइन्छ र यही विविधताका कारण हरेक जातिका चालचलन, रीतिथिति, रहनसहन, आचारविचार, भावना आदिमा पनि विविधता रहेको देखिन्छ ।
- प्रत्येक जातीय संस्कृतिको योगबाट राष्ट्रिय संस्कृतिको निर्माण हुनसक्ने भएकाले जातीय संस्कृति राष्ट्रिय संस्कृतिको अभिन्न अङ्ग हुन्छ ।
- रूपनारायण सिंहको भ्रमर, लैनसिंह बांग्देलको मुलुकबाहिर, माइतघर, लङ्गडाको साथी, लीलबहादुर छेत्रीको बसाइँ आदि उपन्यासहरूमा नेपाली

Notes

ठाउँ, नेपाली लोक समाजभिन्न जीवन बचाइँको आदि पृष्ठभूमिको प्रयोग गरिएको थाहा पाइन्छ । यिनै पृष्ठभूमिमा शङ्कर कोइरालाको खैरिनीघाट, ध .चगोतामेको घामका . पाइलाहरू, रमेश विकलको अविरल बग्दछ इन्द्रावती, ध्रुवचन्द्र गौतमको अलिखित, लीलबहादुर क्षत्रीको ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ आदि उपन्यासहरू पर्दछन् ।

• नेपाली उपन्यास लेखनमा जातीय अस्मिताको प्रसङ्गको चर्चा विशेष गरेर लैनसिंह बाइदेलक, रविन्द्रकुमार मोक्तान, सुवास, प्रकाश कोविद, असित राई, इन्द्र सुन्दास, इन्द्रबहादुर राई आदिद्वारा लिखित उपन्यासहरूको चर्चा गर्नुपर्ने हुन्छ । यी स्रष्टाहरूले जातीय अस्मिताको प्रसङ्गहरूलाई आफ्ना उपन्यासमा प्रकाश पारेका भेटिन्छ ।

11.6 अनुशीलनी

(क) संस्कृतिको अवधारणा प्रस्तुत गर्नुहोस् ।

(ख) नेपाली उपन्यासहरूभित्र परिलक्षित सांस्कृतिक स्वरूपगतको व्याख्या प्रस्तुत गर्नुहोस् ।

(ग) जातीय अस्मिताको कसैमा नेपाली उपन्यासको लेखन परम्पराको समीक्षा गर्नुहोस् ।

11.7 अतिरिक्त अध्ययन

---

1. नेत्र एटम	उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास
2. कृष्णहरि बराल	उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास
3. रवीन्द्रकुमार जैन	उपन्याससिद्धान्त र संरचना-
4. डा. केशवप्रसाद उपाध्याय	साहित्य – प्रकाश

5. प्रा. डा. मोहनहिमांशु थापा	साहित्य परिचय
6. इन्द्र सुन्दार	जुनेली रेखा, सहारा
7. इन्द्रबहादुर राई	आज रमीता छ

11.8 मूल्यवृद्धिका निम्ति उत्तर

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् -

५. साहित्य र समाजमा संस्कृतिको अवधारणाको परिचय ।

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(प्रश्न 1 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 11.2 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् -

1. साहित्य र समाजमा संस्कृतिको अवधारणाको परिचय ।

.....

.....

.....

.....

.....

Notes

(प्रश्न 1 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 11.2 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

2. नेपाली उपन्यास लेखनमा सांस्कृतिक चेतना ।

.....
.....
.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 2 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 11.3 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

3. नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा जातीय अस्मिताको प्रसङ्ग ।

.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 3 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 11.4 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

एकाइ – 12, उपन्यासको भाषा - कथावाचक संवादको भाषा ।

12.0 उद्देश्य

12.1 परिचय

12.2 उपन्यासको भाषा - कथावाचक संवादको भाषा

12.3 उपन्यासमा संवाद

12.4 उपसंहार

12.5 सार

12.6 अनुशीलनी

12.7 अतिरिक्त अध्ययन

12.8 मुल्यबृद्धिका निम्ति उत्तर

12.0 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न
सक्नुहुनेछ :

- उपन्यासको भाषा
- कथावाचक संवादको भाषा
- केही प्रमुख नेपाली उपन्यासहरूमा प्रयुक्त भएका भाषा-संवादका

नमूनाहरू

12.1 उपन्यासको भाषा- कथावाचक संवादको भाषा

उपन्यासको भाषा - शैली (Linguistic Style) – व्यक्तिको आफ्नो भाव या विचार व्यक्त गर्ने माध्यम नै भाषा हो । शब्द र वाक्यद्वारा आफ्नो मनोभावना व्यक्त गर्ने परम्परा मानवमात्रका लागि प्रकृतिको वरदान हो । यही भाषालाई विभिन्न व्यक्तिले विभिन्न ढङ्गमा प्रयोग गर्छन् । जसरी मानिसको आफ्नो आफ्नो रुचि हुन्छ, त्यसरी नै आफ्नो मनोभावना व्यक्त गर्ने व्यक्तिको आ – आफ्नो ढङ्ग वा विधि हुन्छ । भाषाको माध्यमद्वारा विभिन्न भाव या विचार अभिव्यक्ति गर्ने विभिन्न ढङ्ग र विधि नै शैली हो । शैली नै व्यक्तिको स्वरूप हो । त्यसैले व्यक्ति भाषा हो भने व्यक्तिको व्यक्तित्व नै त्यसको शैली हो । अर्को शब्दमा भाषा आवरण हो भने शैली आवरणको प्रकार हो। उपन्यासमा पनि विभिन्न विषय र भावभूमिअनुसार भिन्नाभिन्नै भाषा र शैली हुन्छन् । उपन्यासमा मूलतः दुई प्रकारको भाषाको प्रयोग गरिएको देखिन्छ – (1) संस्कृत तत्समप्रधान भाषा र (2) साधारण चल्तीको भाषा ।

(1) संस्कृत तत्समप्रधान भाषा – संस्कृत तत्समप्रधान भाषामा संस्कृत शब्दको धेरै प्रयोग भएको हुन्छ । यसको साथसाथै अलङ्कृत भाषाको पनि प्रयोग भएको हुन्छ । रूपनारायण सिंहको भ्रमर उपन्यासमा संस्कृत तत्समप्रधान भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ – ‘वीणा यस्तो वारि विद्युत्-व्याकुल दिनमा एकलै पढ्ने कोठामा बसेर पानीका अविराम झर्झर सुनिरेहेकी छ।’ यसरी नै भ्रमर उपन्यासमा अनुप्रास अलङ्कारको विशिष्ट प्रयोग पनि पाइन्छ – ‘चित्र लेख्ने गरेको इन्द्रशेखर प्रकृतिको त्यो चारु चित्र, चित्रवत् अचल भएर हरिरह्यो ।’ यसरी नै लैनसिंह बांगदेठको लङ्गडाको साथै उपन्यासमा लङ्गडा र कुकुरलाई एउटै स्तरमा राखेर र व्यङ्ग्यात्मक अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरेर मानवमात्रको अमानवीय व्यवहारप्रति एउटा तीव्र व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको पाइन्छ – ‘कुकुर पनि

आफ्नो दोष स्वीकार गरे जस्तै गरी काचर भावले पुच्छर हल्लाउँदै लङ्गडाको छेउमा आएर गुँडुलिन्थ्यो । लङ्गडाले कुकुरको अनुहार एकोहोरो जिज्ञासा भावले हेरिरहन्थ्यो ।.....' आदि । यसरी नै वर्णनशैलीका आधारमा दुई प्रकारका शैली पाइन्छन् - (1) समास शैली र (2) व्यास शैली ।

(1) समास शैली - समास शैलीमा संक्षिप्त र क्षिप्त वर्णन हुन्छ । औपन्यासिक कथा, घटना, पात्र आदिको वर्णनमा पाइने सूत्रात्मकता समास शैलीको मूल मन्त्र हो । समास शैलीको उपयोग भएको वर्णनमा छिटोछरितोपन हुन्छ । गोविंद गोठालेको पल्लो घरको झ्याल, लीलबहादुर क्षत्रीको बसाइँ र शङ्कर कोइरालाको खैरिनीघाट आदि उपन्यासमा समास शैलीको प्रयोग भएको भेटिन्छ ।

(2) व्यास शैली - व्यास शैलीमा कथा, पात्र र घटना आदिको वर्णन विस्तृत रूपमा हुन्छ । यस प्रकारको वर्णनमा छिटोछरितोपन हुँदैन । व्यास शैलीको प्रयोग रूद्रराज पाण्डेका उपन्यासहरूमा पाइन्छ ।

यसरी नै वाक्यगठनका दृष्टिले पनि दुई रूपमा विभाजन गर्न सकिन्छ -

(1) गुम्फित शैली र (2) सरल शैली ।

(1) गुम्फित शैली - गुम्फित वाक्यशैलीमा विभिन्न वाक्यांशहरूको गुम्फन हुन्छ । यसमा अल्पविराम, अर्द्धविराम, 'र', 'औ', 'कि' आदिले विभिन्न वाक्यांशलाई जोडेको हुन्छ, जस्तै - 'इन्द्रमायाले त्यस दिन एकदम तटस्थ भएर निर्णय गरेकी थिई कि उसको हृद्य केही हृदसम्म खोटिएको छ, केही हृदसम्ममा उसको प्रेम अपूर्ण नै रहन गएको छ केही हृदसम्म पीताम्बरको ईर्ष्याको अग्नि-बीज इन्द्रमायाले नै उसलाई दिन पुगेकी हो।' आदि ।

(2) सरल शैली - सरल शैलीमा स-साना वाक्यहरू हुन्छन् । यसमा जटिल वाक्य योजनाको समावेश भएको हुँदैन, जस्तै - 'हावामा कस्तो कमलो स्पर्श । घाममा कति सुख । हिँडनमा कति स्वस्ति । बाँचनमा कति शान्ति । चराचुरुङ्गीका च्याउँच्याउँमा कस्तो मिठो रागिनी । भँवराका गुञ्जनमा कति मधुर सुर ।' आदि । अतः यहाँ क्रियापदसम्मको प्रयोग पनि भएको देखिन्दैन । अर्को उदाहरण - 'ऊ ढुङ्गाको आडमा बस्छ । खुकुरीमा धार लगाई नै रहन्छु म । बतासको स्पर्शले जङ्गली रूखका पातहरू बज्जन् थाल्छन् । पारिपट्टिको किनारामा छरिएका अर्नाहरूमध्ये दुईओटा अर्ना सिङ जुधाउन थाल्छन् । म आकाशतिर हेर्छु । पानी पर्ने रतिभर सम्भावना छैन । बादल फाटिसकेको छ ।' आदि ।

12.2 उपन्यासमा संवाद

संवाद (Dialogue) - यसलाई कथोपकथन वा वार्तालाप पनि भनिन्छ । उपन्यासमा कथावस्तुको विकास गराउन, त्यसमा स्वाभाविकता ल्याउन र चरित्र चित्रणमा प्रकाश हाल्न पात्र - पात्रहरूका बीच जुन वार्तालाप गराइन्छ, त्यसलाई कथोपकथन वा संवाद भनिन्छ । कथोपकथनको विस्तार संवादद्वारा घटनाहरूमा गतिशीलता ल्याउन र नयाँ घटनाहरूको जडान गर्नसकिन्छ । दुई विरोधी सिद्धान्तहरूका संघर्षद्वारा कुनै पनि घटना घट्नसक्तछ । यी घटनाहरू संवादद्वारा नै मुखरित हुन्छन् । वार्तालापद्वारा कथावस्तुमा नाटकीय आकर्षण र सजीवता आउन सक्तछन् । वार्तालापद्वारा मूल कथामा घटन नसक्ने घटनाहरूलाई पनि संयोग गर्नसकिन्छ । मूल कथा र सहायक कथाको समावेश गरिने घटनाहरूबाहेक सामान्य घटनाहरूलाई वार्तालापद्वारा संकेत गर्दै कथाधारालाई अगाडि बढाउन सकिन्छ । यस रूपमा गरिएको सङ्केतले

गर्दा उपन्यास रोचक र प्रभावशाली बन्दछन् । यसरी नै वार्तालापद्वारा नै चरित्रहरूका आन्तरिक मनःस्थिति र उनीहरूको स्वभावबारे प्रकाश हाल्नसकिन्छ । स्वयं पात्रहरूद्वारा अभिव्यक्ति भएका विचारद्वारा नै ती पात्रहरूको चरित्रको पूर्ण प्रकाश हुन्छ । यसरी कथोपकथनद्वारा पात्रको मानसिक स्थिति र आन्तरिक प्रवृत्तिलाई उद्घाटन गर्नु पर्याप्त स्वभाविक लाग्दछ । कथोपकथनलाई आकर्षक, सजीव र उपन्यासको अनुकूल बनाउन निम्नलिखित कुराहरूप्रति विशेष ध्यान दिनु उचित ठहर्दछ -

(क) पात्रहरूको वर्ग र श्रेणी अनुकूल बौद्धिक र मानसिक स्थितिको संवाद हुनुपर्दछ । त्यस्तै देश र कालको सामाजिक र सांस्कृतिक परिवेश सुहाउँदो पनि हुनुपर्दछ ।

(ख) कथावस्तुसँग मेल नखाने कुराकानीलाई प्रवेश गराउनु हुँदैन । कथावस्तुप्रति आघात पुर्याउने कथोपकथनलाई स्थान दिनुहुँदैन, चाहे त्यो जतिकै आकर्षक र मनोरञ्जक किन नहोस् ।

(ग) नाटकीयता र स्वाभाविकताले गर्दा कथावस्तु प्राणवान हुन्छ ।

(घ) संवादका प्रत्येक शब्द र लवज पात्र सुहाउँदो र मर्मस्पर्शी हुनुपर्छ ।

(ङ) भाषाको प्रयोग पनि पात्र पात्रा अनुसार हुनुपर्दछ । शिक्षित व्यक्तिबाट ग्रामीण भाषामा संवाद गराइन्छ भने त्यो पनि उचित हुँदैन ।

(च) गम्भीर तथा दार्शनिक समस्याको समाधान निम्ति बौद्धिक पात्रहरूको सृजना गरिनुपर्दछ ।

(छ) कथोपकथन स्वाभाविक हुनुको साथै कथावस्तुको प्रवाहमा गतिशीलता ल्याउने किसिमको हुनुपर्दछ । देश, काल, परिस्थिति, विषय, प्रसङ्ग, पात्र, अवस्था, वक्ता, एवम् उपन्यासको उद्देश्य आदि विषयहरूमाथि विचार गरेर त्यसैअनुसार स्वाभाविक वार्तालाप गराउनु नै कथोपकथनको सफलताको कसी हो ।

Notes

(ज) कलात्मकता र प्रभावात्मकता संवादको अनिवार्य तत्त्व हो । उपन्यास साहित्यिक बिधा भएकोले यसलाई अभिव्यक्ति गर्ने माध्यम भाषा हो । चित्रको अभिव्यक्ति गर्ने माध्यम रंग र रेखा हुन् भने उपन्यासको अभिव्यक्ति गर्ने माध्यम भाषा हो । उपन्यास जीवनको यथार्थ तस्बिर हो त्यसैले यसलाई अभिव्यक्ति गर्ने माध्यम गद्दभाषा हो । उपन्यासमा बोलीचालीको भाषा पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ र परिनिष्ठित भाषा पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ कथ्य भाषा प्रयोग गरे पनि लेख्य भाषा प्रयोग गरे ! भएकाले सौन्दर्यपरक भाषाको पनि उपन्यास एउटा सौन्दर्यानुभूति प्रयोगमा ध्यान दिइन्छ । उपन्यासमा बोलीचाली भाषा प्रयोग गर्न सकिन्छ । भाषामा सहजता स्वाभाविकता , प्रवाहमयता र प्रभावोत्पादकता हुनुपर्छ । उपन्यासमा सरल भाषाको प्रयोग गरे पाठकलाई उपन्यास बुझ्न सहजता हुन्छ । उपन्यासमा आलङ्कारिक , प्रतिकात्मक , विम्बात्मक वा व्याञ्जनात्मक भाषाको प्रयोग हुन्छ ।

उपन्यासमा भाषासित जोडिएको प्रमुख तत्त्व शैली हो । लेखक वा साहित्यकारहरूको आ-आफ्नो लेख लेख्ने पद्धति वा तरिका हुन्छ त्यसैलाई शैली भन्छ । शैली लेखकको बिचारको पोशक हो । शैली अनुभूतिको व्यक्तिगत रूप हो । शैली भनेको स्वयं रचनाकार हो । शैली भनेको रचनाकारको व्यक्तित्व र मस्तिष्कको छाप हो । उचित ठाउँमा उचित शब्दको प्रयोग पनि शैली मानिन्छ । भाषाद्वारा विचार पोस्नु पनि शैली हो । शब्द-शब्दलाई शृंखलाबद्धरूपमा मिलाएर राख्नु पनि शैली हो । लेखकले जे जसरी अपना विचार , भावना , व्यक्त गर्छ त्यो अभिव्यक्ति नै शैली हो । उपन्यासमा भाषाको क्षेत्रमा प्रयोग हुने शैलीहरू पनि विभिन्न प्रकारका हुन्छन् ।

वर्णनात्मक शैली :- वर्णन वा व्याख्याको प्रस्तुत गर्ने उपन्यासलाई
वर्णनात्मक शैली भनिन्छ ।

आत्मकथात्मक शैली :- म पात्रका माध्यमबाट उपन्यासको प्रस्तुति दिने
अभिव्यक्त ढंगलाई आत्मकथात्मक शैली भनिन्छ । पत्रात्मक शैली :-
चिठी वा पत्रका रूपमा लेखिएको उपन्यासलाई पत्रात्मक शैली भनिन्छ ।
दैनन्दिनी शैली :- दैनिकी वा डायरीका रूपमा प्रस्तुत गरिएका
उपन्यासमा दैनन्दिनी शैली हुन्छ । चित्रात्मक शैली :- स्थानीय रंगलाई
मुलभूत रूपमा देखाउने आञ्चलिक उपन्यासलाई चित्रात्मक शैली भनिन्छ
। चेतनप्रवाहात्मक शैली :- पात्रका संस्मरण शक्तिको माध्यमले मनका
भावहरूलाई स्मृतिविम्बका उपन्यास प्रस्तुत गर्नु चेतनाप्रवाहात्मक शैली
हो । यसैगरी कुनै उद्देश्यविहिनको उपन्यास नै हुँदैन । मानव तथा
मानवेतर जीवनको कुनै उद्देश्य हुन्छ । बाँच्नुको कुनै अर्थ हुन्छ र गर्नुको
कुनै आशय हुन्छ । यही अर्थ र आशयको समष्टिको नाम नै जीवन हो र
साहित्यमा यही जीवनको अभिव्यक्ति हुन्छ । विविधताको एउटा रूप
उपन्यास हो । उपन्यासमा जीवनकै अभिव्यक्ति हुन्छ । यसै पृष्ठभूमिमा
जीवन र साहित्यलाई अलग गर्न सकिन्न । त्यसैल उपन्यासको कुनै अर्थ
हुन्छ र कुनै आशय हुन्छ । उपन्यासमा उपन्यासकारको आफ्नो सोचाइ र
हेराइ प्रस्तुत भएको हुन्छ । उपन्यासकारको आफ्नो सोचाइ र हेराइको
आफ्नै धरातल हुन्छ । यसै धरातलमा उपन्यासको संरचना हुन्छ । यसरी
उपन्यासमा लेखकको आफ्नो सोचाइ र हेराइ प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा
अभिव्यक्ति भएको हुन्छ । उपन्यासमा लेखकले आफ्नो जीवन र
जगतप्रतिको दृष्टि कलापूर्ण र प्रभावपूर्ण रूपमा प्रस्तुत गर्नुपर्छ । लेखकको
जीवनप्रतिको सोचाइ र हेराइ प्रत्यक्ष रूपमा व्यक्त भयो भने उपन्यास
प्रभावकारी हुँदैन । केही लेखक आफ्नो धारणा वा दृष्टिबाट अत्याधिक

Notes

प्रभावित भएका हुन्छन् । परिणामतः आफ्नो धारणा वि विचार व्यक्त गर्ने उनीहरूको प्रवृत्ति हुन्छ । यस्तो प्रवृत्तिले औपन्यासिक गुम्फन र शिल्प शिथिल हुन्छ । यस प्रकारका प्रवृत्तिले गर्दा पात्र – रचना र यसको विकासप्रक्रिया पनि निर्जीव र यान्त्रिक हुन्छ । समग्रमा उपन्यासमा लेखकले जीवनप्रतिको आफ्नो धारणा वा दृष्टि, चरित्र, घटना र परिवेश तथा वातावरणमा समायोजन गरेर प्रस्तुत गर्नुपर्छ । सोझै वा स्यक्ष रूपमा भन्दा कलात्मक र प्रभावात्मक हुँदैन । पाश्चात्य विद्वान हड्सनले पनि सामग्री छनोच, गठन, पात्रको प्रस्तुति र कथा विकासको माध्यमद्वारा जीवनप्रतिको सोचाइ प्रस्तुत गर्नुपर्छ भन्ने आफ्नो विचार व्यक्त गरेका छन् । अतः उपन्यासमा वस्तुपक्ष र कलापक्षको आवश्यक समन्वय र सन्तुलन हुनु अत्यावश्यक रहेको बुझिन्छ । यसरी नै उपन्यासको तत्वहरूमा मुख्य रूपमा पात्र र सम्बादको प्रमुख भूमिका रहन्छ ।

रूपनारायणको अभिव्यक्ति आत्मपरक एवम् वैयक्तिक हुनपुगेको छ । रूपनारायणको शैली बिम्ब एवम् प्रतीकहरूको शब्दावली एवम् अभिव्यञ्जनात्मक उक्तिचमत्कारले रङ्गिएको पाइन्छ । उपर्युक्त कतिपय तथ्यहरू र विशेषताहरूको आधारमा रूपनारायण र बांग्देलका औपन्यासिक प्रवृत्तिहरूमा पार्थक्य देखिए तापनि बांग्देललाई रूपनारायणकै परिपूरक भन्नसकिन्छ अनि बांग्देलका औपन्यासिकताको आधारभूमिका रूपमा रूपनारायणको औपन्यासिकतालाई सकार्न सकिन्छ । भ्रमर प्रेममूलक र जातीय जागृतिसूचक उपन्यास हो । यसको नायक इन्द्रशेखर हो । उसको प्रेम वासनामूलक छ । तर ऊ फूल चुसाहा भ्रमरा मात्रै बनेको छैन शिक्षित छ बर्मा मा गोठाला – गोठाल्नीहरू र अन्य बालबालिकालाई पढाएर आँखा खोल्दिन त्यतिकै सशक्त छ अनि विजयाजस्ती सङ्कट

स्थितिमा पुगेकी अधवैशै आइमाईलाई संरक्षणका निमित्त पनि ऊ त्यत्तिकै सशक्त छ । सामाजिक सुधार एवम् जातीय जागरणको चैतन्य फुरेर शिक्षाको विकासमा ऊ त्यत्तिकै लगनशील बन्दै प्राणार्पण गर्दछ । यसरी भ्रमरका लेखकले प्रेम र जातीय उत्थानमा नायक इन्द्रशेखरलाई स्वच्छन्द रूपले अभिप्रेरित गरेका छन् । त्यतिखेरका प्रवासभूमिमा रहेका युवाचेतनाको यसमा जिउँदो तस्वीर उतारेको छ अनि यसमा यथार्थता आदर्शता एवम् स्वच्छन्दता अभिमुखी भएर रहेका छन् । रूपमतिको जस्तो आदर्श नै साध्य भएर यसमा रहेको छैन नत मुलुकबाहिरमा जस्तो यथार्थ नै साध्य भएर रहेको छबरू यसमा स्वच्छन्द साध्य भएर रहेको , छ । यस आधारमा रूपमतिलाई आदर्शोन्मुख आदर्शवादी वा मानवताभिमुख यथार्थवादीको संज्ञा दिन सकिन्छ । तर कति भने लैनसिंह बांगदेलको औपन्यासिकता रूद्रराज पाण्डेको आदर्शोन्मुख यथार्थवादी प्रवृत्तिबाट प्रभावित नभएर रूपनारायणको स्वच्छन्दाभिमुख यथार्थवादी प्रवृत्तिबाट अभिप्रेरित पाइन्छ । समग्रमा नेपाली उपन्यास साहित्यको इतिहासमा भ्रमर एक क्लासिक रचना हो । यस उपन्यासमा उपन्यासकारले नेपाली जीवनमा घटेका सामाजिक घटनाहरूलाई नै आफ्नो विषय - वस्तु तुल्याएका छन् । यसै सामाजिक सन्दर्भमा भ्रमर एक विशिष्ट उपन्यास हो । प्रत्येक लेखकको जीवन सम्बन्धी केही न केही धारणा र मान्यता हुन्छ । यसै सन्दर्भमा लेखकले आफ्नो विशिष्ट दर्शन यस उपन्यासमा फोटोग्राफी झैं उतारेका छन् । भ्रमर उपन्यासमा समाजलाई परिचालित गर्ने एउटा विशिष्ट दर्शन पाइन्छजहाँ प्रवासी , नैतिक अनि समाज सुधार प्रसङ्गहरूलाई ,नेपाली जीवनका सांस्कृतिक आत्मसात् गरिएको कलात्मकरूप पाइन्छ । त्यस्तै अर्काको दुःखमा दुःखी हुने अनि सुखमा सुखी हुने मानवीय दर्शन यस उपन्यासको प्रमुख दर्शन

Notes

हो भन्न सकिन्छ । 'भ्रमर' उपन्यास रूपनारायण सिंहको अल्पायु जीवनीको दीर्घायु कृति हो । प्रवासी नेपाली जन जीवनको जिउँदो – जागदो जीवनको वास्तविक चित्रण भएको भ्रमर उपन्यासको भाषा र शैली पनि त्यत्तिकै प्राणवान र सशक्त छ । एकै समयमा प्रकाशित भएको रुद्रराज पाण्डेको रूपमती भन्दा भ्रमरले लोकप्रियता पाएको कारण नै उनको भाषाको प्रयोग हो ।

संस्कृत तत्सम प्रधान भाषामा संस्कृत शब्दको धेरै प्रयोग साथै अलंकृत भाषाको प्रयोग गरिएको हुन्छ – सिंहको यस उपन्यासमा पनि संस्कृत तत्सम प्रधान भाषाको प्रयोग भएको छ । उदाहरणार्थ –“ निर्मला रजनी । गंगाजीका पक्षमा तारकाखचित नभको प्रतिबिम्बले कस्तो नयन रंजन दृश्य अंकित गरेको छ ” यहाँ संस्कृत शब्दको प्रबलता पाइन्छ ।

यसरी नै प्रस्तुत उपन्यासमा अनुप्रास अलंकारको विशिष्ट प्रयोग भएको पाइन्छ –“चित्र लेख्दै गरेको इन्द्रशेखर प्रकृतिको त्यो चारू चित्र चित्रवत् , रह्यो अचल भएर हेरी ।” यहाँ 'च' वर्णको पुनरावृत्तिले अनुप्रास अलंकारको प्रयोग भएको छ । भ्रमरको भाषा अत्यन्त सुन्दर छ । उनको छाँट परेको भाषा उपन्यासको विषयानुकूल छ । सानासाना वाक्य, प्रायः सरल वाक्य , संस्कृत शब्दहरूको सुरुचिपूर्ण प्रयोगउसको भाषाको विशेषता हो । , यसरी नै क्रियापदहरू बहिष्कृत छन् र पनि भाषामा सौन्दर्य र माधुर्य छ , वाक्यको व्यर्थे खर्च छैन । उदाहरणार्थ माथि ताकाखचित आकाश। धरणी मझेरी ठाउँमा ध्वनि दोहोरिएको पनि पाइन्छ । उदाहरणार्थ – व्याधा शेखर बासनाको विषालु वाण लिएर वीणाकासिंहको भाषामा बंगला भाषाको ... – प्रभाव पाइन्छ । उदाहरणार्थप्रशस्त' यो राईहरूको नयनरञ्जन कटोरो !' कतै सिंह सुन्दर शब्दहरू रचना गर्नमा खप्पिस छन् – उदाहरणार्थ “हिँडनमा कति स्वस्ति नासिका कुञ्चित ।” समालोचक इन्द्रबहादुर राईले

सिंहको यसै भाषाबाट प्रभावित भएर भनेका छन् –“कम्ती शब्द र वाक्यमै स्पष्ट हुनुहुन्छ उहाँआवृत्ति र ,चुनाइ त्यति राम्रो छ उहाँको , आलंकारिक रूपान्तरहरू सब सध्येय छन् ।” साहित्यमा शैलीको महत्त्व महान् छ । भाषा र शैली नै रचनाका प्राण हुन् । गहकिलो भनाइ र मोहलाग्दो सरस शैलीले बन्दछ – यही तथ्य छ –‘भ्रमर’ मा । यसरी सरल भाषा तर्कपूर्ण ,मिठासपूर्ण शैली , गहकिलो भाषामा र तहमिलेको वाक्यद्वारा सुन्दर र गतिशील छोटो अभिव्यक्ति दिनु लेखक आफ्नै वैशिष्ट्य हो भन्न सकिन्छ । भ्रमर उपन्यासमा प्रयुक्त सिंहको काव्यिक भाषा र शैलीको प्रसंगलाई अंगाली प्रस्तुत पुस्तकको प्रस्तावनामा बाबूलाल प्रधान लेख्छन् – बंगला साहित्यको परिपाटी लिई क्रिया बिनाको वाक्य लेख्ने तिनको एउटा नवीन शैली नेपाली साहित्यमा देखिन्छ । संस्कृतका धुरन्धर विद्वान जस्तै संस्कृत शब्दहरू ठीकठीक ठाउँमा तिनले प्रयोग गरेका छन् । यस बाहेक - उखान अनि ,क् पद्धतिवा ,क्रियायोगी शब्द ,ठेट नेपाली शब्दको प्रयोग तुक्काको संग्रहपनि पाइन्छ । उपन्यासका पात्रहरूलाई कम्ती वाक्यमै धेरै कुरा भन्न लगाउन सक्नु कथावाचकको चातुर्य मान्नुपर्छ । सिंहजी को प्रख्यात ‘घुम्ने शैली’ विषयमा धेरै समालोचकहरूले पनि प्रशंसा गरेका छन् । रूपनारायणको प्रख्यात घुम्ने शैली लाई आजसम्म सबैले सर्काए मात्र तर अनुकरण कसैले गरेनन् । युगको नभई व्यक्तित्वको प्रदान भएकोले त्यस्तै हुन्छ पनि । तर घुमाउनलाई नै रूपनारायणले आफ्ना वाक्यहरू त्यसरी घुमाउनु भएको होइन ।

उदाहरणार्थ –“कलकत्ताको उत्तरप्रान्त श्यामबजारमा एउटा नेपाली परिवार आएर बसेको छ । त्यस परिवारको सम्पूर्ण भार छ एउटी तरुणीमाथि । विलक्षण छ त्यसको गृहसञ्चालन निपुर्णता ।” रोमाण्टिक लेखक

Notes

रूपनारायणको शैलीमा प्रकृतिकै चित्र र दृश्य पनि तडकारो भएर उभिएको छ –“वर्षाकालमा छाँगाबाट कलकल झरझर गर्दै द्रुत वेगले झरेको पानीको धारा जस्तै शेखरको मानस छाँगाका अतीतको घटनाहरू एकाएक गरी ओइरिनलागे ।” नाटकीय शैलीमा राम्रो प्रकारले चित्रण भएको उपन्यास भ्रमरलाई एउटा नमूना भन्नसकिन्छ । नेपाली औपन्यसिक क्षेत्रमा देखा पर्ने कतिपय प्रमुख कृतिहरूमा प्रयुक्त काव्यिक अभिव्यक्तिहरू काव्यजस्तो लाग्ने मात्र नभएर सशक्त काव्यिक चेतनायुक्त प्रकाशनको स्तरमा नै पुगेको अनुभव हुन्छ । यसले उपन्यासहरूको काव्यचेतनायुक्त शैलीगत गरिमालाई निश्चय नै चुल्याएको बुझिन्छ । साथै ती उपन्यासहरूमा औपन्यासिक संरचनालाई खलल नपुर्याईकन काव्यिक चेतनासहित गद्यधर्मको पालना पनि गरिएको देखिन्छ । यही नै सत्य रूपनारायण सिंहको ‘भ्रमर’, पारिजातको ‘शिरीषको फूल’ आदि आदि उपन्यासहरूको सबल पक्ष हो भन्न सकिन्छ । तसर्थ सशक्त काव्यिक चेतनायुक्त अभिव्यक्तिहरूको पुञ्ज भएर पनि यी कृतिहरू काव्य नभएर उपन्यास नै रहेको देखिन्छ । अझ बढी काव्यिक गरिमायुक्त विशिष्ट उपन्यास अर्थात् काव्यन्यास बनेर नेपाली उपन्यास लेखनको क्षेत्रमा मानक बन्न पुगेका पाइन्छ । उपन्यासमा रहेको घटना कथावस्तुको आधारमा नै शैली निर्धारित हुन्छ । विचार अभिव्यक्ति गर्ने विभिन्न ढङ्ग र विधि नै शैलीको परिचायक पनि हो ।

उदाहरणार्थ ऐतिहासिक कथावस्तुलाई आख्यात्मक शैलीमा प्रस्तुत गर्नु उपयुक्त हुन्छ भने सामाजिक कथा – वस्तुलाई आत्म – कथात्मक शैलीमा । यसरी घटना र कथावस्तुको आधारमा अनेक शैली प्रयोग गर्नसकिन्छ । केवल वर्णनहरू मात्र थुप्रिनाले त्यो उपन्यास हुँदैन अतएव बेला – बेलामा उपन्यासका कथामा स्मृति र त्यसको प्रभावको

विक्षेपणात्मक पद्धति पनि अप्नाउँदै काव्यिक भाषामय छटा छर्न सक्षम भएमा त्यो उपन्यास लेखनमा थप शोभनीय बन्न पुग्छ । तर यस्ता पद्धति अप्नाउँदा कथाको प्रवाह अक्षुण्ण रहोस् तथा चरित्र ठीक मार्गमा लागोस भन्ने सोंच उपन्यासकारले अवश्यै सोच्नुपर्ने हुन्छ । सामान्यतः उपन्यासको भाषाशैली अन्तर्गत शब्द विन्यासवाक्य , रचना र तत्सम्बन्धित तत्त्वहरू पर्दछन् । उपन्यासमा क्लिष्टता र दुरूहता - को संयोजन भयो भने त्यो शैलीको दोष हो । यसर्थ उपन्यासको शैली सरल एवम् प्रसादगुण सम्पन्न हुनुपर्छ । यस्तै प्रकारले वाक्य गठनमा प्रभाव लालित्य- वृत्ति ,भावानुसार रीति , गुणहरूको संयोजन गरिनुपर्छ । काव्यात्मककथाको निम्ति उपन्यासले टिप्पणीमूलक वा सङ्केतात्मक भाषाको प्रयोग गर्न उचित हुन्छ । यसरी नेपालबाहिर प्रवासमा बसेका नेपालीत्वको परिचय दिलाउने काममा अग्रणी लेखक रूपनारायण सिंह नै हुन् बुझिन्छ । उनले बसाएको गोरेटोलाई मूलबाटोको रूपमा परिणत गर्ने काम चाहिँ लैनसिंह बांग्देलले गरेका थाहा पाइन्छ । यसकारण एकापट्टिबाट बिचार गर्दा बांग्देलको औपन्यासिकताको आधारभूमि रूपनारायणको भ्रमर उपन्यासलाई मान्नु पर्ने पनि हुन्छ । सिंहको भ्रमर उपन्यासमा उनोक यथार्थ अनुभूतिहरू छरिएका पाइन्छ । यी यथार्थ अनुभूतिहरू रुद्रराज पाण्डेका यथार्थानुभूतिहरू जस्तो नैतिक आदर्शका पृष्ठपोषक भएर रहेका छैनन् । बरु यी उन्मुक्त आदर्शको सागरका छालहरू जस्तै भेर बहेका देखिन्छ । रूपमतीमा यथार्थ सत्यहरूप्रति बौद्धिक आक्रमण छ भने भ्रमरमा यथार्थ सत्यहरूप्रति भावनाको तीब्र वेग चलाइएको पाइन्छ । नेपालमा रहने नेपाली युवक युवतीहरूभन्दा बढी प्रवासमा रहेका युवक युवतीहरूप्रति जातित्वप्रति प्रेम र भक्ति सशक्त रूपमा रहेको र जातीय भावनाको अभिवृद्धिमा भावात्मक उन्मुक्ता रहेको

Notes

कुरा रूपमती र भ्रमरको तुलनात्मक अध्ययनबाट स्पष्ट हुन्छ । भ्रमरमा वास्तवमा भन्ने हो भने जातीय जागरणको चेष्टा चित्रित छ । जातीय जागृतिमा प्रवासी युवती तथा युवकहरूको भावना तीब्र रूपले बहनु सामयिक युगचेतनाको उपलब्धि जातीय जागरण र समाजसुधारको भावना नै भ्रमरको यथार्थ हो ।

पारिजात (वास्तविक नाम: विष्णु कुमारी वाइबा, वि. सं. 1994 - वि. सं. 2050) नेपाली साहित्यका विशिष्ट प्रतिभा हुन् । साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाउने भएकाले नै पारिजात लाई बहुमुखी प्रतिभा सम्पन्न नारी भनिएको हो। पारिजातका कृतिहरूमा प्रगतिवादी, समाजवाद, मार्क्सवाद, अस्तित्ववाद, नारीवाद विसङ्गतिवाद इत्यदि भाव पाइन्छ। पारिजातको जन्म दार्जिलिङको लिङ्गिया चियाबगानमा वि.सं. 1994 बैशाख महिनामा भएको थियो। उनको पिता कालुसिंह वाइबा एक चिकित्सक थिए र माता अमृत मोक्तान हुन्। उनको न्वारनको नाम विष्णुकुमारी वाइबा हो, तर लामाले चेकुडोल्मा (तारा रानी) राखिदिएका थिए। उनलाई अमर बनाउने नाम भने पारिजात नै हुन पुगेको थियो, जुन उनी आफैले रोजेकी थिइन्। उनका असङ्ख्या कृतिहरूले जिवन्त सुभास दिएर यस नामलाई सार्थक पारेका छन्। प्रारम्भिक पढाई दार्जिलिङ मै हासिल गरी वि.सं. 2011 सालमा काठमाडौं भित्रिएकी पारिजातले पद्मकन्या विद्याश्रमबाट प्रवेशिका र पद्मकन्या कलेजबाट बी.ए. सम्मको पढाई हासिल गरेकी थिइन्। अङ्ग्रेजी विषयमा एम.ए. गर्ने इच्छाले त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा उनी भर्ना त भईन तर 26वर्षको उमेरमा शारीरिक असक्तता र लेखन कार्यमा विशेष सक्रिय भएको कारणले उनको इच्छा अधुरै रह्यो। दर्शनशास्त्र र साहित्य विषयका ग्रन्थहरू खोजीखोजी पढ्ने उनको बानी थियो। पारिजात एक सङ्घर्षसिल नारी थिइन्। बाल्यावस्थामै

आमाको मृत्यु भएकाले मातृस्नेह कस्तो हुन्छ भन्ने कुरा उनले अनुभवसम्म गर्न पाइनन्। त्यसपछि उनले आफ्नो एकमात्र दाजुको वियोग पीडा पनि खप्नुपर्यो। पिताको संरक्षण र रेखदेखमा काठमाडौंमा बसि अध्ययनमा लाग्दा उनले विभिन्न अभावहरूसँग जूध्नुपर्यो । बी.सं. 2029 सालमा पिता को देहावसान भएपछि उनलाई पितृस्नेहबाट पनि बन्चित हुनुपर्यो। वि.सं. 2013 सालमा 'धरती' पत्रिकामा कविता प्रकाशन गरी उनले आफ्नो साहित्ययात्रा सुरु गरेकी थिइन् । उनी भावुक र कल्पनाशील भएकाले पानीमा रूइँदै-रूइँदै घुम्ने, बन, जङ्गल चहार्ने, जङ्गली फूलहरू टिप्ने गर्थिन्। उनलाई सा-साना घटनाले पनि गहिरो प्रभाव पार्दथ्यो। उनी त्यतिकै संवेदनशील, अन्तर्मुखी र कोमल हृदयकी पनि थिइन्। उनले वर्षा ऋतु, गुराँसको फूल र हरियो रङ आदि मन पराउथिन् । वि.सं. 2023 सालमा तत्कालीन राजनीतिक व्यवस्थाविरुद्ध केही सङ्गीतकार र लेखक कविहरूले आफ्नो प्रकारको विद्रोहको स्वर उचाल्न एउटा समूहको निर्माण गरेका थिए। त्यो समूहको नाम 'राल्फा' थियो। यस समूहको केन्द्रविन्दुका रूपमा पारिजात लिइन्थ्यो। यो समूहले आफ्ना विद्रोहका स्वर देश-विदेशमा जहाँजहाँ उराल्दै हिँड्ने क्रममा उनले आफ्नो अशक्त शरीर त्यहाँ-त्यहाँ पनि लिएर गईन्। पछि यही राल्फाली यात्रा नै नयाँ जनवादी संस्कृति र प्रगतिशील लेखनफाँटमा महत्वपूर्ण कोसेढुङ्गा बन्न पुग्यो। उनको स्वास्थ्य झनझन् खराब हुँदै गयो। हाड-जोर्नीको रोग त छँदै थियो त्यसमाथि पनि क्षयरोग, अल्सर, दम पनि थपिएर बाँच्न मुस्किल पारिदियो। यी रोगहरूबाट मुक्ति पाउन उनी वि.सं. 202६, वि.सं. 2029, वि.सं. 2030 र वि.सं. 2031 सालमा पटक-पटक गरी भारतमा उपचारार्थ गईन्। स्वास्थ्यमा कुनै सुधार नहुने स्पष्ट भएपछि उनले आफ्नो मनलाई सम्हालिन र आफूलाई साहित्यबाट मात्र

Notes

नभई वैचारिक रूपले पनि देश र जनताका निम्ति समर्पित गर्ने अठोट लिई वि.सं. 2034 सालमा नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी चौथो महाधिवेशनको सदस्यता लिइन्। उनी शारीरिक पीडाको कुनै वास्ता नगरी महिला मुक्तिको कार्यमा सक्रिय हुनुका साथै अखिल नेपाल महिला सङ्घको अध्यक्ष बनी भूमिगत कार्यमा सक्रिय भइन्। पारिजात वि.सं. 2035/2036सालको आन्दोलनमा ज्यादै सक्रिय भइन्। वि.सं. 2036सालमा प्रगतिशील लेखक कलाकार सङ्घको स्थापनाको लागि पनि उनको सक्रिय भूमिका रहेको थियो। गीत सङ्गीतमा उनको ठूलो लगाव थियो। वेदना सांस्कृतिक समूहसँगै र पछि इसाससँगै पटक-पटक गरी भारतका विभिन्न प्रान्तहरू लगायत स्वदेश र विदेशमा उनले भ्रमण गरिन्। उनी इन्द्रेणी सांस्कृतिक समाजको इसासको मानार्थ अध्यक्ष थिइन्। वि.सं. 2046सालको जनआन्दोलनमा ज्यानको कुनै पर्वाह नगरी उनी सडकमा ओर्लिइन्। विभिन्न क्रियाकलापद्वारा जनआन्दोलनलाई सफल पार्न क्रियाशील रहिन्। वि.सं. 2046साल चैत्र 3 गतेको लेखक तथा कवि कलाकारको ऐतिहासिक विरोध प्रदर्शनमा पारिजात सबभन्दा अघिल्लो पङ्क्तिमा बसी कालोपट्टि बाँधी विरोध पदर्शन गर्ने कार्यलाई सफल पार्न सहभागी भइन्। प्रजातन्त्रको पुनर्वहालीपछि नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानलाई प्रजातन्त्रिकरण गर्नुपर्दछ भन्ने माग राखी सङ्घर्षमा ओर्लेको 'प्राज्ञिक सङ्घर्ष समिति'को संयोजक भइन्। प्राज्ञहरूको माग पूरा गराउन भरमग्दुर प्रयास गरिन्। पारिजात विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय सङ्घ संस्थासँग पनि संलग्न भइन्। उनी नेपाल मावनअधिकार सङ्गठनको उपाध्यक्ष अखिल नेपाल महिला माचको संस्थापक अध्यक्ष बन्दी सहायता नियोगको संस्थापक अध्यक्ष तथा त्रि.वि.सभाको सदस्य रहिन्। अन्तराष्ट्रिय सङ्घ-संस्थाहरूमा आउट राइट

इन्टरनेसनल, महिलावादी सङ्घ, महिला भूगोलविद समाज, एमनेस्टि अन्तर्राष्ट्रिय आदिसँग सम्बन्धित थिइन्। उनले मदन पुरस्कार गण्डकी पुरस्कार र पाण्डुलिपि पुरस्कार प्राप्त गरिन्। उनलाई 'जनमत' र 'नेपाल तामाङ घेदुङ सङ्घ'द्वारा अभिनन्दित गरिएको थियो। पारिजातद्वारा लिखित पुस्तक 'शिरिषको फूल'को अङ्ग्रेजी अनुवाद ब्लु मिमोसा लाई अमेरिकाको मेरिल्याण्ड विश्वविद्यालयले पाठ्यक्रममा पनि राखेर पठन - पाठन गरिएको जान्न पाइन्छ।

'शिरिषको फूल' नेपाली साहित्यमै एक शिखरप्रतिभाका रूपमा परिचित अस्तित्व पारिजातकृत एक विशिष्ट उपन्यास हो । विशिष्टताको कसीमा शिरिषको फूललाई मूलतः विसङ्गत मानवअस्तित्वपरक जीवनदृष्टिको सन्दर्भमा मूल्याङ्कन गर्ने गरिएको पाइन्छ । यद्यपि शिरिषको फूलको महत्ता र गरिमालाई कायम राख्नुमा यसको शैलीगत विशिष्ट भूमिकालाई निश्चय नै नकार्न सकिन्न । सम्भवतः पारिजातीय विशिष्ट साहित्यिक अस्तित्वको दरिलो पक्ष भन्नु शैलीगत चेतना पनि हो ।

समग्रमा भन्नुपर्दा शिरिषको फूल उपन्यासमा काव्यभाषा प्रयुक्तिको निरूपण गर्दा उपन्यासमा अन्तर्निहित लयचेतना र ध्वनिचेतनायुक्त काव्यिक अभिव्यक्तिहरू मात्रात्मक बहुलताका आधारमा छुट्टाछुट्टै प्रस्तुत गरिए तापनि दुवै किसिमका अभिव्यक्तिहरूमा अधिकांशतः दुवै चेतनाको सुसंयोजन भएको प्रतीत हुन्छ । फलतः अभिव्यक्तिहरू काव्यजस्तो लाग्ने मात्र नभएर सशक्त काव्यिक चेतनायुक्त प्रकाशनको स्तरमा नै पुगेको अनुभव हुन्छ । यसले उपन्यासको काव्यचेतनायुक्त शैलीगत गरिमालाई निश्चय नै चुल्याएको थाहा लाग्छ । साथै उपन्यासमा औपन्यासिक संरचनालाई खलल नुपुर्वाईकन काव्यिक चेतनासहित गद्यधर्मको पालना पनि गरिएको बुझिन्छ । अतः यो सत्य नै उपन्यास शिरिषको फूलको

Notes

सबल पक्ष हो । तसर्थ सशक्त काव्यभाषाका अभिव्यक्तिहरूको पुञ्ज भएर पनि काव्य नभएर उपन्यास शिरीषको फूल उपन्यास नै रहेको देखिन्छ । आजको समयसम्म आइपुग्दा नेपाली उपन्यास उत्तरोत्तर विकसित हुँदै नवीन शिल्प र प्रवृत्तिहरूसहित अगाडि बढेको छ । नेपाली भाषामा मुनामदन पछि सबैभन्दा बढी बिक्ने भनिएको कृति लीलबहादुर क्षेत्रीको 'बसाई' नेपाली साहित्यको मानक उपन्यास मानिन्छ। पहाडी जीवन र आप्रवासको चित्रण गरिएको 'बसाई' पछि क्षेत्रीले फुटकर रचना बाहेक 'अतृप्त', 'ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ' र 'प्रतिध्वनिहरु विस्मृतिको' नामक 3 वटा मात्रै उपन्यास लेखेका छन्। तर नेपाली भाषाको श्रीवृद्धिमा योगदान पुराएकोमा उनी नेपालमा जगदम्बाश्री पुरस्कारबाट र भारतमा अकादेमी पुरस्कारबाट सम्मानित छन्। भारतको आसाममा सन् 1934 मा जन्मेका क्षेत्री बुवाको रामायण श्लोक गायन र आमाको संगिनी गीत जस्ता नेपाली संस्कृतिबाट प्रभावित भएको बताउँछन्। गुवाहाटी निवासी क्षेत्रीलाई आठ वर्षको उमेरमा नेपाल पुगेको याद छ, जहाँ नेपाली जनजीवनमा भिजेको समयलाई सम्झेर नै पछि साहित्य लेखनमा लागेको उनी बताउँछन्।

पहाडको प्रभाव - "दोस्रो विश्वयुद्धको प्रकोपले पिताजीले हामी सबैलाई पितृथलो पु-याउनुभएको थियो, जुन अहिले तेह्रथुम जिल्लामा पर्छ," उनी सम्झन्छन्। "त्यहाँ पाँच-सात महिना बस्दा मलाई नेपालको पहाडी जनजीवनले धेरै आकर्षण गर्यो । त्यहाँ गाइ गोठालो पनि गरियो, त्यहाँको हाटबजार पनि हेरियो, चाडबाड पनि एकदुइवटा भेटियो। त्यहाँको व्यवहार-आचार, जीवनशैलीले म मा गहिरो छाप पार्यो, र पछि ठूलो भएपछि तिनै सम्झनाहरूलाई लिपिबद्ध गर्ने इच्छा जागृत भयो।"

बसाईको प्रेरणा - आफ्नो पहिलो उपन्यास बसाईमा त्यस्तै जीवनशैली उतार्न थाहेका थिए उनले, विशेषगरी प्रवासी नेपालीलाई पहाडी नेपालको जनजीवन चिनाउन। "उताको भाषामा प्रवास भनौं। प्रवासमा बसेर हाम्रो जीवन यहीँको जस्तो भइसक्यो। तर हाम्रो भाषा, संस्कृति, जीवनशैली त नेपाली हो। अहिले त भाषाका लागि आन्दोलन पनि भयो, भाषाले संवैधानिक मान्यता पनि पायो। तर त्यतिबेला यहाँका मानिसलाई नेपालको पहाडी जीवन थाहै हुँदैन थियो, आफ्नो संस्कृतिबाट टाढिँदै गएका थिए।"

संघर्षमय शुरुवात - "लेखिसकेपछि 9 जना साथीलाई भेला गरेर सुनाइयो, प्रकाशन मण्डल बनाएर छाप्ने भने। कसैले पनि चासो दिएनन्," उनी भन्छन्। "अनि मेरा एकजना सुझबुझ भएका साथीले त्यसलाई नेपाल पठाउन चाहे, मदन पुरस्कार गुठीमा।" कमलमणि दीक्षितको जवाफ त आयो, पठाउनुस्, मन परे छापोँला भन्ने। तर उनी आफ्नो पाण्डुलिपि त्यति टाढा पठाउने पक्षमा पनि थिएनन्।

"टाइप गरेको थिएन, हातले लेखको एक प्रति, त्यति टाढा दुइ हजार किलोमिटर पर काठमाण्डुमा, क्या हो कसो हो?" उनी त्यस समयको अन्यौल सम्झन्छन्।

प्रकाशन - तर उनका साथीले हातैले भए पनि सारेर त्यसलाई काठमाण्डु पठाए, "गल्ती कति धेरै थिए, ह्रस्व दीर्घ जम्मै बिगारेर मेरो नामै समेत भुल लेखेर पठाएका थिए," उनी सम्झन्छन्। "तर आखिर सुनको पारखी त जौहरी मात्रै हुन्छ, कमलमणिजीको हातमा पर्यो, अनि प्रकाशित भयो।" मदन पुरस्कार गुठीबाट छाप्न त छापियो उनको पुस्तक, तर शुरुवाती

Notes

दिनमा कसैले पनि त्यसमा रुची नदेखाएको उनी सम्झन्छन्। "एक सौ कपी बिक्रीको लागि मैले मगाएको थिएँ। दुइजना व्यक्तिले घरघरमा गएर पुश सेल्स गर्यो। दाम दुइ रुपैया थियो त्यसको। एकजना महाजनको पुस्तक पसलमा किताब छोडेको थिएँ, त्यसको केही पछि जाँदा उनले खुब गाली गरे: तपाईं जस्तो पढेलेखेको मान्छेले भगवानका कुरा लेखेको होला भन्ठानेको त, यस्तो गोठाले गफ हामीले नजानेको हो र?"

मनपरेको कृति - तर बिस्तारै बसाईं उपन्यास नेपालमा नै निकै लोकप्रिय भएर आयो, र पाठ्यक्रममा राखिएपछि त झन् त्यो पुस्तकका 30 भन्दा बढी संस्करण प्रकाशित भइसकेका छन्। लीलबहादुर क्षेत्रीको परिचय नै त्यही उपन्यासले दिएको नेपालका पाठकमाझ, तर उनलाई भने आफ्नो मनपरेको कृति अर्कै रहेछ। हुन त आसामका नेपाली समुदायको जीवन चित्रित गरिएको उनको चौथो उपन्यास 'ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ'ले उनलाई भारतको साहित्य अकादेमी पुरस्कार पनि दिलाएको थियो। तर उनलाई भने ती पुस्तकका तुलनामा कम चर्चित 'अतृप्त' उपन्यास मन पर्दो रहेछ। "त्यसमा मैले मनोविक्षेपण शैली प्रयोग गरेको छु" उनी भन्छन्, "जुन मेरा अन्य उपन्यास भन्दा भिन्न छ, र उपन्यासमा हुनुपर्ने शैली चाहिँ त्यसमा आएको छ जस्तो लाग्छ।"

लेखन प्रकृया - थोरै लेखेर धेरै यश कमाएका क्षेत्रीलाई अझ धेरै लेख्नो भन्ने जस्तो चाहिँ लाग्दैन रहेछ। थुप्रै वर्ष रेडियोमा काम गर्दा आफ्नो श्रृजनात्मकता त्यतातिर छरिएको पनि उनी बताउँछन्। "रेडियोका लागि नाटकहरु थुप्रै लेखेँ, अहिले ती कतै कार्यालयका फाइलमा छरिइरहेका छन्, म संकलन गरेर प्रकाशित गर्ने प्रयासमा छु।" त्यो बाहेक उनका केही

फुटकर रचना र कथासंग्रह प्रकाशित छन्, तर उपन्यास भने करीब दस दस वर्षको अन्तरालमा प्रकाशित चार वटा मात्रै।

अध्ययन - "म हरेक पुस्तकमा मैले देखेको टुक्रो जीवन लेख्छु। लेख्न भन्दा अघि यथेष्ट अध्ययन गर्नुपर्छ, अध्ययन भन्नाले केवल किताबको अध्ययन होइन, यात्राको पनि बडा जरुरी छ, परिवेश र पृष्ठभूमि बुझ्नुपर्छ" उनी भन्छन्। "ब्रह्मपुत्रका छेउछाउमा वर्णन गरिएका एकजना महाजन मैले देखेका 10 जना महाजनको निचोड हो। म सधैं मानिसहरूसंग कुरा गरेर उनीहरूको जीवन बुझ्ने प्रयासमा हुन्छु। केही लेख्न बस्नु अघि मैले मनमनमै त्यो पहिले लेखिसकेको हुन्छु। 15 मिनेट लेखेपछि फेरि एक घण्टा सोच्छु। मलाई त समय लाग्छ। जे पायो त्यही लेखौं जस्तो मलाई लाग्दैन, कम लेखौं तर गुणात्मक लेखौं।"

दायित्वबोध - त्यसरी लेखिएको कृतिमा जीवनको अभिव्यक्ति दिने गरेको उनी बताउँछन्, तर त्यति मात्रै नभएर पाठकप्रति दायित्वबोध पनि गर्दछन् उनी भन्छन्: "साहित्य साहित्यकै लागि र कविता कविकै लागि भन्ने म मान्दिन। जीवनको अभिव्यक्तिका साथै सुनियोजित मार्गदर्शन पनि साहित्यको लक्ष्य हुनुपर्छ। हाम्रो जीवन कुन दिशामा जानुपर्छ भन्ने निकर्षो ल गरेर मार्गदर्शन दिनु पनि लेखकको दायित्व हो।"

आजीवन सकृयता - जीवनको उत्तरार्द्धमा उनी थाकेका भने छैनन्, अझै मनमा एउटा उपन्यासको कथा खेलाइरहेका छन्। "आफ्नो जीवनीजस्तो केही लेख्ने पनि विचार छ। मेरा पिताजी जो सेनामा हुनुहुन्थ्यो, वहाँको जीवनको बारेमा पनि लेख्दै छु, चिठीपत्र आदनप्रदानको शैलीमा रूपमा। तर त्यसका लागि अझै धेरै अध्ययन गर्नुपर्ने हुन्छ, हेरौं के हुन्छ। नमरी

Notes

बाँचे, दैवले साँचे।" त्यो एउटा उपन्यास चाहिँ पुरा गर्छु जस्तो लाग्नेरहेछ उनलाई, भन्छन्: शायद यो धर्तीमा मेरो काम बाँकी छ, त्यसैले त इश्वरले पनि मलाई यो उमेरसम्म मलाई बचाइराखेका छन्, सकृय राखेका छन्।

उपन्यास बलियो हुनका निम्ति यससित तमाम उपकथाहरूलाई आफूसित बोकेर हिँड्ने कि एउटा मजबूत कथा हुनुपर्छ, कि दमदार चरित्र या सधैं स्मरणीय रहन सक्ने परिवेश। तीन मध्ये एउटै कुराले पनि उपन्यासलाई शक्तिशाली बनाउन सक्छ। 'बेकारीमा उपन्यास' मा त्यो कमी खट्किन्थ्यो। अहिले भने राजव उपन्यासजगतमा 'सोटिट' लिएर उपस्थित भएका छन्। यो उपन्यासको मूलपात्र महेन्द्र अमेरिकी समाचार संस्था एसोसिएटेड प्रेस सित आवद्ध छ। त्यसैले गाउँलेहरू उसलाई सोटिएट बाबु भनेर चिन्छन्। सोटिएट बिस्तारै सोटिट बाबुमा परिवर्तन भयो। त्यही चरित्र उपन्यासको शीर्षक बन्यो। 'सोटिट' को मूलकथा बलियो छ। यसमा मूलकथाकै हाँगा समातेर आएका उपकथाले उपन्यासलाई स्वाभाविक लय प्रदान गरेका छन्। त्यसैले उपन्यासको विषयभित्र पसिसकेपछि पाठक यसको बैठान कसरी होला भन्ने उत्सुकतामा अन्त्यसम्मै रहिरहन्छ। यो उपन्यासको सबल पक्ष हो। उपन्यासको कथावाचक वीरगञ्ज नजिकैको गाउँ बेलनापुरमा बसोवास गर्ने निम्न मध्यमवर्गीय पहाडी मूलको शिक्षकको छोरो बट्टी हो। बट्टीलाई उसका पिताले डाक्टर बनाउन चाहन्छन्। तर, ऊ स्वयंलाई भने आफ्नो पढाइको स्तर र परीक्षामा प्राप्त हुने प्राप्तांकले डाक्टर बन्न सक्छु भन्ने आत्मविश्वास दिएको छैन। उसले डाक्टर बन्ने सपना देखेकै छैन। छिमेकी गाउँका जिम्दार हरिबोल उपाध्यायका छोरा महेन्द्र काठमाडौँमा बसेर एसोसिएट प्रेसको संवाददाताको हैसियतले काम गर्छ र कथावाचक पात्र अन्ततः उच्चशिक्षाका लागि केही वर्ष उसकै डेरामा बस्न पुग्छ।

लगभग पूरै उपन्यास कथावाचकले सोटिटसितको सानिध्यताका क्रममा देखे भोगेका घटनाक्रमको फल्यासब्याक शैलीमा गरिएको बिस्तार हो। 'सोटिट'मा दुई मुख्यपात्र छन्। एउटा कथावाचक बट्टी र अर्को सोटिट अर्थात महेन्द्र। एसोसिएटेड प्रेसलाई अंग्रेजीमा समाचार र फिचरहरु पठाउने नेपालस्थित संवाददाता भएकोले पत्रकार र राजनैतिक जगतमा उसको गहिरो पकड छ। नेपाली पत्रकारहरुले लेख्न नसकेका कुराहरु पनि निडर भएर लेख्ने सुविधा प्राप्त छ उसलाई। यसक्रममा नेपाली र केही हिन्दी भाषी पत्रकारका सुखदुःख पनि रमाइलो पारामा उपन्यासमा अटाएका छन्। महेन्द्रको नेपालका परिवर्तनकामी शक्तिहरुसितको निकट सम्बन्ध पनि छ। ऊ भित्री रूपमा नेपालबाट निर्वासित भएर बनारस र पटनामा आश्रय लिइरहेका नेपाली कांग्रेसका नेताहरुलाई आर्थिक सहायता पनि पठाउँछ। कम्युनिष्टहरुलाई पनि सहयोग गर्छ। उपन्यासमा कथावाचक बट्टी र मुख्यपात्र महेन्द्र मार्फत उपन्यासकारले विशेषतः तीसको दशक वरपरको नेपालको तत्कालीन आर्थिक, सामाजिक र राजनैतिक उतारचढावलाई अभिव्यक्त गरेका छन्। राजा महेन्द्रको मृत्यु, वीरेन्द्रको राज्यारोहण, भारतमा निर्वासित जीवन बिताइरहेका वीपीको नेपाल पुनरागमन लगायतका प्रसंगले उपन्यासमा ठाउँ पाएका छन्। यससँगै भारतमा इन्दिरा गान्धीले लगाएको संकटकाल र अनिवार्य नशबन्दीले उत्पन्न विषम परिस्थिति र त्यसबाट जोगिन थुप्रै भारतीय विपक्षी नेता, बुद्धिजीवी र पत्रकारहरु नेपालमा आश्रय लिएको प्रसंग पनि महत्त्वका साथ उपन्यासमा आएका छन्। यसक्रममा राजा वीरेन्द्र र इन्दिरा गान्धीको टकरावका कुरा पनि उद्घाटित भएको छ। उसो त उपन्यासमा छत्तीस सालको जनमत संग्रह र छयालीसालको राजनैतिक परिवर्तनको कुरा पनि आएको छ। तर ती प्रसंगले बिस्तार पाएका

Notes

छैनन् । उपन्यासको कथानक तीसको दशकको मध्यसम्म आएर लगभग स्थिर भएको छ । कथावाचक बढीले आफैँले देखेको भोगेको मधेसको सामाजिक स्थिति, त्यहाँको अर्थब्यवस्था र श्रमशोषणदेखि गाँजा खेतीसम्मका कुराहरू उपन्यासको अर्को पाटो हो । तर, उपन्यासको अन्त्यसम्म आइपुग्दा सोटिटसित जोडिएको कथानक नै यस उपन्यासको मुख्य विषयवस्तुको रूपमा स्थापित भैसक्य र यसैले उपन्यासलाई बलियो बनाएको छ ।

उपन्यास यथार्थपरक शैलीमा लेखिएको छ । घटनाक्रममा चरम नाटकीयता र पानापानामा ट्वीस्ट खोज्ने पाठकलाई यसले निराश पनि बनाउन सक्छ । तर, उपन्यासमा प्रयोग गरिएको व्यंग्य र बक्रोक्तिहरूले एकखालको ताजापन भने दिन्छ । उपन्यासलाई छरितो बनाउने कुरामा भने राजव आवश्यकताभन्दा बढ्ता सचेत भएको जस्तो लाग्छ । उनी पात्रका सुखदुःख र तिनका अन्तद्वन्दलाई बिना सिंगारपटार सपाट ढंगमा भनिदिन्छन् । यो स्वाभाविक त लाग्छ, तर रोचक लाग्दैन । विषयवस्तु, पात्र र त्यसमार्फत प्रकट हुने संवेदना उपन्यासका अभिन्न अंग हुन् । 'सोटिट'को विषयवस्तु र तिनलाई बोकेर हिँड्ने चरित्र दुवै मजबूत भएपनि यसको कमजोर पक्ष 'इमोसन्स' अर्थात् संवेदना हो । पाठकको हृदयमा पात्र र घटनाक्रमप्रति संवेदना उमार्ने खालका वाक्य या अनुच्छेदहरू राजव खासै लेख्दैनन् । घटना र त्यसको चित्रणबाट, पात्र अनि तिनीहरूका बीचका कार्यव्यापार र संवादबाट पाठकले आफैँ आफूभित्र संवेदना जागृत गरुन् भन्ने उनको अभिप्राय देखिन्छ । उनी सही पनि होलान् । तर, पात्रको संवेदनासित लेखक आफैँ पनि अलिकति संवेदनशील भैदिएर त्यो भावलाई अझ प्रखररूपले पाठकको मनभित्र जागृत गरिदिँदा त्यसले उपन्यासलाई अझै सुन्दर बनाउने थियो भन्ने सोटिट पढ्नुजेल नै

लागिरहन्छ । व्यंग्यात्मकता राजवको लेखनको सामर्थ्य पनि हो । उनले यो उपन्यासमा त्यसको भरपूर प्रयोग गरेका छन् । यसले उपन्यास पठनलाई बोझिल बन्न दिएको छैन । उपन्यासको भाषा रिपोर्टाज शैलीमा सलल बगेको छ । संवादहरूको अत्यधिक प्रयोगले उपन्यासभित्रका घटनाक्रम स्वाभाविक लाग्छन् । उपन्यासकारले भोजपुरी र नेवारी दुवै परिवेशलाई प्रामाणिकताका साथ प्रस्तुत गरेका छन् । लेखकको निजी अनुभव र अनुभूतिको बाटोतय गरेर पाठकमाझ प्रस्तुत भएकोले उपन्यासको समग्र विषयवस्तु विश्वसनीय लाग्छ । शब्द प्रयोगमा राजव मितव्ययी छन् । उनका यसखालको मितव्ययिताले उनका छोटा कथालाई शक्तिशाली बनाएका छन् । उनी कथामा जस्तै उपन्यासमा पनि धेरै घटनाक्रमलाई कि संक्षिप्तमा टुंग्याउँछन् कि संकेतमा छोडिदिन्छन् । त्यसैले सोटिट मा राजव मितव्ययीभन्दा पनि कन्जुस बढ्ता लाग्छन् । बिम्ब र उपमाहरूको भीड एकत्रित नगरुन्, ठीक छ । तर उनी त चरित्रको विवरण र परिवेशको चित्रणमा पनि लोभी भैदिन्छन् । उपन्यासमा 'डिटेलिड' छँदैछैन भन्दा पनि हुन्छ । उनी चरित्रहरूको भावभंगिमा, लवाइखबाई र आनीबानी आदिको सीमित चित्रण गर्छन् र यसलाई आफ्नै परिकल्पनाले थप चित्रण गर्ने जिम्मा उनी पाठकमै छाडिदिन्छन् । परिवेशको हकमा पनि यही सूत्र प्रयोग गर्छन् उनी । यस कारणले चरित्र र परिवेशसितको पाठकको आत्मिक सम्बन्ध बलशाली ढंगले विकसित हुनै पाउँदैन । लेखकले आफूले सिर्जना गरेका पात्रहरूको सम्वेदनाप्रति हृदयभन्दा बढ्ता निरपेक्ष बसिदिँदा उपन्यासमा आवश्यक लाग्ने ठाउँमा पनि भावनात्मक पक्ष कमजोर भैदिएको छ । सोटिट को विषयवस्तु रुचाउने पाठकले यसका पात्रहरू र तिनका जीवनका उतारचढावसित उत्तिसारो आत्मीयताको अनुभव गर्ने अवसर नै पाउँदैनन् । त्यसैले पाठक कतिपय ठाउँमा पात्रको मनोदशा

Notes

पहिल्याउन असफल हुन्छ । उदाहरणको रूपमा उपन्यासको अन्त्यमा महेन्द्रको गाउँको पुनरागमनलाई लिन सकिन्छ ।

ऊ किन प्रशस्त नाम र दाम दिइरहेको पत्रकारिताबाट एकाएक विरक्त भयो र गाउँ फर्कियो ? यो प्रश्न पाठकको मनमा आउँछ । तर, उसले यसको यो कुनै ठोस उत्तर फेला पार्दैन । केही कुरा पाठकको अनुमानका लागि छोड्नु त ठीक हो, तर यस्ता घटनाक्रमप्रति लेखकले केही कुरा बढी स्पष्ट गरिदिँदा कथानकको स्वाभाविक बिस्तार हुन्थ्यो भन्ने लागिरहन्छ । विषयवस्तुलाई बोकेर हिँड्ने नै यसका चरित्रहरू हुन् । ती चरित्रसित नै पाठक नजिक हुन सकेनन् र तिनका सुखदुःखलाई आत्मसात गरिदिएनन् भने यसले उपन्यासलाई लोकप्रिय हुन धेरै गाह्रो भैदिन्छ । म राजवको यति बलियो विषयवस्तुको यस उपन्यासमा यही खतरा देखिरहेको छु ।

सोटिटमा महिलापात्रको उपस्थिति नगण्य र कमजोर छ । पात्रहरूको अनावश्यक भीड उपस्थित त नगरेकै राम्रो । तर, महिलापात्रको उपस्थितिप्रति उपन्यासकार यति कठोर नभैदिए हुन्थ्यो भन्ने लागिरह्यो मलाई । उपन्यासमा कथावाचक बढीकी आमाको मनोदशालाई अझै प्रखररूपमा अभिव्यक्त गरिदिँदा उपन्यासको ओज घटिहाल्ने थिएन । महेन्द्रकी प्रेमिका हुन् कि जस्तो लाग्ने एकजना महिला प्राध्यापकको बारेमा एक लाइनमा चर्चा छ । यी चरित्रहरूले अझै विस्तार पाएको भए कथानक कमजोर नै भैहाल्ने थिएन । बरु यी महिला पात्रमार्फत कथानकका अरु पाटाहरू पनि खुल्ने थिए । तर, लेखकले यस्ता अवसरहरू उपन्यासमा आउनै दिएका छैनन् । स्वभावले शालीन राजव, यस मानेमा केही बढी निर्मम भएकै हुन् । अहिले केही पाठक अचेलका उपन्यासहरू

मोटा हुन थाले भनेर गुनासो गरिरहेका छन्। तर, मलाई भने 'सोटिट' अझै मोटो भैदिए हुन्थ्यो भन्ने लागिरहेको छ। थुप्रै बिस्तार खोज्ने घटनाक्रमलाई उपन्यासकारले संक्षेपमा वा संकेतमा टुंग्याएका छन्। जस्तो कि बीपीसितको भेटको प्रसंग। यो भेटको निहुँमा तत्कालीन राजनीतिको अझै भित्री मर्मसम्म पुग्न सकिन्थ्यो। तर, त्यो भेट उपन्यासमा एउटा सामान्य प्रसंग भएर सिद्धिएको छ। तीसको दशकको मध्यसम्मको कुरा त उपन्यासमा आएको छ। तर सोटिटको मृत्यु त त्यसको झण्डै दुई दशकपछि भएको छ। नेपाली राजनीतिमा निकै महत्त्व राख्ने पछिल्लो दुई दशक यो उपन्यासबाट लगभग गायब छ। यस्ता धेरै घटनाहरू छन् उपन्यासभित्र, जसले 'सोटिट'लाई एउटा उम्दा राजनैतिक उपन्यास बन्नबाट रोकेको छ। त्यो सम्भवना उपन्यासकार आफैँले अन्त्य गरेका हुन्। उपन्यासको मध्यभागसम्म आइपुग्दा उनलाई कतिबेला उपन्यास सक्ने भन्ने हतार भैरहेको देखिन्छ। उपन्यास पढेको केही समयपछि यसभित्रका धेरै प्रसंग र पात्रहरू पाठकको मथिगलबाट हट्छन्। सबै उपन्यासको नियति यही हो। थोरै स्मरणीय प्रसंग र पात्रहरू हुन्छन्, जसले उपन्यासलाई उल्लेखनीय बनाउँछन्। यस उपन्यासमा सधैं स्मरणीय रहने भनेकै सोटिट अर्थात् पत्रकार महेन्द्र हो। महेन्द्र नेपाली आख्यानका लागि सर्वथा नवीन चरित्र हो। आख्यानमा चरित्रलाई गुमनाम बन्न नदिएर बलशाली किसिमले स्थापित गर्न सक्नु आख्यानकारका लागि ठूलो चुनौतीको कुरा हो। राजवले यो चुनौतीलाई सफलताकासाथ निर्वाह गरेका

नयनराज पाण्डेको नयाँ उपन्यास 'सल्लीपिर' पेमाको जीवनकथा हो। पेमाको जीवनगाथामा बाबु छिरिङ, बालसखा कर्मा, श्रीमान् दावा र छोरा

Notes

फुर्वा उसका सहयात्री बनेका छन्। कर्मा पेमाको केटाकेटी अवस्थामा खेल्ने साथीमात्र हो।

उनीहरूबीच प्रगाढ स्नेह थियो। त्यो स्नेहले निरन्तरता पाएन। तीन पुस्ताका पात्र छिरिङ, दावा र फुर्वा समग्र समुदायकै प्रतिनिधि हुन्। समय बित्यो, पात्र फेरियो तर दुःख उस्तै रह्यो।

पढाइको तिर्खा -

“किताबको भूत सवार भएको थियो छिरिङमा। पेमाकी आमा ग्याल्मो चाहन्थी लोग्ने हिमाल चढ्न जाओस्, दुईचार पैसा कमाओस्। तर, छिरिङको ध्यान त्यता थिएन।”

“भरिया भएर र चौंरी डुलाएर उन्नति हुने कुरामा उसलाई पटकै विश्वास थिएन। पढ्ने र कविता लेख्ने काममै ऊ व्यस्त हुन्थ्यो। मौका पर्दा छोरीलाई शेर्पाका दुःखका कथा सुनाउँथ्यो।”

“ग्याल्मोले छिरिङका सबै किताब जलाइदिएपछि पेमाको जीवनमा नयाँ मोड आयो। छिरिङ घर छोडेर हिँड्यो। ग्याल्मो अमेरिकीसँग बिहे गरेर अमेरिका गई। पेमा लुक्ला छोडेर खुम्बुमा मामाघरमा बस्न पुगी।”

आमाको कारण पेमाको मनमा किताबप्रति एकदमै नकारात्मक धारणा गढेको थियो। ऊ छोरा फुर्वालाई कुनै पनि हालतमा पढाउने पक्षमा थिइन्। तर, दावाको मृत्युको कुरा लेखिएको चिठी पढ्न नसकिएको घटनाबाट उसलाई पढाइको महत्वबोध भयो।

राजनीतिक कृति र विकृति - 2031 सालको सोलुखुम्बु काण्ड, जनमतसंग्रह, जसरी पनि चुनाव जित्ने प्रवृत्ति, माओवादी विद्रोह, शाही सेनाको दमनजस्ता घटनालाई लेखकले कथाभिन्न समेटेका छन्। कांग्रेस राजनीतिमा लागेको छिरिडको हत्या भएको घटनामार्फत लेखकले एउटा नलेखिएको इतिहासलाई उजागर गरेका छन्। प्रचलित इतिहासमा सोलुखुम्बु काण्डमा कुनै शेरपा सहिद भएको देखिँदैन। सोलुखुम्बु विद्रोहको योजनामा स्थानीय समुदायको सहभागिता हुनु र दमनमा उनीहरूको हत्या हुनु स्वाभाविक थियो। माओवादी विद्रोहको पनि सकारात्मक र नकारात्मक दुवै पाटा छन्। फुर्वामा अध्ययनप्रतिको चेतनाको बीउ माओवादी लडाकु हिमालीले सुनाएको कथाबाटै रोपिएको हो। पछि काठमाडौँबाट किताब लिएर आउँदै गरेकी पेमालाई माओवादीहरूले जिरीमा पक्रिएपछि घटनाले थप दुःखद मोड लिन्छ। माओवादी कार्यकर्ताको अबुझपनको कारण सोझी शेरपिनी नराम्ररी फसेकी देखिन्छे।

कर्मचारी प्रशासनको भ्रष्ट प्रवृत्तिलाई पनि लेखकले उठाएका छन्। खर्कमा जाने क्रममा भीरमौरीको मह निकालेको निहुँमा गाविससचिव समेतले गरेको ज्यादती र काठमाडौँमा दावाको मृत्युबापतको क्षतिपूर्ति लिने क्रममा गरिएको शोषण उल्लेखनीय छन्। निजामती कर्मचारीमात्र भ्रष्ट छैनन्, सीमा रक्षा गर्ने दायित्वका सेना नै घूस खाएर राष्ट्रको सीमा यताउता पारिदिन्छन् (पृ. ६९)। मोफसल र दूरदराजका जनताप्रतिको काठमाडौँको उदासीनताले गर्दा पेमाजस्ताले दुःख पाएका छन्। कथाको उद्देश्य लेखकले पठन संस्कृतिको महत्वलाई उठाउने मुख्य उद्देश्यसाथ कथालाई अगाडि बढाएको अनुभूति हुन्छ। कथाको प्रधान द्वन्द्व नै पुस्तक र पढाइमाथि खडा गरिएको छ। छिरिडको पुस्तकप्रेम, उसको कविता र उसले पेमालाई सुनाएका कथाका तत्वहरूले उपन्यासको प्रवाहलाई

पछ्याइरहेका छन्। छिरिडले शेर्पाको समुदायलाई बुझेको छ। निरक्षरता नै दुःखको जड हो भन्नेमा ऊ स्पष्ट छ। पेमाको जीवनका प्रत्येक मोडमा छिरिडले बताएका कथा सत्य साबित भएका छन्। छिरिडका गीत, कविता र कथाले उपन्यासको कथालाई संगठित गरेको छ। उपन्यासको सबभन्दा ठूलो समस्या भनेको कथावाचक शेर्पा समुदायमा सफलतापूर्वक प्रवेश गर्ने नसक्नु हो। परिधीय अवलोकनबाट देखेको कुराको रिपोर्टमात्र गरेजस्तो लाग्छ। पात्र स्वयं उपस्थित नभएर उसका भावनाहरूमार्फत अर्को पात्रको मनोदशालाई नियन्त्रण गर्ने शैली आकर्षक छ। शेर्पाहरूको कठिन र दुःखपूर्ण जीवन तथा पेमा र दावाको लोभलाग्दो प्रेम साक्षरताको महत्त्वलाई उजागर गर्ने क्रममा प्रयोग भएका सहायक उपकरणमात्र लाग्छन्। यद्यपि यी विषयको वर्णनले उपन्यासको ठूलो अंश ओगटेको छ।

अस्पष्टता तथा त्रुटिहरू - उपन्यासमा प्रशस्त त्रुटि देखिनु खेदजनक छ। विविध कुरालाई एकै ठाउँमा समेट्न खोजेका कारण त्यसो भएको हुनसक्छ। वा, हतारोका कारण आवश्यक ध्यान पुऱ्याउन नसकिएको पनि हुनसक्छ। त्रुटि र अस्पष्टताले समग्र कथालाई धेरै नै कमजोर बनाएको छ। भाषाको लालित्यले त्यसलाई छोप्न सकेको छैन। दावाको मृत्युपछि पेमाको काठमाडौं यात्रापछिका कथामा नाटकीयताको मात्रा अत्यधिक बढेको छ। छिरिडले सुनाएका कथा नै पेमाको जीवन भोगाइमा रूपान्तरण भएको देखिनु कलात्मक दृष्टिले आकर्षक त छ तर त्यत्तिकै कृत्रिम पनि बन्न पुगेको छ। एघार सय सोह्रवटा किताब, एघार घरको सेछेन गाउँ, एक सय एघारवटा चौंरी, एघारवटा सूर्य आदि कथामा आउँछन्। एघार संख्याको महत्त्व शेर्पा समुदायको कुनै मिथकसँग जोडिन्छ कि जोडिँदैन स्पष्ट छैन तर त्यसको प्रयोजन कथामा सिद्ध भएको छैन। सेछेन गाउँमा एघार घरमा एघारै परिवारको अनुमान गर्नुपर्छ। तर, कतिपय ठाउँमा

आएको वर्णनले गाउँको आकार ठूलो भएको अनुमान गर्नुपर्ने हुन्छ। एक सय एघारवटा चौँरीको संख्या पनि भरपर्दो लाग्दैन। दावाको 10 वटा, ग्याल्जेनको सातवटा चौँरी बताइएबाट एघार परिवारको एक सय एघार चौँरी कसरी पुग्छ अनुमान गर्न गाह्रो छ। खर्क जानेहरूमा पनि पेमासहित आठजनाको मात्रै नाम आउँछ। डोल्माको परिवारमा ऊबाहेक अरु सदस्यको उपस्थिति देखिँदैन। किनभने उसको विवाहमा माइती पक्ष भएर सबै काम पेमाले नै गरिदिन्छे। संख्यामाथिको अर्को अलमल चौँरीलाई चितुवाले आक्रमण गरेको प्रसंगमा पनि देखिन्छ। चितुवा कतिवटा आए र कति चौँरी मारे ? चितुवा बथानमा आयो ? एउटा चितुवाले कतिवटा चौँरी मार्छ ? अर्को अलमल समयलाई लिएर देखिन्छ। छिरिङको हत्या गरिएको छ वर्षपछि जनमतसंग्रह आउँछ। छिरिङ घर छोडेर हिँड्दा पेमा कम्तीमा पनि नौ-दस वर्षकी थिई। पेमाको विवाह दलबहादुरले चुनाव जितेको अर्को वर्षमा भएको हो। दलबहादुरले पञ्चायती चुनाव जितेको होइन, पार्टीगत चुनाव जितेको हो। त्यसको मतलब कम्तीमा पनि 2048 सालको चुनाव हुनुपर्छ। यो हिसाबले पेमाको विवाह 27-28 वर्षमा भएको बुझिन्छ। तर, कथामा त्यस्तो लाग्दैन। अर्को समस्या फुर्वाको उमेर गणनामा छ। दावा बिहे गरेको पहिलो वर्षमै बाउ बनेको हो (पृ. 79)। पेमा र दावाको बिहे भएको बाह्र वर्षपछि (पृ. 98) गाउँमा हिमालीको नेतृत्वको माओवादीको समूह आएको हो। यस हिसाबले पनि फुर्वाको उमेर त्यो बेला 11 वर्षको हुनुपर्छ, 10 वर्ष (पृ. 99) होइन। दावाले सगरमाथा चढेको त्यसपछि हो (पृ. 121)। दावाको मृत्युको झन्डै एक वर्षपछि पेमा काठमाडौँ गएकी हो। 6महिना त ऊ बेहोश भएरै बितेको छ। त्यसपछि फुर्वाको उमेर 11 वर्षमात्र बताउँछे पेमा (पृ. 189)। हिमालीहरूको समूह सल्लेरी आक्रमणका लागि जाँदै गर्दा सेछेन आइपुगेका हुन्। तर, उनीहरू त्यहाँ आएको र

Notes

सल्लेरी आक्रमणको समयमा तालमेल मिल्दैन। त्यस्तै, तिब्बतको गुम्बामा लामाले सुनाएको कथामा पद्मसम्भवले चंगेज खाँको आक्रमणबाट बचाउन किताबहरू लगेको प्रसंग आउँछ। पद्मसम्भव र चंगेज खाँको करिब चार सय वर्षको समय अन्तर यहाँ बिलाउँछ। सानैमा बाआमा बितेर छिमीकै दूध खाएर हुर्केको दावाले (पृ. 27) पेमालाई 'तिमीले पनि मेरी आमाले जस्तै मीठो छन्दुर बनाउँदी रहिछौ' (पृ. 32) भन्नको लागि आमाको हातले बनाएको छन्दुर खाएको हुनुपर्थ्यो। ग्याल्जेनको सातवटा चौँरी (पृ. 35) मध्ये चितुवाले पाँचवटा चौँरी मारिदियो (पृ. 51)। तर, अब तीनवटा चौँरी बाँकी भन्दा (पृ. 52) गणनामा गडबड भएको छ। मरिसकेकी छिमीले दावालाई खाना खुवाएको (पृ. 124) र तिब्बत पुग्नुअगावै फर्किएको ग्याल्जेन तिब्बतमै देखिनु (पृ. 71) पनि समस्या हो। 'ॐ मणि पद्मे हुँ' मन्त्रको एकेक अक्षरलाई 'शब्द' भनेर अर्थ लगाउँदा (पृ. 73, 74) सामान्य नेपाली पाठकलाई पचदैन। पृ. 1६3 मा लगातार आएका वाक्यमा 'जुका' र 'जुगा' आउनुले सम्पादकीय हतारोलाई इंगित गर्छ। मलेवाको जोडीले तेह्र दिनभित्र गुँड बनाउनेदेखि फुल पार्ने र बच्चा कोरल्नेसमेत सकिस्क्छन् (पृ. 191)। नेपाललाई 'चार वर्ण छत्तीस जात'को फूलबारी भनिन्छ। तर 'चार जात छत्तीस वर्ण'को फूलबारी भनेर पटकपटक भनिएको छ। काठमाडौँमा पेमालाई एकलै पठाउनु, तिब्बती शरणार्थी निमीसँग भेट हुनु, निमीले सहयोग गर्नु, अन्धाधुन्द प्रकारले किताब किन्नु आदि कतै पनि वस्तुपरक लाग्दैनन्। चौँरीलाई किताबको भारी बोकाएर हिँडँ परिरहेको समयमा बिनाबाटो हिँडाउँदै सगरमाथा बेस क्याम्पसम्मै पुऱ्याइएको छ र चौँरीसहित पेमाको मृत्यु भएको देखिन्छ। अन्तको वर्णनमा तिलस्मी र जादुयी तत्वले महत्त्व पाएको छ। यी घटनाले

संवदेनशील पाठकलाई भावुक बनाउन त सफल हुन्छ तर औचित्य सिद्ध हुँदैन।

उपन्यासको सबभन्दा ठूलो समस्या भनेको कथावाचक शेर्पा समुदायमा सफलतापूर्वक प्रवेश गर्ने नसक्नु हो। परिधीय अवलोकनबाट देखेको कुराको रिपोर्टमात्र गरेजस्तो लाग्छ। 11 वर्षको फुर्वा बल्ल अलिअलि नेपाली बोल्नसक्ने भएको छ (पृ. 99)। समुदायको चित्र हो यो। यस्तो समुदायमा हुर्केको फुर्वाले हिमालीले बताएको कथा कसरी बुझ्यो स्पष्ट हुँदैन। पहिले पनि पेमा र कर्माको वार्तालापमा कतै शेर्पा संवाद आउँदैन। बरु आउँछ नेपालीभाषी केटाकेटीलाई पनि गाह्रो पर्ने जटिल संवाद। कहाँसम्म भने खर्कमा चितुवाको आक्रमण भएपछि उनीहरू 'शेरकेन आयो' (पृ. 50) भनेर चिच्याउँछन्। न शेर्पा भाषा, न नेपाली ! संवादमै तत्सम शब्दहरूको उपस्थिति बाक्लै छ। ठ्याक्कै भन्नुपर्दा पहाडीया बाहुनक्षेत्रीको कथालाई केही थान शेर्पा शब्द, शेर्पा पात्र र शेर्पा संस्कृतिका केही घटनाको साथ खुम्बुको भूगोलमा आरोपण गरिएको भान पर्छ। उपन्यासका पाठक - रोमान्टिक क्षणहरूले अतिरिक्त महत्त्व पाएका छन्। पेमा जहिल्यै दावाको छातीमा टाउको राखेर सुत्छे। दावाको अनुपस्थितिमा उसको बख्खुलाई अँगालो हालेर सुत्छे। पेमा बिहे गरेर जाँदै गर्दा सहरका जोडीले जस्तो त्यही रात 'माया गाँस्न' पाइएला कि नपाइएला भनेर कल्पिन्छे। सेछेन आइपुगेको दिन दावाका साथीहरू बाहिर आँगनमा नाचगानमा मस्त हुन्छन् तर दावा र पेमा घरभित्र एकार्कामा 'शरीर विलय' गर्ने खेलमा व्यस्त हुन्छन्। उनीहरू रातभर बाहिर निस्कँदैनन्। अर्को कुनै समय ग्याल्जेन रातभर तीनतारेको पार्श्वसंगीत बजाइरहन्छ, दावा र पेमा घरभित्र मायाप्रीतिको रुमानी खेलमा मस्त हुन्छन् (पृ. 85)। दावा खर्कको यात्रामा जाँदै गर्दा पेमा गर्भवती भएको कुरालाई आफू पनि आमाको

Notes

पेटमा आमाबाबु खर्कको यात्रामा रहँदै गर्दा आएको कुरा जोड्छ। सल्लेरी ब्यारेकको सेनाको जवान आफ्नो परिचय दिँदा नाममात्र भन्दैन, 'भोटेकोसीको पानी खाएको तामाङ' भनेर परिचय दिन्छ। दुःख, अभाव र कष्टका बीच पनि अभिव्यक्ति र भाषामा रुमानी चञ्चलताले प्राथमिकता पाएको छ। अनि प्रयोग भएको छ एकपछि अर्को पीडादायी घटनाहरूको शृंखला। समग्रमा भन्नुपर्दा कल्पना र यथार्थको बीच कुनै सम्बन्ध नखोज्ने, स्वैरकल्पनालाई बिनालगाम छाड्दै रोमान्टिक अनुभूतिको स्वाद खोज्ने किशोरकिशोरी र तन्नेरीलाई ध्यानमा राखेर लेखिए जस्तो लाग्छ उपन्यास।

यसैक्रममा नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा सर्वाधिक लोकप्रिय उपन्यास मुलुक बाहिरमा उपन्यासकार लैनसिंह बांग्देललाई कथावाचकको भाषाको पक्षबाट मूल्याङ्कन गर्दा उनको भाषा पाण्डित्य प्रदर्शन गर्ने भएर उनले कतै पनि क्लिष्ट शब्दहरूको प्रयोग गरेका छैनन् । उनले प्रयोग गरेको भाषा अति नै सरल र सरस रहेको पाइन्छ । शब्दको प्रयोग स्वाभाविक र परिचित लाग्दछ । उपन्यास पढ्दा पाठक वर्गलाई लाग्दछ आफ्नै घरव्यवहारको बोली सुनिरहेका । त्यस्तै उपयुक्त स्थानमा उपयुक्त शब्दको प्रयोग गर्न उनी खप्पीस छन् । नचाँहिदा पदहरूको संयोजन नहुनाले उपन्यास अनावश्यक रूपमा लामिएका छैनन् । नेपाली भाषाको आत्मा नै भनिदिए हुने क्रियान्वयी व्यञ्जना किच्च, सर्र, फुत्त इत्यादि प्रयोग गर्न पनि लेखक कुशल देखापर्दछन् । यसैगरी उपन्यासका शैलीको निरूपणका आधारहरू हुन् - विषयवस्तु, भाषा, चरित्र, घटना, विवरण, दर्शन आदि । बांग्देलको मुलुकबाहिर उपन्यास एक सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो । यसमा सरलता, तार्किकता शुद्धता र सहजताको निर्वाह गरिएको पाइन्छ । साथै स्थितिसुहाउँदो कथोपकथनलाई पनि आत्मसात्

गरिएको देखिन्छ । भौगोलिक परिवेशको आधारमा मुलुकबाहिर वा माइतघरलाई दार्जीलिङे उपन्यास भन्न सकिन्छ । सबै दृष्टिले लंगडाको साथी उक्त दुई उपन्यासहरूसित मेल खाए पनि यसको एउटा अलग्गै विशेषता छ, त्यो हो सार्वभौमिक मौलिकता साथै एउटा नौलो प्रयोग पनि । बांग्देलको शैलीले भने मुलुकबाहिर र माइतघरको परिपाटी र लंगडाको साथी परिपाटीली गाँस्ने काम गरेको छ भन्न सकिन्छ ।

बांग्देलकृत अन्य उपन्यासहरूको अध्ययन गर्दा उपन्यासको उद्देश्य माइतघर – मा गृहस्थ समाजको पारिवारिक जीवनमा केन्द्रीत छ, मुलुक बाहिर मा यायावरीय, श्रमिक समाजको अस्थिर जीवनमा आधारित पाइन्छ, रेम्ब्रान्ट आजीवन तिरस्कृत र अपमानित हुने दुःखी कलाकारमा केन्द्रीत छ भने लंगडाको साथी विषम समाजको अनैतिक निष्ठुरतामा अवलम्बित पाइन्छ । बांग्देल दुःखद जीवनमा त्रासदी उपन्यासकार हुन उनका सबै उपन्यासमा यसै पक्षको चित्रण देखिन्छ, अझै यस्तै मनुष्यको करूणाजनक अवस्थालाई प्रमुख दिएर रोजिएको विषयवस्तुबाट पनि उपन्यासकारको उद्देश्य बुझ्न सजिलो पर्छ, उपन्यासमा कथावाचक बांग्देलले स्पष्ट भनेका छन् – “.....पृथ्वीको पराले झुप्रोमा त उही मानव आत्माको कैयन वास्तविक प्रतिबिम्बहरू सत्यको पर्दामा दिनहुँ घुमिरहेकै छ । ..... हामीलाई ऐय्याशीको पेटभित्र हैन तर गरीब र माग्ने हतभागीहरूको मनकोठरीभित्र डुल्ने विचार आओस ।” कथावाचकले आफ्नो भनाइलाई उद्देश्यको रूपमा अक्षरशः रूपमा पालन गरेका बुझिन्छ।

नेपाली औपन्यासिक परम्परामा देखापर्ने अर्का स्रष्टा हुन् शिवकुमार राई । कथावाचक संवादको भाषाको सन्दर्भमा उनको डाक बंगला उपन्यासको अध्ययन गर्दा त्यहाँ भावपूर्ण र सुहाँउदिला शब्दहरूको संयोजनले उनको

शैलीमा पालिस लगाएको अनुभव हुन्छ । साधारण पात्रहरूको संवादमा चल्ती बोलीचालीको भाषा प्रयोग गर्न उनी खप्पिस छन् । जस्तै – बुढियाले पंचेको बाबुतिर हेरेर भनी – “नखाऊ बाबु कट परेको होला । बिहान म थिँइँन, यो चुन्चीले आगो लगाइदिनसम्म लगाइदिएर मरिछ, उम्लेर पस्यो पनि होला ।” यस्तै भाषाबाट प्रभावित भएर ईश्वर बरालले प्रशंसा गरेका छन् – ‘उहाँको शुद्ध नेपाली पारा देखेर हामी छक्क पर्छौं ।’ “ठूला ठूला चोर डाकु खुनी अत्यचारीहरूलाई समात्र सक्ने पो बाबुको छोरो हो । गरीब निर्धोमाथि दोष लगाउन शरम लाग्दैन ?” सारांशमा भन्नु हो भने – वास्तवमा झर्रो नेपाली शब्दको प्रयोग, काव्यात्मक शैली र सजीव नेपाली मुहावरा, उखान र तुक्काको समिश्रणले डाक-बंगला उपन्यासलाई सदा सदा सुगन्धित र नवीन तुल्याएको पाइन्छ ।

12.4 उपसंहार

भाषाको माध्यमद्वारा विभिन्न भाव या विचार अभिव्यक्ति गर्ने विभिन्न ढङ्ग र विधि नै शैली हो । शैली नै व्यक्तिको स्वरूप हो । त्यसैले व्यक्ति भाषा हो भने व्यक्तिको व्यक्तित्व नै त्यसको शैली हो । अर्को शब्दमा भाषा आवरण हो भने शैली आवरणको प्रकार हो। उपन्यासमा पनि विभिन्न विषय र भावभूमिअनुसार भिन्नाभिन्नै भाषा र शैली हुन्छन् । यसलाई कथोपकथन वा वार्तालाप पनि भनिन्छ । उपन्यासमा कथावस्तुको विकास गराउन, त्यसमा स्वाभाविकता ल्याउन र चरित्र चित्रणमा प्रकाश हाल्न पात्र – पात्रहरूका बीच जुन वार्तालाप गराइन्छ, त्यसलाई कथोपकथन वा संवाद भनिन्छ । कथोपकथनको विस्तार संवादद्वारा घटनाहरूमा गतिशीलता ल्याउन र नयाँ घटनाहरूको जडान गर्नसकिन्छ । दुई विरोधी सिद्धान्तहरूका संघर्षद्वारा कुनै पनि घटना

घटनसक्तछ । यी घटनाहरू संवादद्वारा नै मुखरित हुन्छन् वार्तालापद्वारा कथावस्तोमा नाटकीय आकर्षण र सजीवता आउन सक्तछन् । वार्तालापद्वारा मूल कथामा घटन नसक्ने घटनाहरूलाई पनि संयोग गर्नसकिन्छ । मूल कथा र सहायक कथाको समावेश गरिने घटनाहरूबाहेक सामान्य घटनाहरूलाई वार्तालापद्वारा संकेत गर्दै कथाधारालाई अगाडि बढाउन सकिन्छ ।

12.5 सार

- व्यक्तिको आफ्नो भाव या विचार व्यक्त गर्ने माध्यम नै भाषा हो ।
- लैनसिंह बांगदेळको लङ्गडाको साथी उपन्यासमा लङ्गडा र कुकुरलाई एउटै स्तरमा राखेर र व्यङ्ग्यात्मक अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरेर मानवमात्रको अमानवीय व्यवहारप्रति एउटा तीव्र व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको पाइन्छ
- उपन्यासमा कथावस्तुको विकास गराउन, त्यसमा स्वाभाविकता ल्याउन र चरित्र चित्रणमा प्रकाश हाल्न पात्र – पात्रहरूका बीच जुन वार्तालाप गराइन्छ, त्यसलाई कथोपकथन वा संवाद भनिन्छ ।
- रूपनारायणको शैली बिम्ब एवम् प्रतीकहरूको शब्दावली एवम् अभिव्यञ्जनात्मक उक्तिचमत्कारले रङ्गिएको पाइन्छ ।
- गहकिलो भाषामा र तहमिलेको वाक्यद्वारा सुन्दर र गतिशील छोटो अभिव्यक्ति दिनु लेखक आफ्नै वैशिष्ट्य हो भन्न सकिन्छ ।
- शिरीषको फूल उपन्यासमा काव्यभाषा प्रयुक्तिको निरूपण गर्दा उपन्यासमा अन्तर्निहित लयचेतना र ध्वनिचेतनायुक्त काव्यिक अभिव्यक्तिहरू मात्रात्मक बहुलताका आधारमा छुट्टाछुट्टै प्रस्तुत गरिए

तापनि दुवै किसिमका अभिव्यक्तिहरूमा अधिकांशतः दुवै चेतनाको सुसंयोजन भएको प्रतीत हुन्छ ।

• यसैक्रममा नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा सर्वाधिक लोकप्रिय उपन्यास मुलुक बाहिरमा उपन्यासकार लैनसिंह बांगदेललाई कथावाचकको भाषाको पक्षबाट मूल्याङ्कन गर्दा उनको भाषा पाण्डित्य प्रदर्शन गर्ने भएर उनले कतै पनि क्लिष्ट शब्दहरूको प्रयोग गरेका छैनन् ।

12.6 अनुशीलनी

(क) उपन्यासमा भाषाको महत्त्वमाथि विस्तृत प्रकाश पार्नुहोस् ।

(ख) शैलीको प्रकारहरू सोदाहरण चिनाउनुहोस् ।

(ग) संवादको परिचय सोदाहरण चर्चा गर्नुहोस् ।

(घ) नेपाली उपन्यासभित्र प्रयुक्त कथावाचकको भाषालाई सोदाहरण प्रकाश पार्नुहोस् ।

12.7 अतिरिक्त अध्ययन

---

1. डा. केशवप्रसाद उपाध्याय	साहित्य – प्रकाश
2. प्रा. डा. मोहनहिमांशु थापा	साहित्य परिचय
3. सुरेश सिन्हा	उपन्यास शिल्प और प्रवृत्तियाँ
4. रवीन्द्रकुमार जैन	उपन्याससिद्धान्त र संरचना-

12.8 मुल्यबृद्धिका निम्ति उत्तर

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् -

1. उपन्यासको भाषा - शैली ।

.....
.....
.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 1 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 12.1 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

2. उपन्यासको भाषा - कथावाचाकको संवादको भाषा ।

.....
.....
.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 2 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 12.2 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

एकाइ -13 ,नेपाली उपन्यासको भाषिक अध्ययन र नेपाली उपन्यासमा काव्यिक भाषाको सन्दर्भ ।

13.0 उद्देश्य

13.1 परिचय

13.2 उपन्यासको भाषा

13.3 काव्य भाषाबारे चर्चा

13.4 काव्यभाषाको सन्दर्भमा नेपाली उपन्यासको भाषिक अध्ययन

13.5 उपसंहार

13.6 सार

13.7 अनुशीलनी

13.8 अतिरिक्त अध्ययन

13.9 मुल्यवृद्धिका निम्ति उत्तर

13.0 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न

सक्नुहुनेछ :

- उपन्यासको भाषा
- काव्यभाषा
- काव्यभाषाको सन्दर्भमा केही प्रमुख नेपाली उपन्यासको
भाषिक स्वरूप

13.1 परिचय

प्रकृतिको परिष्कृत पुनःसृजन साहित्य मावनअशितत्वको एक विशिष्ट स्थापना भाषाको माध्यमले नै हो र कविता साहित्यमै पनि लयात्मक संरचनासहित ध्वनिचेतनाको उत्कृष्ट अभिव्यक्ति हो भन्न सकिन्छ । वास्तवमा संसारकै सबभन्दा पुरानो ग्रन्थ मानिने ऋग्वेदका ऋचाहरू नै लिखित साहित्यका प्रथम प्रामाणिक अभिलेख मान्न सकिने देखिन्छ । यस अर्थमा नै साहित्यको सामान्यकृत पर्यायवाची नामका रूपमा हामी काव्यविधालाई लिने गर्दछौं । तर हिजआज नाटक उपन्यास तथा ,कथा , निबन्धजस्ता साहित्यिक विधाहरू पनि त्यतिकै लोकप्रिय बन्दै गइरहेका छन् । यद्यपि यस्ता कृतिहरूको विशिष्टतामा काव्यिक चेतनाले निकै ठूलो भूमिका खेलेको थाहा पाइन्छ ।

13.2 उपन्यासको भाषा

व्यक्तिको आफ्नो भाव या विचार व्यक्त गर्ने माध्यम नै भाषा हो । शब्द र वाक्यद्वारा आफ्नो मनोभावना व्यक्त गर्ने परम्परा मावनमात्रका लागि प्रकृतिको वरदान हो । यही भाषालाई विभिन्न व्यक्तिले विभिन्न ढङ्गमा प्रयोग गर्छन् । जसरी मानिसको आफ्नो आफ्नो रुचि हुन्छत्य ,सरी नै आफ्नो मनोभावना व्यक्त गर्ने व्यक्तिको आ – आफ्नो ढङ्ग वा विधि हुन्छ । भाषाको माध्यमद्वारा विभिन्न भाव या विचार अभिव्यक्ति गर्ने विभिन्न ढङ्ग र विधि नै शैली हो । शैली नै व्यक्तिको स्वरूप हो । त्यसैले व्यक्ति भाषा हो भने व्यक्तिको व्यक्तित्व नै त्यसको शैली हो । अर्को शब्दमा भाषा आवरण हो भने शैली आवरणको प्रकार हो। उपन्यासमा पनि विभिन्न विषय र भावभूमिअनुसार भिन्नाभिन्नै भाषा र शैली हुन्छन् । वास्तवमा सबै तत्वहरू हुँदाहुँदै पनि शैली अव्यवस्थित र नीरस भएमा उपन्यास सफल हुन सक्तैन । शैलीको परिचय भाषाप्रयोग ,

Notes

कथानकको गठनचरित्रचित्रण र विषयको श्रृङ्खलाबद्ध प्रस्तुतीकरणमा ,
। प्रत्येक लेखकको शैलीमा आफ्नो खास वैशिष्ट्य हुन्छ । यसरी पाइन्छ
शैली लेखकको व्यक्तित्वको परिचायक हुन्छ । भाषाको परिमार्जन गर्ने र
त्यसमा सौन्दर्यम र गरिमा ल्याउने चेष्टा लेखकको हुन्छ । लेखकहरूमा
कोही अतिसाधारण बोलचालको भाषालाई प्रयोगमा ल्याउँछन्कोही ,
को विवरण एक एक गरी प्रस्तुत गर्नमा रुचि लिन्छन् त कोही बाह्यवस्तु
त्यसको झाँकी मात्र दिई मानवका अन्तर्वृत्तिहरूलाई उघार्नमा तत्परता
देखाउँछन् । कोही प्रकृतिको विभिन्न रूपको झर्कोलाग्दो वर्णन गर्छन् त
कोही मानव र प्रकृतिको साहचर्य देखाउन प्रतीकको रूपमा प्रकृतिको
झलक दर्साउँछन् । कसैलाई लोक्कित र दार्शनिक सूक्तिहरूको प्रयोग गर्ने
रहर रहन्छ । कोही हास्यको जलप दिएर लेख्छन् त कोही व्यङ्ग्यको ।
भाषाको सन्दर्भमा शुद्धतास्पष्टता र सरलताको निर् ,प्रञ्जलता ,वाह
आवश्यक छ । जुन किसिमको भाषाको आलङ्कारिक वा साधारणको
प्रयोग गरिएको छत्यसको आद्योपान्त निर्वाह हुनुपर्छ । उपन्यास ,
गद्यसाहित्य भएकाले बोलचालको सामान्य भाषाको प्रयोग बढी वाञ्छनीय
हुन्छ । कथानकको गठनमा कोही सरासरी वर्णन गर्दै उपसंहारतिर
बढ्दछन् । यस्तोमाअन्तिम परिणतिको आभास पहिले नै प्राप्त भएको
हुन्छ । कोही नाटकीय ढङ्गको प्रयोग गर्दछन् र कथानकमा अप्रत्यासित
मोडहरूको सृष्टि गर्दै अकल्पित निष्कर्षमा पुगेर उपन्यासलाई टुङ्ग्याउने
गर्दछन् । कौतूहलको दृष्टिले दोस्रो प्रकारको विन्यास आकर्षक हुन्छ ।
परन्तु यसमा के सावधानी रहनुपर्छ भने युक्तिसङ्गतिस्वाभाविकता र ,
- लन गरियोस्सम्भाव्यताको पा विचित्र संयोगहरूका भरमा कथानको
संयोजन र अन्त्य गरियो भने त्यो अल्पबुद्धि पाठकका लागि रोचक र
प्रभावोत्पादक होलातर प्रौढमति पाठकका लागि त्यो प्रभवपूर्ण हुँदैन । ,

,चरित्रचित्रणमा कुनै उपन्यासकार वर्णनद्वारा गुणदोषको प्रकाशन गर्दछन्
 त्रहरूको काकुनै चाहिँ चरिर् र तिनको बीचमा हुने संवादद्वारा त्यसको
 अभिव्यक्ति गर्दछन् । यसमा दोस्रो किसिमको अभिव्यक्ति प्रभावकारी हुन्छ
 किनभने लेखकद्वारा आरोपित गुणदोषयुक्त चरित्र हामीदेखि टाढाका र नौला
 प्रतीत हुन्छन् र कार्यव्यापारद्वारा गुणदोषको प्रकाशन गर्ने पात्र सजी ,
 निकटतमहुन्छन् र ग्राह्य - अग्राह्य बन्दछन् । विषयको प्रस्तुतीकरणमा
 मुख्य प्रतिपाद्य वा प्रस्तुत तथ्यलाई साङ्गोपाङ्ग रूपमा चित्रित गर्न सक्नु
 कुशल शिल्पकारिता हो । यस कुराको वास्ता नगर्ने लेखक आफ्नो
 कृतिमा कि त विषयस्पर्श धेरै गर्छन् र तिनको निर्वाह गर्दैनन कि त
 दूरवर्ती विषयलाई पनि आफ्नो विराट् ज्ञानको परिचय दिने लेभले गर्दा
 समावेश गर्दछन् । यसप्रकार मुख्य प्रतिपाद्यलाई विभिन्न कोणबाट हेरी
 त्सको समस्त पक्षको प्रकाशन गर्न खोजेको जीवनको पूर्ण प्रकाशनमा
 ध्यानस्थ भएर आवश्यक विषयहरूलाई मात्र स्थान दिने लेखक नै कुशल
 शिल्पी भनेर बुझिन्छ । उपन्यासमा मूलतः दुई प्रकारको भाषाको प्रयोग
 गरिएको देखिन्छ) -1) संस्कृत तत्समप्रधान भाषा र (2साधारण (

चल्तीको भाषा

)1संस्कृत तत्समप्रधान भाषा (- संस्कृत तत्समप्रधान भाषामा संस्कृत
 शब्दको धेरै प्रयोग भएको हुन्छ । यसको साथसाथै अलङ्कृत भाषाको
 पनि प्रयोग भएको हुन्छ । रूपनारायण सिंहको भ्रमर उपन्यासमा संस्कृत
 तत्समप्रधान भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ -‘वीणा यस्तो वारि विद्युत्-
 मा बसेर पानीका अविराम झर्झर व्याकुल दिनमा एकलै पढ्ने कोठा
 सुनिरेहेकी छ।’ यसरी नै भ्रमर उपन्यासमा अनुप्रास अलङ्कारको विशिष्ट
 प्रयोग पनि पाइन्छ -‘चित्र लेख्दै गरेको इन्द्रशेखर प्रकृतिको त्यो चारु
 चित्रचित्रवत् अचल भएर हरिरह्यो । ,’ यसरी नै लैनसिंह बांगदेळको

Notes

लङ्गडाको साथी उपन्यासमा लङ्गडा र कुकुरलाई एउटै स्तरमा राखेर र व्यङ्ग्यात्मक अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरेर मानवमात्रको अमानवीय व्यवहारप्रति एउटा तीव्र व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको पाइन्छ - 'कुकुर पनि आफ्नो दोष स्वीकार गरे जस्तै गरी काचर भावले पुच्छर हल्लाउँदै लङ्गडाको छेउमा आएर गुँडुलिन्थ्यो । लङ्गडाले कुकुरको अनुहार एकोहोरो जिज्ञासा भावले हेरिरहन्थ्यो ।.....' आदि । यसरी नै वर्णनशैलीका आधारमा दुई प्रकारका शैली पाइन्छन् समास शैली र (क) - व्यास शैली । (ख)

- समास शैली (क)समास शैलीमा संक्षिप्त र क्षिप्त वर्णन हुन्छ । औपन्यासिक कथाआदिको वर्णनमा पाइने सूत्रात्मकता पात्र ,घटना , समास शैलीको मूल मन्त्र हो । समास शैलीको उपयोग भएको वर्णनमा छिटोछरितोपन हुन्छ । गोविद गोठालेको पल्लो घरको झ्याललीलबहादुर , क्षत्रीको बसाइँ र शङ्कर कोइरालाको खैरिनीघाट आदि उपन्यासमा समास शैलीको प्रयोग भएकोभेटिन्छ ।

व्यास (ख) शैली - व्यास शैलीमा कथापात्र र घटना आदिको , वर्णन विस्तृत रूपमा हुन्छ । यस प्रकारको वर्णनमा छिटोछरितोपन हुँदैन । व्यास शैलीको प्रयोग रूद्रराज पाण्डेका उपन्यासहरूमा पाइन्छ ।

यसरी नै वाक्यगठनका दृष्टिले पनि दुई रूपमा विभाजन गर्न सकिन्छ - सरल शैली । (ख) ली रगुम्फित शै (क)

- गुम्फित शैली (क)गुम्फित वाक्यशैलीमा विभिन्न वाक्यांशहरूको गुम्फन हुन्छ । यसमा अल्पविराम ,अर्द्धविराम , 'र' , 'औ' , 'कि' आदिले विभिन्न वाक्यांशलाई जोडेको हुन्छ - जस्तै , 'इन्द्रमायाले त्यस दिन एकदम तटस्थ भएर निर्णय गरेकी थिई कि उसको हृद्य केही हृदसम्म खोटिएको छ केही हृदसम्ममा उसको प्रेम ,अपूर्ण नै रहन गएको छ केही

हृदसम्म पीताम्बरको ईर्ष्याको अग्निबीज इन्द्रमायाले नै उसलाई दिन -
पुगेकी हो।' आदि ।

)ख (सरल शैली -सरल शैलीमा ससाना वाक्यहरू हुन्छन् । यसमा -
- जस्तै ,जटिल वाक्य योजनाको समावेश भएको हुँदैन'हावामा कस्तो
कमलो स्पर्श । घाममा कति सुख । हिँडनमा कति स्वस्ति । बाँच्नमा
कति शान्ति । चराचुरुङ्गीका च्याउँच्याउँमा कस्तो मिठो रागिनी ।
भँवराका गुञ्जनमा कति मधुर सुर ।' आदि । अतः यहाँ क्रियापदसम्मको
प्रयोग पनि भएको देखिन्दैन । अर्को उदाहरण -'ऊ ढुङ्गाको आडमा
बस्छ । खुकुरीमा धार लगाई नै रहन्छु म । बतासको स्पर्शले जङ्गली
रूखका पातहरू बज्जन् थाल्छन् । पारिपट्टिको किनारामा छरिएका
अर्नाहरूमध्ये दुईओटा अर्ना सिङ जुधाउन थाल्छन् । म आकाशतिर हेर्छु ।
पानी पर्ने रतिभर सम्भावना छैन । बादल फाटिसकेको छ ।' आदि ।

13.3 काव्यभाषाबारे चर्चा

वास्तवमा कविता भाषाको माध्यमले प्रकृतिको लयात्मक एवम् चुटिकलो
अनुकरण होजसको सीमान्त सम्बन्ध मुनष्यसँग विवेकसम्मत ,
आनन्दानुभूतिको अर्थमा रहेकोहुन्छ । तर कवि अज्ञेय को शब्दशैलीमा
भनिएझैं कविता एउटा असाध्य - वीणा हो । यसैले कवितामा साध्य -
वीणारूपी जीवनमा जस्तै अर्थग्रहणको अनन्त सम्भावनालाई नकार्न
सकिन्न । तथापि पाठक वा श्रोताको पूर्वनिर्धारित लालसा वा आकाङ्क्षाको
वेगले रचनाको अर्थप्रवाहलाई आफूतिर मोडिरहेको हुन्छ । यो यथार्थ हो
तर कविताको धर्म होइन । अर्थात् कवितामा अनासक्त अर्थप्रक्रियाको
औचित्य पुष्टि हुन पुग्दछ । कविता नै कथाकमा बुनिएपछि यसवे
काव्यको रूपमा अर्थग्रहण गर्दछ । सन्दर्भमा नेपाली औपन्यासिक क्षेत्रमा

देखापर्ने कतिपय उपन्यासहरूमा उही काव्यिक चेतनाको निरूपण गर्दा उपन्यासमा अन्तर्निहित लयचेतना र ध्वनिचेतनायुक्त काव्यिक अभिव्यक्तिहरू मात्रात्मक बहुलताका आधारमा छुट्टाछुट्टै प्रस्तुत गरिए तापनि दुवै किसिमका अभिव्यक्तिहरूमा अधिकांशतः दुवै चेतनाको सुसंयोजन भएको प्रतीत हुन्छ ।

13.4 काव्यभाषाको सन्दर्भमा नेपाली उपन्यासको भाषिक अध्ययन

नेपाली औपन्यसिक क्षेत्रमा देखा पर्ने कतिपय प्रमुख कृतिहरूमा प्रयुक्त काव्यिक अभिव्यक्तिहरू काव्यजस्तो लाग्ने मात्र नभएर सशक्त काव्यिक चेतनायुक्त प्रकाशनको स्तरमा नै पुगेको अनुभव हुन्छ । यसले उपन्यासहरूको काव्यचेतनायुक्त शैलीगत गरिमालाई निश्चय नै चुल्याएको बुझिन्छ । साथै ती उपन्यासहरूमा औपन्यासिक संरचनालाई खलल नपुर्याईकन काव्यिक चेतनासहित गद्यधर्मको पालना पनि गरिएको देखिन्छ । यही नै सत्य रूपनायरायण सिंहको 'भ्रमर', पारिजातको 'शिरीषको फूल' आदि आदि उपन्यासहरूको सबल पक्ष हो भन्न सकिन्छ । तसर्थ सशक्त काव्यिक चेतनायुक्त अभिव्यक्तिहरूको पुञ्ज भएर पनि यी कृतिहरू काव्य नभएर उपन्यास नै रहेको देखिन्छ । अझ बढी काव्यिक गरिमायुक्त विशिष्ट उपन्यास अर्थात् काव्यन्यास बनेर नेपाली उपन्यास लेखनको क्षेत्रमा मानक बन्न पुगेका पाइन्छ । उपन्यासमा रहेको घटना कथावस्तुको आधारमा नै शैली निर्धारित हुन्छ । विचार अभिव्यक्ति गर्ने विभिन्न ढङ्ग र विधि नै शैलीको परिचायक पनि हो । उदाहरणार्थ ऐतिहासिक कथावस्तुलाई आख्यात्मक शैलीमा प्रस्तुत गर्नु उपयुक्त हुन्छ भने सामाजिक कथा – वस्तुलाई आत्म – कथात्मक शैलीमा । यसरी

घटना र कथावस्तुको आधारमा अनेक शैली प्रयोग गर्नसकिन्छ । केवल वर्णनहरू मात्र थुप्रिनाले त्यो उपन्यास हुँदैन अतएव बेला – बेलामा उपन्यासका कथामा स्मृति र त्यसको प्रभावको विश्लेषणात्मक पद्धति पनि अपनाउँदै काव्यिक भाषामय छटा छर्न सक्षम भएमा त्यो उपन्यास लेखनमा थप शोभनीय बन्न पुग्छ । तर यस्ता पद्धति अपनाउँदा कथाको प्रवाह अक्षुण्ण रहोस् तथा चरित्र ठीक मार्गमा लागोस् भन्ने सौँच उपन्यासकारले अवश्यै सोच्नुपर्ने हुन्छ । सामान्यतः उपन्यासको भाषाशैली अन्तर्गत शब्द विन्यासवाक्य रचन ,ा र तत्सम्बन्धित तत्त्वहरू पर्दछन् । उपन्यासमा क्लिष्टता र दुरुहता – को संयोजन भयो भने त्यो शैलीको दोष हो । यसर्थ उपन्यासको शैली सरल एवम् प्रसादगुण सम्पन्न हुनुपर्छ । यस्तै प्रकारले वाक्य गठनमा प्रभाव लालित्य- वृत्ति ,भावानुसार रीति , गुणहरूको संयोजन गरिनुपर्छ । काव्यात्मककथाको निम्ति उपन्यासले टिप्पणीमूलक वा सङ्केतात्मक भाषाको प्रयोग गर्न उचित हुन्छ । भाषामा आकर्षण ,माधुर्य र व्यङ्ग्यार्थ प्रकाशनको निम्ति उपन्यासमा उखान , व्यञ्जना र अलङ्कारको प्रयोग हुनु -लोकोक्ति साथै लक्षणा ,सुक्ति ,टुक्का सुहाउँदिलो नै मानिन्छ । उपन्यासको कथावस्तु सुगठित र क्रमब , सङ्गतिपूर्णरूपमा गठन र गुम्फन गरिएको हुनुपर्दछ । कथालाई रोचक बनाउन प्रयोग गरिने विभिन्न कौशलहरूमा स्वाभाविकताको निर्वाह हुनु आवश्यक छ । उपन्यासमा नवीन शैलीको स्वागत गरिन्छ तर अतिशय भाषिक क्लिष्टतातिर जानाले पाठकहरूका निम्ति स्वागत – योग्य हुँदैन । कुशल उपन्यासकारको भाषा – शैलीमा आफ्नोपन हुन्छ ,व्यक्तित्व हुन्छ , कौतूहल एवम् उत्सुकतालाई जागरूक ,प्रभावोत्पादकता ,तैपनि रोचकता गराउने खालको अभिव्यञ्जनापूर्ण भाषिक शैली र काल्पनिक सत्यमा परिवर्तन एवम् नवीनताको प्रतिपादन उपन्यासमका शैलीगत विशेषताहरू

Notes

हुन् । अतः नेपाली उपन्यास लेखन साहित्यमा देखापर्ने 'भ्रमर' , 'शिरिषको फूल' आदि उपन्यासहरूको यही सत्य नै रूपनारायण सिंहपारिजात आदि , उपन्यासकारहरूका अद्वित्य प्रतिभा र विशिष्टता पनि हो भन्न सकिन्छ । मूलतः नेपाली उपन्यास लेखनका क्षेत्रमा देखापर्ने कतिपय प्रमुख उपन्यासकार र तिनका विशिष्ट उपन्यासहरूलाई काव्यभाषाका सन्दर्भमा यहाँ निम्न प्रकारले विश्लेषण गरिन्छ -

13.5 (क) उपन्यासकार रूपनारायण सिंहको परिचय - रूपनारायण सिंह दार्जीलिङका एक अति प्रतिष्ठित कथाकार र उपन्यासकार हुन् । नेपाली उपन्यास साहित्यमा स्व , जस्तो महत्त्वपूर्ण स्थान छ रूपनारायण सिंहको . त्योभन्दा बढ्ता नभए पनि त्यत्तिकै महत्त्वपूर्ण स्थान नेपाली कथा साहित्यमा छ । 25 फरवरी सन् 1904 . ए . मा जन्म ग्रहण गरेका र बी सम्मको शिक्षा पाएका सिंहका . एल . बी 'नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिका' कथा 'खोजी' मा केही रचनाहरू प्रकाशित भएका भेटिन्छन् । उनी विशेषतः नेपाली साहित्यमा परिचित भए 'भ्रमर' सन्) 193६) उपन्यासका लेखकका रूपमा । उनको अर्को उपन्यास 'बिजुली' अधुरो नै रहेको थाहा पाइन्छ । उनको कथा सङ्ग्रह हो कथा नवरत्न । यस सङ्ग्रहभित्रका - कथाहरू सन् 1940 देखि - 1950 सम्म शारदा , गोर्खा , भारती , साहित्यस्रोत पत्रिकाहरूमा प्रकाशित भइसकेका पाइन्छन् । यस - सङ्ग्रहभित्रका कथाहरू हुन् बिगेको बाहुन . मिस्टर एच , वितेका कुरा , जिम्मेवारी , पुष्पराग , हत्याकारिणी , विध्वस्त जीवन , व्यास्नेट . बी कसको? धनमतीको सिनेमास्वपन तथा आमा आदि । उनको गद्यको सुन्दर प्रयोग खोजीभारती का धेरै सम्पादकीयहरूमा पनि पाइन्छ । , , स्थानीय परिवेशको सृष्टि शुद्ध र सुन्दर भाषाको प्रयोग , सामाजिक चित्रण चित्रमको स्वाभाविकता र शैलीको लालित्य उनका विशेषताहरू हुन् । उनी

नेपाली साहित्यका एक महान् शैलीकार हुन् उनको प्रख्यात घुम्ने शैली ,
 - को प्रशंसा कतिपय विशिष्ट समालोचकहरूले पनि गरेका थाहा पाइन्छ ।
 उनको साहित्य सृजनाको युग नेपाली साहित्यको इतिहासमा एक स्वर्ण
 युग नै थियो- तसर्थ उनले नेपाली साहित्यलाई जुन देन दिएका छन् ,
 त्यो स्वर्णअक्षरले नै नेपाली साहित्यको इतिहास झलमल र अविस्मरणीय
 रहने छ । रूपनारायण सिंहको औपन्यासिक प्रवृत्तिको चर्चा गर्नुपर्दा जसरी
 नेपाल उपत्यकाका जनजीवनको चित्र रुद्रराज पाण्डेको रूपमतिमा उत्रिएको
 छ भने प्रवासभूमिमा छरिएर बसेका नेपालीहरूको जनजीवनको तस्वीर
 भ्रमरमा उत्रिएको देखिन्छ । रूपमती सन् 1991) देखि नेपाली उपन्यास
 साहित्यमा आधुनिकताको सूत्रपात हुन्छ अनि भ्रमर उपन्यास
 जन्मिसकेपछि पूर्ण आधुनिक प्रवृत्तिहरूको जन्म भइसिध्याउँछ । उनका
 औपन्यासिक प्रवृत्तिहरू धार्मिक पृष्ठभूमिमा जन्मिएको कोरा नैतिकताद्वारा
 आक्रमित छैनन्, मानवमनका उन्मुक्त भावनाहरूद्वारा रसाएका छन् । भ्रमर
 विभिन्न ठाउँमा छरिएर रहेका नेपाली जीवनका परिचयको आगार हो ।
 यसमा ललितसिंहको परिवारले दार्जीलिङमा बसोबास गर्ने प्रवासी
 नेपालीहरूको प्रतिनिधित्व गरेको छ । परशुराम बस्नेतको परिवार
 आसामबाट आएको हो । उपन्यासमा आसामभूमिकै चत्र नउतारे पनि
 बस्नेतको परिवारद्वारा आसामको प्रतिनिधित्व भएको छअनि विजयाबाट ,
 कलकत्ताको प्रतिनिधित्व गराइएको छ । भ्रमर उपन्यास एउटा
 ,वर्मा ,आसाम ,परिचयगोष्ठी पनि हो भन्न सकिन्छ । यसमा दार्जीलिङ
 बनारस तथा कलकत्ता आदिबाट भेलाभएका नेपालीहरू आफ्नु आफ्नु
 परिचय दिन्छन् ।

यसरी नेपालबाहिर प्रवासमा बसेका नेपालीत्वको परिचय दिलाउने काममा
 अग्रणी लेखक रूपनारायण सिंह नै हुन् बुझिन्छ । उनले बसाएको

Notes

गोरेटोलाई मूलबाटोको रूपमा परिणत गर्ने काम चाहिँ लैनसिंह बांग्देलले गरेका थाहा पाइन्छ । यसकारण एकापट्टिबाट बिचार गर्दा बांग्देलको औपन्यासिकताको आधारभूमि रूपनारायणको भ्रमर उपन्यासलाई मान्नु पर्ने पनि हुन्छ । सिंहको भ्रमर उपन्यासमा उनोक यथार्थ अनुभूतिहरू छरिएका पाइन्छ । यी यथार्थ अनुभूतिहरू रुद्रराज पाण्डेका यथार्थानुभूतिहरू जस्तो नैतिक आदर्शका पृष्ठपोषक भएर रहेका छैनन् । बरु यी उन्मुक्त आदर्शको सागरका छालहरू जस्तै भेर बहेका देखिन्छ । रूपमतीमा यथार्थ सत्यहरूप्रति बौद्धिक आक्रमण छ भने भ्रमरमा यथार्थ सत्यहरूप्रति भावनाको तीव्र वेग चलाइएको पाइन्छ । नेपालमा रहने नेपाली युवक युवतीहरूभन्दा बढी प्रवासमा रहेका युवक युवतीहरूप्रति जातित्वप्रति प्रेम र भक्ति सशक्त रूपमा रहेको र जातीय भावनाको अभिवृद्धिमा भावात्मक उन्मुक्ता रहेको कुरा रूपमती र भ्रमरको तुलनात्मक अध्ययनबाट स्पष्ट हुन्छ । भ्रमरमा वास्तवमा भन्ने हो भने जातीय जागरणको चेष्टा चित्रित छ । जातीय जागृतिमा प्रवासी युवती तथा युवकहरूको भावना तीव्र रूपले बहनु सामयिक युगचेतनाको उपलब्धि जातीय जागरण र समाजसुधारको भावना नै भ्रमरको यथार्थ हो । यसका अन्य कतिपय विशेषताहरू कल्पित छन्अनुरञ्जित छन् र भावमूलक छन् । भ्रमरको प्रायः गरेर कथानक चरित्र विषय आदि सबै नै अतिरञ्जनामय एवम् स्वच्छ ,कल्पनाजन्य भावमूलकन्द छन् । यसमा यथार्थता नभएको होइनतर स्वच्छन्दताको तीव्र वेगका साथमा नै छ , बहेको छ ।

रूपनारायणको औपन्यासिकता बढी कल्पनाजन्य छ बांग्देलको औपन्यासिकता सरल र सामान्य छ । रूपनारायणका औपन्यासिक प्रवृत्तिहरू सौन्दर्यमूलक एवम् आत्मिक मूल्यहरूसँग सम्बन्धित छन् ।

उनका औपन्यासिक प्रवृत्तिहरू रहस्यमयदर्शमय र अन्तर्दृष्टिले युक्त आ ,
 को - छन् । रूपनारायणको प्रवृत्तिहरू सत् छ सुन्दरै सुन्दर छ सत्
 प्रतिपादन गर्नमा सक्षम छन् । रूपनारायणको प्रकृति चित्रण
 सौन्दर्यसृष्टिका निमित्त सशक्त छ भने बांग्देलको प्रकृति चित्रण मानवीय
 आँसु एवम् हाँसोहरूको सहचरको रूपमा सक्षम रहेको छ । रूपनारायणको
 अभिव्यक्ति आत्मपरक एवम् वैयक्तिक हुनपुगेको छ । रूपनारायणको शैली
 बिम्ब एवम् प्रतीकहरूको शब्दावली एवम् अभिव्यञ्जनात्मक
 उक्तिचमत्कारले रङ्गिएको पाइन्छ । उपर्युक्त कतिपय तथ्यहरू र
 विशेषताहरूको आधारमा रूपनारायण र बांग्देलका औपन्यासिक
 प्रवृत्तिहरूमा पार्थक्य देखिए तापनि बांग्देललाई रूपनारायणकै परिपूरक
 भन्नसकिन्छ अनि बांग्देलका औपन्यासिकताको आधारभूमिका रूपमा
 रूपनारायणको औपन्यासिकतालाई सकार्न सकिन्छ ।

भ्रमर प्रेममूलक र जातीय जागृत्तिसूचक उपन्यास हो । यसको नायक
 इन्द्रशेखर हो । उसको प्रेम वासनामूलक छ । तर ऊ फूल चुसाहा भ्रमरा
 मात्रै बनेको छैन शिक्षित छ बर्मा गोटाला - गोठाल्नीहरू र अन्य
 बालबालिकालाई पढाएर आँखा खोल्दिन त्यतिकै सशक्त छ अनि
 विजयाजस्ती सङ्कट स्थितिमा पुगेकी अधवेशी आइमाईलाई संरक्षणका
 निमित्त पनि ऊ त्यतिकै सशक्त छ । सामाजिक सुधार एवम् जातीय
 जागरणको चैतन्य फुरेर शिक्षाको विकासमा ऊ त्यतिकै लगनशील बन्दै
 प्राणार्पण गर्दछ । यसरी भ्रमरका लेखकले प्रेम र जातीय उत्थानमा नायक
 इन्द्रशेखरलाई स्वच्छन्द रूपले अभिप्रेरित गरेका छन् । त्यतिखेरका
 प्रवासभूमिमा रहेका युवाचेतनाको यसमा जिउँदो तस्वीर उतारेको छ अनि
 यसमा यथार्थता आदर्शता एवम् स्वच्छन्दता अभिमुखी भएर रहेका छन् ।
 रूपमतिको जस्तो आदर्श नै साध्य भएर यसमा रहेको छैन नत

Notes

मुलुकबाहिरमा जस्तो यथार्थ नै साध्य भएर रहेको छबरू यसमा , स्वच्छन्द साध्य भएर रहेको छ । यस आधारमा रूपमतिलाई आदर्शोन्मुख आदर्शवादी वा मानवताभिमुख यथार्थवादीको संज्ञा दिन सकिन्छ । तर कति भने लैनसिंह बांगदेलको औपन्यासिकता रूद्रराज पाण्डेको आदर्शोन्मुख यथार्थवादी प्रवृत्तिबाट प्रभावित नभएर रूपनारायणको स्वच्छन्दाभिमुख यथार्थवादी प्रवृत्तिबाट अभिप्रेरित पाइन्छ । समग्रमा नेपाली उपन्यास साहित्यको इतिहासमा भ्रमर एक क्लासिक रचना हो । यस उपन्यासमा उपन्यासकारले नेपाली जीवनमा घटेका सामाजिक घटनाहरूलाई नै आफ्नो विषय - वस्तु तुल्याएका छन् । यसै सामाजिक सन्दर्भमा भ्रमर एक विशिष्ट उपन्यास हो । प्रत्येक लेखकको जीवन सम्बन्धी केही न केही धारणा र मान्यता हुन्छ । यसै सन्दर्भमा लेखकले आफ्नो विशिष्ट दर्शन यस उपन्यासमा फोटोग्राफी झैं उतारेका छन् । भ्रमर उपन्यासमा समाजलाई परिचालित गर्ने एउटा विशिष्ट दर्शन पाइन्छजहाँ , नैतिक अनि समाज सुधार ,सी नेपाली जीवनका सांस्कृतिकप्रवा प्रसङ्गरूलाई आत्मसात् गरिएको कलात्मकरूप पाइन्छ । त्यस्तै अर्काको दुःखमा दुःखी हुने अनि सुखमा सुखी हुने मानवीय दर्शन यस उपन्यासको प्रमुख दर्शन हो भन्न सकिन्छ ।

13.5)क.(1 काव्यभाषाको सन्दर्भमा रूपनारायण सिंहको 'भ्रमर' उपन्यास -'भ्रमर' उपन्यास रूपनारायण सिंहको अल्पायु जीवनीको दीर्घायु कृति हो । प्रवासी नेपाली जन जीवनको जिउँदो - जागदो जीवनको वास्तविक चित्रण भएको भ्रमर उपन्यासको भाषा र शैली पनि त्यत्तिकै प्राणवान र सशक्त छ । व्यक्तिको भावम नै भाषा हो । यही मनको व्यक्त गर्ने माध्य- भाव व्यक्त गर्ने परम्परा मानवमात्रको लागि प्रकृतिको वरदान हो । अतः भा लाई विभिन्न व्यक्तिले विभिन्न प्रकारमा अभिव्यक्त गर्छन् ।,'भ्रमर'

उपन्यासमा उपन्यासकारले परम्परागत भाषामै परिवर्तन ल्याएर एक नवीन भाषाको प्रयोग गरेका छन् उनको भाषामा कति दक्षता थियोत्यो , ता उपन्याससले नै साक्षी दिँदछ । वास्तवमा उनको देन भाषामै झल्किन्छ । भ्रमरको सफलताको मूल कारण नै यसमा प्रयोग गरिएको प्रभावशाली भाषा हो । प्रायः एकै समयमा प्रकाशित भएको रूद्रराज पाण्डेको रूपमती भन्दा भ्रमरले लोकप्रियता पाएको कारण नै उनको भाषाको प्रयोग हो ।

संस्कृत तत्सम प्रधान भाषामा संस्कृत शब्दको धेरै प्रयोग साथै अलंकृत भाषाको प्रयोग गरिएको हुन्छ – सिंहको यस उपन्यासमा पनि संस्कृत तत्सम प्रधान भाषाको प्रयोग भएको छ । उदाहरणार्थ –“ निर्मला रजनी । गंगाजीका पक्षमा तारकाखचित नभको प्रतिबिम्बले कस्तो नयन रंजन दृश्य अंकित गरेको छ ” यहाँ संस्कृत शब्दको प्रबलता पाइन्छ ।

यसरी नै प्रस्तुत उपन्यासमा अनुप्रास अलंकारको विशिष्ट प्रयोग भएको पाइन्छ –“चित्र लेख्दै गरेको इन्द्रशेखर प्रकृतिको त्यो चारु चित्र चित्रवत् , अचल भएर हेरी रह्यो ।”

यहाँ ‘च’ वर्णको पुनरावृत्तिले अनुप्रास अलंकारको प्रयोग भएको छ ।

भ्रमरको भाषा अत्यन्त सुन्दर छ । उनको छाँट परेको भाषा उपन्यासको विषयानुकूल छ । सानासाना वाक्यसंस्कृत , प्रायः सरल वाक्य , उसको भाषाको विशेषता हो । ,शब्दहरूको सुरुचिपूर्ण प्रयोग

यसरी नै क्रियापदहरू बहिष्कृत छन् र पनि भाषामा सौन्दर्य र माधुर्य छ , वाक्यको व्यर्थ खर्च छैन ।

उदाहरणार्थ माथि ताकाखचित आकाश। धरणी मझैरी ठाउँमा ध्वनि दोहोरिएको पनि पाइन्छ ।

उदाहरणार्थ - व्याधा शेखर बासनाको विषालु वाण लिएर वीणाका ...
सिंहको भाषामा बंगला भाषाको प्रशस्त प्रभाव पाइन्छ। उदाहरणार्थ -‘यो राईहरूको नयनरञ्जन कटोरो !’ कतै सिंहजी सुदर शब्दहरू खप्पिस छन् - उदाहरणार्थ “हिंङनमा कति स्वस्ति नासिका कुञ्चित ।”
समालोचक इन्द्रबहादुर राईले सिंहको यसै भाषाबाट प्रभावित भएर भनेका छन् -“कम्ती शब्द र वाक्यमै स्पष्ट हुनुहुन्छ उहाँ चुनाइ ,त्यति राम्रो छ उहाँको आवृत्ति र आलंकारिक रूपान्तरहरू सब सध्येय छन् । ,”
साहित्यमा शैलीको महत्त्व महान् छ । भाषा र शैली नै रचनाका प्राण हुन् । गहकिलो भनाइ र मोहलाग्दो सरस शैलीले बन्दछ - यही तथ्य छ - ‘भ्रमर’ मा । सरल भाषा, विवाद-तर्कपूर्ण वाद , मिठासपूर्ण शैली , गहिरो र सरस अभिव्यक्ति तीब्र गति आदिले गर्दा भ्रमरको औपन्यासिक प्रवाह सुन्दर गतिशील छ । छोटो र तहमिलेको वाक्यद्वारा सुन्दर तथा गहकिलो भाषामा अभिव्यक्ति दिनु लेखकको आफ्नै वैशिष्ट्य हो ।
भ्रमर उपन्यासमा प्रयुक्त सिंहको काव्यिक भाषा र शैलीको प्रसंगलाई अंगाली प्रस्तुत पुस्तकको प्रस्तावनामा बाबूलाल प्रधान लेख्छन् - बंगला साहित्यको परिपाटी लिई क्रिया बिनाको वाक्य लेख्ने तिनको एउटा नवीन शैली नेपाली साहित्यमा देखिन्छ । संस्कृतका धुरन्धर विद्वान जस्तै संस्कृत शब्दहरू ठीकठीक ठाउँमा तिनले प्रयोग गरेका छन् । यस - बाहेक ठेट नेपाली शब्दको प्रयोग उखान , वाक् पद्धति , क्रियायोगी शब्द , अनि तुक्काको संग्रह प्रशस्त मात्रामा तिनको रचनामा पाइन्छ । भ्रमर , उपन्यासको शैली उनको भाषा झैं प्रबल छ । उनको लेखमा तर्क हुन्छ तर उनी विचारकभन्दा ज्यादा शैलीकार थिए । कल्पना र यथार्थको मनोरम संगम नै सिंहजीको लेखन शैलीको विशेषता हो । कम शब्द र कम वाक्यमै धेरै कुरा भन्नसक्नु उनको चरम विशेषता हो । उपन्यासको

पात्रहरूको चरित्र कम्ती र सुन्दर शब्दहरूमा व्यक्त गर्न उनी सक्षम छन् - “शेखरकी माता छ गंगाजस्तै निर्मल मन भएकी । गुरुबाहुन र , ईश्वरमाथि यिनको भक्ति र श्रद्धाको अन्त छैन । पतिको सेवामा यिनले आफूलाई डुबाइराखेकी छन् ।” सिंहजी को प्रख्यात ‘घुम्ने शैली’ विषयमा धेरै समालोचकहरूले पनि प्रशंसा गरेका छन् । रूपनारायणको प्रख्यात घुम्ने शैली लाई आजसम्म सबैले सर्काए मात्र तर अनुकरण कसैले गरेनन् । युगको नभई व्यक्तित्वको प्रदान भएकोले त्यस्तै हुन्छ पनि । तर घुमाउनलाई नै रूपनारायणले आफ्ना वाक्यहरू त्यसरी घुमाउनु भएको होइन । प्रथमतः उपन्यासको रोमाण्टिक प्राणलाई त्यो अल्लि उडन्ता भाषाको घुमाई ठाउँतर अर्कै र सठीक प्रयोग पनि ,ठाउँमा चाहिएको थियो- त्यसको छ । वाक््यमा प्रारम्भ र अन्तका स्थानहरूमा बस्नपाएका शब्दहरूले विशेष सामर्थ्य प्राप्त गर्ने हुनाले भाव बोक्ने मूल भरिया शब्दलाई उहाँले कि ता एकदमपछि राख्नुहुन्छराख्दा वाक्य घुम्छ । , - उदाहरणार्थ“कलकत्ताको उत्तरप्रान्त श्यामबजारमा एउटा नेपाली परिवार आएर बसेको छ । त्यस परिवारको सम्पूर्ण भार छ एउटी तरुणीमाथि । विलक्षण छ त्यसको गृहसञ्चालन निपुर्णता ।” रोमाण्टिक लेखक रूपनारायणको शैलीमा प्रकृतिकै चित्र र दृश्य पनि तडकारो भएर उभिएको छ -“वर्षाकालमा छाँगाबाट कलकल झरझर गर्दै द्रुत वेगले झरेको पानीको धारा जस्तै शेखरको मानस छाँगाका अतीतको घटनाहरू एकाएक गरी ओइरिनलागे ।” नाटकीय शैलीमा राम्रो प्रकारले चित्रण भएको उपन्यास भ्रमरलाई एउटा नमूना भन्नसकिन्छ । यस उपन्यासमा घटनाको छनौट अति सुन्दर भएको छ साथै वस्तु घटना देशकाल तथा पात्रको छनौटमा विवेक छ । वर्णन शैलीको आधारमा शैली दुई प्रकारका हुन्छन् -

Notes

समास शैली । (ख) व्यासशैली र (क)

सरल शैलीको उदाहरण भ्रमर उपन्यासमा प्रशस्त देखिन्छ । उपन्यासमा एकोहोरो वर्णनले नीरसता ल्याउँछ । तर ठाउँ ठाउँमा हास्यव्यङ्ग्यको प्रयोगले वर्णनमा प्रभावकारिता एवम् जिवन्तता ल्याउँछ । उदाहरणार्थ यस उपन्यासमा यात्राको क्रममा मोटा राईसँग शेखरको भेट हुन्छ । यहाँ मोटा राईको क्यानाम थैगोले हास्य पुट दिन्छ । मोटा राईका दुई छोरीलाई दुइवटा उपग्रको रूपमा लिएको वर्णनले सफल हास्यको प्रयोग भएको छजसले भ्रमर उपन्यासमा नीरसता हटाएको छ । वस्तुतः , दार्जीलिङका प्रबल साहित्यकारहरूमा मात्र होइन परन्तु सम्पूर्ण नेपाली साहित्यकारहरूमा सिंहजीको लेखनशैली आफ्नै पाराको छयसैले उनले , शिवकुमार राई तथा लैनसिंह बांगदेल झैं अनुयायीहरू पाए ।

समग्रमा भन्न सकिन्छ उपन्यासको विषयवस्तुलाई महत्त्व नदिने पाठकहरू पनि काव्यिक शैलीकै आकर्षणले 'भ्रमर' उपन्यासलाई दोहोर्याई तेहर्याई पढ्छन् । बढी कलात्मक भाषा भएकाले शैलीकै दृष्टिकोणले गद्यात्मक काव्य जस्तै छ यो 'भ्रमर' उपन्यास । काव्यकार जस्तै देखापर्छन् रूपनारायण सिंह यस उपन्यासमा । अतः नेपाली साहित्यका 'क्लासिक' रचना 'भ्रमर' को उपलब्धि यसको भाषा र शैलीकै माध्यमबाट पनि स्पष्ट हुँदछ ।

13.5 (ख) उपन्यासकार पारिजातको परिचय –पारिजात (वास्तविक नाम: विष्णु कुमारी वाइबा, वि. सं. 1994 - वि. सं. 2050) नेपाली साहित्यका विशिष्ट प्रतिभा हुन् । साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाउने भएकाले नै पारिजात लाई बहुमुखी प्रतिभा सम्पन्न नारी भनिएको हो। पारिजातका कृतिहरूमा प्रगतिवादी, समाजवाद, मार्क्सवाद, अस्तित्ववाद, नारीवाद विसङ्गतिवाद इत्यदि भाव पाइन्छ।

पारिजातको जन्म दार्जीलिङको लिङ्गिया चियाबगानमा वि.सं. 1994 बैशाख महिनामा भएको थियो। उनको पिता कालुसिंह वाइबा एक चिकित्सक थिए र माता अमृत मोक्तान हुन्। उनको न्वारनको नाम विष्णुकुमारी वाइबा हो, तर लामाले चेकुडोल्मा (तारा रानी) राखिदिएका थिए। उनलाई अमर बनाउने नाम भने पारिजात नै हुन पुगेको थियो, जुन उनी आफैले रोजेकी थिइन्। उनका असङ्ख्या कृतिहरूले जिवन्त सुभास दिएर यस नामलाई सार्थक पारेका छन्। प्रारम्भिक पढाई दार्जिलिङ मै हासिल गरी वि.सं. 2011 सालमा काठमाडौं भित्रिएकी पारिजातले पद्मकन्या विद्याश्रमबाट प्रवेशिका र पद्मकन्या कलेजबाट बी.ए. सम्मको पढाई हासिल गरेकी थिइन्। अङ्ग्रेजी बिषयमा एम.ए. गर्ने इच्छाले त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा उनी भर्ना त भईन तर 26वर्षको उमेरमा शारीरिक असक्तता र लेखन कार्यमा विशेष सक्रिय भएको कारणले उनको इच्छा अधुरै रह्यो।^[2] दर्शनशास्त्र र साहित्य बिषयका ग्रन्थहरू खोजीखोजी पढ्ने उनको बानी थियो। पारिजात एक सङ्घर्षसिल नारी थिइन्। बाल्यावस्थामै आमाको मृत्यु भएकाले मातृस्नेह कस्तो हुन्छ भन्ने कुरा उनले अनुभवसम्म गर्न पाइन्। त्यसपछि उनले आफ्नो एकमात्र दाजुको वियोग पीडा पनि खप्नुपर्यो। पिताको संरक्षण र रेखदेखमा काठमाडौंमा बसि अध्ययनमा लाग्दा उनले विभिन्न अभावहरूसँग जूध्नुपर्यो । बी.सं. 2029 सालमा पिता को देहावसान भएपछि उनलाई पितृस्नेहबाट पनि बन्चित हुनुपर्यो। वि.सं. 2013 सालमा 'धरती' पत्रिकामा कविता प्रकाशन गरी उनले आफ्नो साहित्ययात्रा सुरु गरेकी थिइन् । उनी भावुक र कल्पनाशील भएकाले पानीमा रूइँदै-रूइँदै घुम्ने, बन, जङ्गल चहार्ने, जङ्गली फूलहरू टिप्ने गर्थिन्। उनलाई सा-साना घटनाले पनि गहिरो प्रभाव पार्दथ्यो। उनी त्यतिकै संवेदनशील, अन्तर्मुखी र कोमल हृदयकी

Notes

पनि थिइन्। उनले वर्षा ऋतु, गुराँसको फूल र हरियो रङ आदि मन पराउथिन् । वि.सं. 2023 सालमा तत्कालीन राजनीतिक व्यवस्थाविरुद्ध केही सङ्गीतकार र लेखक कविहरूले आफ्नो प्रकारको विद्रोहको स्वर उचाल्न एउटा समूहको निर्माण गरेका थिए। त्यो समूहको नाम 'राल्फा' थियो। यस समूहको केन्द्रविन्दुका रूपमा पारिजात लिइन्थ्यो। यो समूहले आफ्ना विद्रोहका स्वर देश-विदेशमा जहाँजहाँ उराल्दै हिँड्ने क्रममा उनले आफ्नो अशक्त शरीर त्यहाँ-त्यहाँ पनि लिएर गईन्। पछि यही राल्फाली यात्रा नै नयाँ जनवादी संस्कृति र प्रगतिशील लेखनफाँटमा महत्वपूर्ण कोसेढुङ्गा बन्न पुग्यो।

उनको स्वास्थ्य झनझन् खराब हुँदै गयो। हाड-जोर्नीको रोग त छँदै थियो त्यसमाथि पनि क्षयरोग, अल्सर, दम पनि थपिएर बाँच्न मुस्किल पारिदियो। यी रोगहरूबाट मुक्ति पाउन उनी वि.सं. 202६, वि.सं. 2029, वि.सं. 2030 र वि.सं. 2031 सालमा पटक-पटक गरी भारतमा उपचारार्थ गईन्। स्वास्थ्यमा कुनै सुधार नहुने स्पष्ट भएपछि उनले आफ्नो मनलाई सम्हालिन र आफूलाई साहित्यबाट मात्र नभई वैचारिक रूपले पनि देश र जनताका निम्ति समर्पित गर्ने अठोट लिई वि.सं. 2034 सालमा नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी चौथो महाधिवेशनको सदस्यता लिइन्। उनी शारीरिक पीडाको कुनै वास्ता नगरी महिला मुक्तिको कार्यमा सक्रिय हुनुका साथै अखिल नेपाल महिला सङ्घको अध्यक्ष बनी भूमिगत कार्यमा सक्रिय भइन्। पारिजात वि.सं. 2035/2036सालको आन्दोलनमा ज्यादै सक्रिय भइन्। वि.सं. 2036सालमा प्रगतिशील लेखक कलाकार सङ्घको स्थापनाको लागि पनि उनको सक्रिय भूमिका रहेको थियो। गीत सङ्गीतमा उनको ठूलो लगाव थियो। वेदना सांस्कृतिक समूहसँगै र पछि इसाससँगै पटक-पटक गरी भारतका विभिन्न प्रान्तहरू लगायत स्वदेश र

विदेशमा उनले भ्रमण गरिन्। उनी इन्द्रेणी सांस्कृतिक समाजको इसासको मानार्थ अध्यक्ष थिइन्। वि.सं. २०४६सालको जनआन्दोलनमा ज्यानको कुनै पर्वाह नगरी उनी सडकमा ओर्लिइन्। विभिन्न क्रियाकलापद्वारा जनआन्दोलनलाई सफल पार्न क्रियाशील रहिन्। वि.सं. २०४६साल चैत्र ३ गतेको लेखक तथा कवि कलाकारको ऐतिहासिक विरोध प्रदर्शनमा पारिजात सबभन्दा अघिल्लो पङ्क्तिमा बसी कालोपट्टि बाँधी विरोध पदर्शन गर्ने कार्यलाई सफल पार्न सहभागी भइन्। प्रजातन्त्रको पुनर्वहालीपछि नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानलाई प्रजातन्त्रिकरण गर्नुपर्दछ भन्ने माग राखी सङ्घर्षमा ओर्लेको 'प्राज्ञिक सङ्घर्ष समिति'को संयोजक भइन्। प्राज्ञहरूको माग पूरा गराउन भरमग्दुर प्रयास गरिन्। पारिजात विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय सङ्घ संस्थासँग पनि संलग्न भइन्। उनी नेपाल मावनअधिकार सङ्गठनको उपाध्यक्ष अखिल नेपाल महिला माचको संस्थापक अध्यक्ष बन्दी सहायता नियोगको संस्थापक अध्यक्ष तथा त्रि.वि.सभाको सदस्य रहिन्। अन्तराष्ट्रिय सङ्घ-संस्थाहरूमा आउट राइट इन्टरनेसनल, महिलावादी सङ्घ, महिला भूगोलविद समाज, एमनेस्टि अन्तर्राष्ट्रिय आदिसँग सम्बन्धित थिइन्। उनले मदन पुरस्कार गण्डकी पुरस्कार र पाण्डुलिपि पुरस्कार प्राप्त गरिन्। उनलाई 'जनमत' र 'नेपाल तामाङ घेदुङ सङ्घ'द्वारा अभिनन्दित गरिएको थियो। पारिजातद्वारा लिखित पुस्तक 'शिरिषको फूल'को अङ्ग्रेजी अनुवाद ब्लु मिमोसा लाई अमेरिकाको मेरिल्याण्ड विश्वविद्यालयले पाठ्यक्रममा पनि राखेर पठन - पाठन गरिएको जान्न पाइन्छ।

पारिजातका प्रकाशित कृतिहरू - आकांक्षा (कविता संग्रह, २०१४), शिरिषको फूल (उपन्यास, २०२२), महत्ताहीन (उपन्यास, २०२५), आदिम देश (कथासंग्रह, २०२५), बैँसको मान्छे (उपन्यास, २०२९), तोरीबारी, बाटा र

Notes

सपनाहरू (उपन्यास, 2032), सडक र प्रतिभा (कथासंग्रह, 2032), अन्तर्मुखी (उपन्यास, 2035), उसले रोजेको बाटो (उपन्यास, 2035-'बेदना' पत्रिकामा प्रकाशित), पर्खालभित्र र पर्खाबाहिर (उपन्यास, 2032मा लेखिएको र 2035मा प्रकाशित), अनिंदो पहाडसँगै (उपन्यास, 2039), साल्गीको बलात्कृत आँसु (कथा संग्रह, 2043), धूपी, सल्ला र लालीगुराँसको फेदमा (संस्मरण, 2043), पारिजातका कविताहरू (2044, ईश्वर बरालद्वारा सम्पादित), एउटा चित्रमय सुरुवात (संस्मरण, 2045), परिभाषित आँखाहरू (उपन्यास, 204६), बोनी (उपन्यास, 2048), आधी आकाश (महिला मुक्तिसम्बन्धी लेखहरू, 2048), बधशाला आउँदा जाँदा (कथासंग्रह, 2049), वैशाख वर्तमान (कविता संग्रह, 2050/मृत्युपछि प्रकाशित), अध्ययन र संघर्ष (संस्मरण, 2051 / मृत्युपश्चात प्रकाशित) , सुमित (संस्मरण, 20६5 - मृत्युपश्चात प्रकाशित) आदि हुन् । यसरी नै उनलाई प्राप्त सम्मान र पुरस्कारहरूमा -शिरीषको फूलको लागि मदन पुरस्कार - वि.सं. 2022, युगज्ञान पुरस्कार वि.सं. 2027, पाण्डुलिपि पुरस्कार वि.सं. 2049, गण्डकी बसुन्धरा पुरस्कार वि.सं. 2049 आदि प्रमुख हुन् भने अनेकौं संघ र संस्थाहरूबाट पनि उनी सम्मानित भएका थाहा पाइन्छ ।

नेपाली साहित्यकी प्रखर नारी हस्ती पारिजात अङ्ग्रेजीमा एम.ए. पढ्न सुरु गर्दागर्दै प्यारालाइसिसले गर्दा अध्ययन गर्न नपाएकी उनको निधन लामो समयसम्मको पुरानो त्यही प्यारालाइसिसको व्यथाले बि.सं. 2050 साल वैशाख 5 गते बिहान 4 बजे वीर अस्पतालको सघन उपचार कक्षमा उपचारकै क्रममा भएको थियो।

13.5 .(ख)1 काव्यभाषाको सन्दर्भमा पारिजातको 'शिरीषको फूल' उपन्यास -'शिरीषको फूल' नेपाली साहित्यमै एक शिखरप्रतिभाका रूपमा

परिचित अस्तित्व पारिजातकृत एक विशिष्ट उपन्यास हो । विशिष्टताको कसीमा शिरीषको फूललाई मूलतः विसङ्गत मानवअस्तित्वपरक जीवनदृष्टिको सन्दर्भमा मूल्याङ्कन गर्ने गरिएको पाइन्छ । यद्यपि शिरीषको फूलको महत्ता र गरिमालाई कायम राख्नुमा यसको शैलीगत विशिष्ट भूमिकालाई निश्चय नै नकार्न सकिन्न । सम्भवतः पारिजातीय विशिष्ट साहित्यिक अस्तित्वको दरिलो पक्ष भन्नु शैलीगत चेतना पनि हो । फेरि साहित्यमा वैचारिकता मात्र भएर हुन्नकला पनि चाहिन्छ र , जस् - कला मात्र भएर हुन्न वैचारिकता पनि चाहिन्छता पारिजात स्वयमकै आत्मस्वीकृतिले पनि केही हृदसम्म शैलीगत सचेततालाई लक्ष्य गरेजस्तो लाग्दछ । यस सत्यका आधारमा पनि यहाँ सम्बद्ध कृतिका भूमिकाकार शङ्कर लामिछानेका शब्दमा 'काव्यन्यास' को उपमा प्राप्त शिरीषको फूल उपन्यासमा अन्तर्निहित पारिजातका काव्यिक चेतनापूर्ण अभिव्यक्तिहरू लछेप्राँ रहेका पाइन्छ । वास्तवमा साहित्यका विविध विधाहरूमध्ये थोरैमा धेरै भन्न सकिने चुट्टिकलो विधा कविता नै हो । यसैले एकातिर कवितामा अंशगत एवम् समष्टिगत ध्वनिअर्थको प्रधानतालाई प्रमुख प्रश्न दिइन्छ भने अर्कोतिर लयात्मकतालाई पनि त्यतिकै रूपमा प्रश्न दिएको हुन्छ । यसरी उत्कृष्ट कविता ध्वनिचेतना र लयचेतनाको सुन्दर दोभान बनेर बगेको हुन्छ । अर्थात् काव्यचेतना तथा काव्यभाषाको प्रयुक्ति भन्नु नै मूलतः ध्वनिचेतना र लयचेतनाको मिश्रित विशिष्टता हो । यद्यपि कविता मात्र नभएर साहित्य भन्नेबित्तिकै सामान्यकृत अर्थमा जानअनजान दुवै चेतनाको विशिष्टतालाई स्वीकार - गरिन्छ । यसै सत्को प्रतिस्थापन गर्न खोजिए जस्तो गद्यविधा भएर पनि को फूलमा प्रशस्त काव्यभाषाको निर्वाह गरिएको पाइन्छ । शिरीष

Notes

ध्वनिचेतना -साहित्यमा ध्वनि भन्नु नै शब्दार्थ र भावको पारस्परिक ,
अन्तरसम्बन्धसम्मिश्रण र आन्तरिक प्रक्रियाबाट सिर्जित विशिष्ट ,
प्रतीयमान अर्थ हो । कुनै पनि सिर्जनाले शब्दगत एवम् ,आभास हो
अर्थभन्दा माथि विशिष्ट विशेष अर्थ प्रदान गर्दछ भने समष्टिगत सोझो
त्यही प्रतीयमान विशिष्ट विशेष अर्थ नै त्यस कृतिको वास्तविक मूल्य
पनि हो । पूर्वीय मान्यताअनुरूप ध्वनि काव्लाई उत्कृष्ट काव्य भनिएको
छ । वास्तवमा ध्वनिचेतना कविताको मात्र नभएर सिङ्गो साहित्यकै
विशिष्ट माग पनि हो । व्यक्तअव्यक्त रूपमा पश्चिमी साहित्यजगतमा पनि
यस सत्लाई स्वीकार गरिएको प्रतीत हुन्छ । हुन पनि लेखकीय एवम्
पाठकीय ध्वनिचेतनाकै कारण काव्य आस्वादनको तत्समयगत दूरीमा
पनि त्यस कृतिको विशिष्ट अर्थमूलक आस्वाद्य झङ्कृतिको अनुभव भइ नै
रहन्छ । प्रस्तुत कृति शिरीषको फूल उपन्यासमा पनि यस सत्यको
निर्वाह प्रशस्त रूपमा गरिएको भेटिन्छ । यस निहित ध्वनिमूलक
काव्यचेतनाकै कारण कृतिको बौद्धिक उचाइ कायम रहेको अनुभूत हुन्छ ।
उपन्यासमा कथावस्तुचरित्र एवम् परिवेशले माग गरेअनुरूप ,
त अस्तित्वमुखी विसङ्गत ध्वनिचेतनायुक्त काव्यिक अभिव्यक्तिहरूलगाय
जीवनदृष्टिको प्रकटीकरण गरिएका ध्वनिमूलक काव्यिक चेतनायुक्त भाषिक
अभिव्यक्तिहरू प्रशस्त भेटिन्छन् । यसैकारणले गर्दा कृति पढ्दा पाठकले
कोमल बौद्धिक सन्तुष्टि प्राप्त गर्दछ जुन आजको मान्छेको आवश्यकता हो
। कम्तीमा समयसभ्यताको मागलाई उपन्यासकारले राम्ररी नै बुझेजस्तो
अनुभव गर्न सकिन्छ । अतः कथावस्तुचरित्र एवम् परिवेशले माग ,
गरेअनुरूप प्रस्तुत उपन्यासमा ध्वनिचेतनायुक्त केही काव्यभाषाका
अभिव्यक्तिहरू यसप्रकार रहेका पाइन्छन्) - 13सलाई सम्झनालाई अब ( )
यहाँ साथीसँग ,छुट्टै समय चाहिन्छबिताइरहेको समयले पुग्दैन ।

उसलाई सम्झिन अब एउटा कोठा चाहिन्छ एउटा एकान्त ,चाहिन्छ ।
 पृ .5) ,(चरित्र < परिवेश) ,2भँवरा अथवा मौरीको स (्वरको चेतना
 पाएपछि यी कोपिलाजस्ता थैलाहरूले आफ्नो मुख बाँछन् । यहाँ के छ
 कुन्नि कीराहरू फूल छोडेर यसैभित्र पस्छन् । एउटा थैलामा एउटा भँवरा
 पसिसकेपछि यसले आफ्नो मुख बन्द गर्छ । कीरा भित्र निसास्सिएर
 मर्छअसाध्य रमाइलो हुन्छ । अहिले कीरा आएको छैन नत्र तपाईं ,ले
 पनि देख्नुहुन्थ्यो सुयोगजी । पृ .11) ,(चरित्र) ,3हो जीवनलाई फूल (
 सम्झनेहरूका कुरा । पृ .12) ,(चरित्र) ,4 भँवरासङ्ग जुन लाप्पा (
 खेलिन्छ त्यो लाप्पा कहाँ हो र? पृ .12 ,(चरित्र) ,(5सुयोगवीरसिंह (
 हावामा नाङ्गो खुकुरी नचाएर आएको यो मेरो ,सिपाही ,रक्स्याहा ,बूढो
 इनाम । सँगाल्न परेको थियो यो मूल्य मेरो वीरताको विश्वयुद्धमा खपेको
 को मेरो रित्तो मेरा अनुभूतिहरूको र डेथ भ्यालीमा घिसारेर कोसेली फर्काए
 जीवनको ।पृ .20 ,(चरित्र) ,(6विचर (ी उसलाई के थाहा ? केटीविवाह ,
 भन्ने शब्दहरू म आफैँप्रति कति व्यङ्ग्यपूर्ण थिए ।पृ .24) ,परिवेश <
 चरित्र ,((7ईश्वर क्यान्सर लागेर मरेपछि तिम्रो संसारको के अवस्था (
 हुन्छ? जस्तो छ त्यस्तै चल्दै जान्छ मनुष्यत्वको मृत्यु भए कुरा अर्कै । ,
 पृ .27 ,(चरित्र) ,(8(तर किरिया हालेर भन्न सकिन्छमुजुरासँग मेरो ,
 स्वास्नीलाई प्रेम पनि गर्नेपछि भन्ने कुरा मलाई थाहा ,प्रेम भएको हैन
 कत्रो निरर्थकता । ,कत्रो उपाहास ,छैन । प्रेम कत्रो झुटोपृ .29 ,
)अन्तरपरिवेश < चरित्र ,((9किलर सुनघाभाका फूलहरू -इन्सेकट (
 हातहरूले छोएर पनि म एउटा सन्तुष्टि लिनथेँ । पृ .35) ,परिवेश <
 चरित्र ,((10कत्रो ,सधैँभरि एकतमाससँग म उसलाई सम्झिरहन्थे (
 व्यङ्ग्य ।पृ .37) ,कथावस्तु ,((11कसरी मूल्यहीन गुज्रेर गएका छन् (
 कति निकृष्ट हुर्केको छु म । ममाथिबाट युगका पाङ्गाहरू रपृ .38 ,

Notes

)परिवेश ,((12जूनको (रङ्गमा पर्हेलिएकीजङ्गली फूलको बाससँग ,
यदी कसैलाई स्वर्गालु भन्न सके ऊ त्यही हो । ,अभिव्यक्त भएकीपृ .
39) ,परिवेश < चरित्र ,((13शिकारको के दुःख यार भन्दै म एउटा (हत्केलाभिन्न रगढ्छु अनि ,गुलाफको कोपिलालाई ओठमा जोरेर राख्छु
बूटले कुल्चिदिन्छु ।पृ .42) ,कथावस्तु < चरित्र ,((14उसको (अनुहारबाट क्रमशः गुलाफका पत्रदलहरू निमोठिएर झर्न थाल्छन् ।पृ .
43) ,परिवेश < कथावस्तु ,((15 ,एउटा रूबीभिन्न अलमल परेको गुलाफ (टाउको । सुनौला ,बलात्कृत गुलाफसँग मिलेर जुर्मुराउँछपृ .44 ,
)अन्तरपरिवेश < चरित्र ,((16 छोडिदेऊ (! छोडिदेऊ ! बिरामीहरू आऊन् अर्थात् मरे मरून् अब मानवताले हात धोइसकेको छ । पृ .48 ,
)अन्तरपरिवेश < चरित्र ,((17सधैं मेरो पहुँचबाट एउटा सुनौला टाउको (म जिल्लिएर हेरिरहन्छु । ,टाढा पुग्छ ,फुस्कन्छपृ .51) ,कथावस्तु < परिवेश ,((18 स्वीकार गर्नपथ्र्यो म हीन (र अपराधी मात्र नभएर एउटा कातर निष्क्रिय मानिस भएर बाँच्दै थिएँ । पृ .65) ,अन्तरपरिवेश(र)19तर छिटोछिटो म हिँडिरहँ ,मेरा क्षणहरू हुन सक्छ घस्रिरहेका थिए (।पृ .70) ,कथावस्तु < अन्तरपरिवेश(आदि ।

यसरी माथि उल्लिखित अभिव्यक्तिहरूमा कतै चरित्रकतै ,कतै कथावस्तु , परिवेशलाई नै मूल ध्वनिरूपमा प्रस्तुत गरिएको छ भने कतै कथावस्तु कतै ,कतै परिवेश हुँदै कथावस्तु अथवा चरित्र ,हुँदै चरित्र अथवा परिवेश चरित्र हुँदै कथावस्तु तथा परिवेशलाई प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ। यसमा पनि उपन्यासको तात्त्विक विश्लेषणको सन्दर्भमा 'शिरीषको फूल' वस्तुतः चरित्रप्रधान उपन्यास भएकाले उपर्युक्त ध्वनिमूलक काव्यात्मक अभिव्यक्तिहरू मूलतः चरित्रप्रकाशनका लागि नै प्रकटिएको देखिन्छ । यद्यपि सम्पूर्ण अभिव्यक्तिहरू कृतिको अस्तित्वपरक विसङ्गत जीवनदृष्टि

तथा उद्देश्यबाट विमुख छैनन । फेरि मूल ध्वनिअर्थ एउटै भए पनि यस किसिमको ध्वनिमूलक काव्यिक चेतनायुक्त अभिव्यक्तिले पाठकलाई कथावस्तुचरित्र एवम् परिवेशका सन्दर्भमा पनि बुझ्नुको स्वतन्त्रताको , अनुभूति नै यस किसिमको शैलीको विशिष्ट उपहार र प्राप्ति मान्न सकिन्छजसले पाठकीय चेतनाको स्तर भने माग गर्दछ । ,

यसरी नै प्रस्तुत उपन्यासभिन्न पाइने अस्तित्वमुखी विसङ्गत चेतना प्रकट भएका केही ध्वनिमूलक काव्यिक चेतनायुक्त अभिव्यक्तिहरू यसप्रकारले पाइन्छ) -1 (सुन्नुभो मलाई जीवनसँग किन अल्छी लाग्दैन भनेम यहाँ बाँकी जी ,वन आफ्नो ढङ्गले जसरी बित्छ त्यसरी बिताउन आएकोम रित्तिएर आएको , । पृ .7) ,निस्सारता) ,(2(युद्ध भनेको हामी आफूजस्तै मानिसहरू आपस्तमा काटकाट गर्नु त हो नि बढी के हो र । पृ .8) ,अधोन्मुख मानवीय पीडा) ,(3 (आफ्नो निमित्त फुल्नुआफ्नै , झर्नुजस्तो ए ,निमित्त फक्रनुउटा बाध्यतालाई स्वीकार गर्नुको निमित्त भँवरासँग लाप्पा खेल्नै पर्छ ? झर्न त पर्छ पर्छ भने भँवराको चोट सहेरै किन झर्ने ? आफू मात्र झर्नेआफ्नू इच्छाले झर्ने , । पृ .12) ,असन्तोष +) ,(अस्तित्व4 (मानिसहरू निस्सार प्रेममा र प्रेम निस्सार मानिसहरू सँगै सधैं अँगालिएर हिँडेका छन् । पृ .15) विवशता) ,(5(लडाईँ त अपराध हो शिव । जसको निमित्त लडाँजसको हुकुमले लडौँ त्यो व्यक्तिले , व्यक्तिमाथि गर्नुपर्ने अपराध । प्रत्येक मार्नेहरूले आफ्नो निधारमा लेखेर ल्याउनुपर्ने अपराध । अपराध पोखिँदैन सितिमिति । पृ .21) ,दुर्भाग्य ,( )6 (छोएरै मात्र सुँघेर मात्र प्रेम हुने हो र ! प्रेम यसै हुन्छ उसै हुन्छतर , यस विचारलाई म आफैं पनि मान्न तयार थिइँन । पृ .23 ,)विरोधाभास) ,(7(ईश्वर नभन्नुसईश्वरत्व भन्नुस् । भावना न हो , । पृ . 26) ,अनास्था) ,(8(तिम्रो ईश्वरत्वलाई पनि अभ चुरूट तान्न सिकाइदेऊ

Notes

बरी ! उसलाई पनि मान्छेको संसारमा बस्ताबस्ता दिक्क लागिसक्यो होला । पृ .2६) ,अफसोस) ,(9(बरी ! तिमी ईस्वरलाई मान्दिनौआफ्ना , दुःख र अपराधहरू पखालेर निरोगी हुन चाहने आभागीहरू कहाँ छन् । पृ . 27(निरीहता) ,,) 10(मस्तिष्कभरि विवशता बोकेर हिँडेको मेरो निर्धो शरीरलाई मेरै खुट्टाहरूले जिस्क्याउँदै लगिरहे । पृ .32(विवशता) ,,)11(प्रेम नहुँदा पनि मेरो निमित्त निस्सार नै थियो र अब भए पनि निस्सार । के मूल्य मेरो ? के मूल्य मेरो प्रेमको ? पृ .34(विवशता) ,,)12(एउटा नदीको जहिले पनि म उँभो लागेको छु र ऊ सलसलती बगेर गएको छत्यस भङ्गालोलाई फर्काएर एकपल्ट मेरो आफ्नो बाटोतर्फ , ।.....बगाउनु अनि त्यसपछि केही कुरा नसम्झे हुन्छपृ .3६ , (निरर्थकता+निरीहता),)13(मानिस अजानी हुनु नै सुखी हुनु हो । पृ . 37(दुर्भाग्य) ,,) 14(सम्झे संसारमा कतै पनि नीलो फूल नफुले हुन्छ । सपनामा पनि तर्साउन आउने यी फूलहरूको के काम ? फूल होइनन् सब आघाका फिलुङ्गा हुन् । पृ .55) र (अनास्था) ,15(यस दुःखद जीवनको अन्त मृत्यु हो र त्यसपछि भावनाहरूको कुनै पनि अस्तित्व छैनहामी , एकअर्कामा स्पष्ट हुन सकेनौ र कहिल्यै सकेनौ पनि । यस जीवनको पछि एउटा महाशून्य छ अब केही पनि चिताउन्नँ सब निरर्थक छन् । ,पृ .70 , आदि । (अभिशासता + शून्यता)

यसरी उल्लिखित अभिव्यक्तिहरूलाई हेर्दा यस उपन्यासमा विसङ्गत चेतनाको प्रकटीकरण निकै काव्यात्मक ढङ्गले गरिएको देखिन्छ । अर्थात् मूल कथको अभिव्यक्तिका लागि उपन्यासकारले प्रशस्त रूपमा ध्वनिचेतनाको सहारा लिएको प्रतीत हुन्छ । वस्तुतः यी अभिव्यक्तिहरूमा विसङ्गतिवादी धारणाअनुरूप मानवजीवनका जिजीविषायुक्त तीता , ,अभिशासता ,दुर्भाग्य ,विवशता विरोदाभास ,अनास्था ,असन्तोष ,अपठ्यारा

निरीहतावीभत्सता तथा विश्रुङ्खलताजस्ता अँध्यारा पक्षको ,भ्रान्ति ,
जसद्वारा अस्तित्वपरक विसङ्गत चेत मूल ध्वनि अर्का ,चित्रण पाइन्छ
को अनुभूत हुन्छरूपमा प्रकटिए

लयचेतना -वास्तवमा कविता कोमलताको प्रकाशन होसौन्दर्यको ,
निर्वाह गरेको हुन्छ आह्वान हो । कविताको यस सत्यलाई लयचेतनाले नै
। यस अर्थमा कवितात्मक भाषाशैलीलाई सामान्य भाषाशैली तथा
संरचनाबाट छुट्ट्याउने प्रथम कसी नै लय हो । यद्यपि लयको पराकाष्ठा
गीतलाई मान्न सकिन्छ भने ध्वनिको पराकाष्ठा कवितालाई मान्न
सकिन्छ र पनि लयविना कविताको अस्तित्व रहँदैन । सामान्य भाषिक
शैली तथा संरचनाले बढी सम्तिष्कसँग सम्बन्ध राख्छ भने काव्यमय
भाषाशैलीले सङ्गीतको झैं भावुकको हृद्यलाई मन्त्रमुग्ध पार्ने रागात्मक
शक्ति भएकाले बढी हृदयसँग सम्बन्ध राख्छ । मूलतः गद्यकवितामा
छान्दिक क्षतिपूर्ति विशेष किसिमको शब्द तथा शब्दावलीको चयनद्वारा
गरिन्छ । अर्थात् भावअनुरूप शब्दविन्यास ,अनुप्रासीयता ,अलङ्कार ,गुण ,
उच्चार्यक्षण र अडान शब्दको मधुरक्रमसंयोजन तथा स्वरित लयको
भावअनुरूप संयोजन फलतः अन्तर लय र बाह्य लयको उचित
समायोजनद्वारा हृदयस्पर्शिताको स्थिति सिर्जना गरी भावकको हृदयलाई
झङ्कृत पार्नु नै लयको प्राप्ति हो । यसरी प्रस्तुत उपन्यास शिरीषको फूल
- मा पनि अन्त्र लय एवम् बाह्य लयको मीठो संयोजनयुक्त कवितामय
अभिव्यक्तिहरू प्रशस्त भेटिन्छन् । केही उदाहरणहरू यसप्रकार रहेका
देखिन्छ) -1(जाईको झ्याडमाथि टाँगिएको एउटा सुनौलो खप्पर । एक
रेखा धूवाँ र अलिक माथि पर्खालमा झुण्डाएर फुलाइएका सायद
सुनगाभामा केही बोटहरू .....। पृ .10) ,2 (मेरो खल्तीबाट एउटा
समस्या भाग्यो एउटा घृष्टता भाग्यो ,एउटा मानवविरोधी तत्त्व भाग्यो ,।

Notes

पृ .14) ,3 (म उसको मर्म बुझ्न सक्छु तर भाषा बुझ्न सकिन्न र मर्मले केही फर्काउन सक्छु तर भाषाले होइन । पृ .६7) ,4(गिलासभित्र दुईटा गहिरा काला आँखाहरू देख्छुपिइदिन्छ र ,एउटा मुडुली टाउको देख्छु , सन्तुष्ट हुन्छु । मेरा आफ्ना आँलाहरू निकटिनले पहुँलिसकेका छन्। ती सधैं म हेरिरहन्छु र सन्तुष्ट हुन्छु । बरी ! अस्तित्व छैन । एउटा निस्सार संसारभित्र म बाँचिरहेको छु र सधैं स्वीकार गर्छु म एउटा महाशून्यभित्र बाँचिरहेको छु । पृ .71 आदि ।

यसरी उपर्युक्त अभिव्यक्तिहरूमा लयचेतनायुक्त कवितत्त्वक धर्मको सशक्त निर्वाह भएको बुझिन्छ । प्रायः सबैजसो अभिव्यक्तिहरूमा अन्तर्लयको चेतना तीव्र अनुभव हुन्छ जुन सत्य बाह्य लयसँग मिसिएर अझ बढी साङ्गीतिक मधुरता सिर्जना भएको प्रतीत हुन्छ । हुन पनि भावअनुरूप शब्दविन्यासशब्दहरूको मधुर ,आलङ्कारिकता ,अनुप्रासीयता , उच्चार्य क्षण र अड ,क्रमसंयोजनानका लागि उचित चिह्न प्रयोगद्वारा अभिव्यक्तिलाई श्रुतिमधुर बनाई साहगीतिक झङ्कृतिको सिर्जना गरिएको हुन्छ । अझ यसलाई वाचन गर्दा विशेषतः भावअनुरूप स्वरित लयको उतारचढावको सुसंयोजन गरे कर्णप्रियताको मात्रात्मक श्रीवृद्धि हुन सक्ने सत्यमाथि निश्चितन्त विश्वास गर्न सकिन्छ । जसले पाठकीय संवेदना अनुरूप आह्लादको अनुभूति प्रदान गर्ने तथ्यमाथि विश्वास गर्न सकिन्छ। समग्रमा भन्नुपर्दा शिरीषको फूल उपन्यासमा काव्यभाषा प्रयुक्तिको निरूपण गर्दा उपन्यासमा अन्तर्निहित लयचेतना र ध्वनिचेतनायुक्त काव्यिक अभिव्यक्तिहरू मात्रात्मक बहुलताका आधारमा छुट्टाछुट्टै प्रस्तुत गरिए तापनि दुवै किसिमका अभिव्यक्तिहरूमा अधिकांशतः दुवै चेतनाको सुसंयोजन भएको प्रतीत हुन्छ । फलतः अभिव्यक्तिहरू काव्यजस्तो लाग्ने मात्र नभएर सशक्त काव्यिक चेतनायुक्त प्रकाशनको स्तरमा नै पुगेको

अनुभव हुन्छ । यसले उपन्यासको काव्यचेतनायुक्त शैलीगत गरिमालाई निश्चय नै चुल्याएको थाहा लाग्छ । साथै उपन्यासमा औपन्यासिक संरचनालाई खलल नुपुर्याईकन काव्यिक चेतनासहित गद्यधर्मको पालना पनि गरिएको बुझिन्छ । अतः यो सत्य नै उपन्यास शिरीषको फूलको सबल पक्ष हो । तसर्थ सशक्त काव्यभाषाका अभिव्यक्तिहरूको पुञ्ज भएर पनि काव्य नभएर उपन्यास शिरीषको फूल उपन्यास नै रहेको देखिन्छ । यसरी उपर्युक्त औपन्यासिक कृतिहरूबाहेक पनि काव्यभाषा प्रयुक्तिको गन्ध पाइन सक्ने अन्य प्रमुख नेपाली औपन्यासिक कृतिहरूमा – लैनसिंह बांगदेलको 'लंगडाको साथी' 1951(, विजय मल्लको 'अनुराधा') 1961(, शंकर कोइरालाको 'खैरिनीघाट') 1961(, विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको 'सुम्निमा') 1970(, इन्द्रबहादुर राईको 'आज रमिता छ') 1964(, भवानी भिक्षुको 'पाइप न .2' डायमन शम्शेरको 'सेतो बाघ') 1973(, ध्रुवचन्द्र गौतमको 'फूलको आतङ्क' सन्) 1998) आदि प्रमुख पाइन्छ ।

13.5 उपसंहार

व्यक्तिको आफ्नो भाव या विचार व्यक्त गर्ने माध्यम नै भाषा हो । शब्द र वाक्यद्वारा आफ्नो मनोभावना व्यक्त गर्ने परम्परा मावनमात्रका लागि प्रकृतिको वरदान हो । यही भाषालाई विभिन्न व्यक्तिले विभिन्न ढङ्गमा प्रयोग गर्छन् । जसरी मानिसको आफ्नो आफ्नो रुचि हुन्छत्यसरी नै आफ्नो मनोभावना व्यक्त गर्ने व्यक्तिको आ – आफ्नो ढङ्ग वा विधि हुन्छ । भाषाको माध्यमद्वारा विभिन्न भाव या विचार अभिव्यक्ति गर्ने विभिन्न ढङ्ग र विधि नै शैली हो । शैली नै व्यक्तिको स्वरूप हो । त्यसैले व्यक्ति भाषा हो भने व्यक्तिको व्यक्तित्व नै त्यसको शैली हो । अर्को शब्दमा भाषा आवरण हो भने शैली आवरणको प्रकार हो ।

Notes

उपन्यासमा पनि विभिन्न विषय र भावभूमिअनुसार भिन्नाभिन्नै भाषा र शैली हुन्छन् । वास्तवमा सबै तत्वहरू हुँदाहुँदै पनि शैली अव्यवस्थित र नीरस भएमा उपन्यास सफल हुन सक्नेन । शैलीको परिचय भाषाप्रयोग , कथानकको गठन चरित्रचित्रण र विषयको श्रृङ्खलाबद्ध प्रस्तुतीकरणमा , पाइन्छ । प्रत्येक लेखकको शैलीमा आफ्नो खास वैशिष्ट्य हुन्छ । यसरी शैली लेखकको व्यक्तित्वको परिचायक हुन्छ । भाषाको परिमार्जन गर्ने र त्यसमा सौन्दर्यम र गरिमा ल्याउने चेष्टा लेखकको हुन्छ । लेखकहरूमा कोही अतिसाधारण बोलचालको भाषालाई प्रयोगमा ल्याउँछन्कोही , ह्यवस्तुको विवरण एक एक गरी प्रस्तुत गर्नमा रुचि लिन्छन् त कोही बा त्यसको झाँकी मात्र दिई मानवका अन्तर्वृत्तिहरूलाई उघार्नमा तत्परता देखाउँछन् । कोही प्रकृतिको विभिन्न रूपको झर्कोलाग्दो वर्णन गर्छन् त कोही मानव र प्रकृतिको साहचर्य देखाउन प्रतीकको रूपमा प्रकृतिको झलक दर्साउँछन् । कसैलाई लोक्ति र दार्शनिक सूक्तिहरूको प्रयोग गर्ने रहर रहन्छ । कोही हास्यको जलप दिएर लेख्छन् त कोही व्यङ्ग्यको । भाषाको सन्दर्भमा शुद्धतास्पष्टता र सरलताको निर् , प्रञ्जलता , वाह आवश्यक छ । जुन किसिमको भाषाको आलङ्कारिक वा साधारणको प्रयोग गरिएको छत्यसको आद्योपान्त निर्वाह हुनुपर्छ । उपन्यास , गद्यसाहित्य भएकाले बोलचालको सामान्य भाषाको प्रयोग बढी वाञ्छनीय हुन्छ । कथानकको गठनमा कोही सरासरी वर्णन गर्दै उपसंहारतिर बढ्दछन् । यस्तोमाअन्तिम परिणतिको आभास पहिले नै प्राप्त भएको हुन्छ । कोही नाटकीय ढङ्गको प्रयोग गर्दछन् र कथानकमा अप्रत्यासित मोडहरूको सृष्टि गर्दै अकल्पित निष्कर्षमा पुगेर उपन्यासलाई टुङ्ग्याउने गर्दछन् । कौतूहलको दृष्टिले दोस्रो प्रकारको विन्यास आकर्षक हुन्छ । परन्तु यसमा के सावधानी रहनुपर्छ भने युक्तिसङ्गतिस्वाभाविकता र ,

- को पालन गरियोस्सम्भाव्यता विचित्र संयोगहरूका भरमा कथानको संयोजन र अन्त्य गरियो भने त्यो अल्पबुद्धि पाठकका लागि रोचक र प्रभावोत्पादक होलातर प्रौढमति पाठकका लागि त्यो प्रभवपूर्ण हुँदैन । , चरित्रचित्रणमाकुनै उपन्यासकार वर्णनद्वारा गुणदोषको प्रकाशन गर्दछन् , चाहिँ चरित्रहरूको कार्य र तिनको बीचमा हुने संवादद्वारा त्यसको कुनै अभिव्यक्ति गर्दछन् । यसमा दोस्रो किसिमको अभिव्यक्ति प्रभावकारी हुन्छ किनभने लेखकद्वारा आरोपित गुणदोषयुक्त चरित्र हामीदेखि टाढाका र नौला प्रतीत हुन्छन्पात्र सजीव र कार्यव्यापारद्वारा गुणदोषको प्रकाशन गर्ने , - निकटतम हुन्छन् र ग्राह्य अग्राह्य बन्दछन् । विषयको प्रस्तुतीकरणमा मुख्य प्रतिपाद्य वा प्रस्तुत तथ्यलाई साङ्गोपाङ्ग रूपमा चित्रित गर्न सक्नु कुशल शिल्पकारिता हो । यस कुराको वास्ता नगर्ने लेखक आफ्नो कृतिमा कि त विषयस्पर्श धेरै गर्छन् र तिनको निर्वाह गर्दैनन कि त दूरवर्ती विषयलाई पनि आफ्नो विराट् ज्ञानको परिचय दिने लेभले गर्दा समावेश गर्दछन् । यसप्रकार मुख्य प्रतिपाद्यलाई विभिन्न कोणबाट हेरी त्सको समस्त पक्षको प्रकाशन गर्न खोजेको जीवनको पूर्ण प्रकाशनमा ध्यानस्थ भएर आवश्यक विषयहरूलाई मात्र स्थान दिने लेखक नै कुशल शिल्पी भनेर बुझिन्छ । उपन्यासमा मूलतः दुई प्रकारको भाषाको प्रयोग गरिएको देखिन्छ) -1) संस्कृत तत्समप्रधान भाषा र (2साधारण (चल्तीको भाषा । वास्तवमा कविता भाषाको माध्यमले प्रकृतिको लयात्मक एवम् चुट्किलो अनुकरण होसँग जसको सीमान्त सम्बन्ध मुनष्य , विवेकसम्मत आनन्दानुभूतिको अर्थमा रहेको हुन्छ । तर कवि अज्ञेय को वीणा हो । यसैले कवितामा - शब्दशैलीमा भनिएझैं कविता एउटा असाध्य - साध्य वीणारूपी जीवनमा जस्तै अर्थग्रहणको अनन्त सम्भावनालाई नकार्न सकिन्न । तथापि पाठक वा श्रोताको पूर्वनिर्धारित लालसा वा

Notes

आकाङ्क्षाको वेगले रचनाको अर्थप्रवाहलाई आफूतिर मोडिरहेको हुन्छ । यो यथार्थ हो तर कविताको धर्म होइन । अर्थात् कवितामा अनासक्त अर्थप्रक्रियाको औचित्य पुष्टि हुन पुग्दछ । कविता नै कथाकमा बुनिएपछि यसवे काव्यको रूपमा अर्थग्रहण गर्दछ । सन्दर्भमा नेपाली औपन्यासिक क्षेत्रमा देखापर्ने कतिपय उपन्यासहरूमा उही काव्यिक चेतनाको निरूपण गर्दा उपन्यासमा अन्तर्निहित लयचेतना र ध्वनिचेतनायुक्त काव्यिक अभिव्यक्तिहरू मात्रात्मक बहुलताका आधारमा छुट्टाछुट्टै प्रस्तुत गरिए तापनि दुवै किसिमका अभिव्यक्तिहरूमा अधिकांशतः दुवै चेतनाको सुसंयोजन भएको प्रतीत हुन्छ ।

नेपाली औपन्यासिक क्षेत्रमा देखा पर्ने कतिपय प्रमुख कृतिहरूमा प्रयुक्त काव्यिक अभिव्यक्तिहरू काव्यजस्तो लाग्ने मात्र नभएर सशक्त काव्यिक चेतनायुक्त प्रकाशनको स्तरमा नै पुगेको अनुभव हुन्छ । यसले उपन्यासहरूको काव्यचेतनायुक्त शैलीगत गरिमालाई निश्चय नै चुल्याएको बुझिन्छ । साथै ती उपन्यासहरूमा औपन्यासिक संरचनालाई खलल नपुर्याईकन काव्यिक चेतनासहित गद्यधर्मको पालना पनि गरिएको देखिन्छ । केवल वर्णनहरू मात्र थुप्रिनाले त्यो उपन्यास हुँदैन अतएव बेला - बेलामा उपन्यासका कथामा स्मृति र त्यसको प्रभावको विश्लेषणात्मक पद्धति पनि अपनाउँदै काव्यिक भाषामय छटा छर्न सक्षम भएमा त्यो उपन्यास लेखनमा थप शोभनीय बन्न पुग्छ । तर यस्ता पद्धति अपनाउँदा कथाको प्रवाह अक्षुण्ण रहोस् तथा चरित्र ठीक मार्गमा लागोस भन्ने सौँच उपन्यासकारले अवश्यै सोच्नुपर्ने हुन्छ । सामान्यतः उपन्यासको भाषाशैली अन्तर्गत शब्द विन्यासवाक्य रचना र , - तत्सम्बन्धित तत्त्वहरू पर्दछन् । उपन्यासमा क्लिष्टता र दुरूहता को संयोजन भयो भने त्यो शैलीको दोष हो । यसर्थ उपन्यासको शैली सरल

एवम् प्रसादगुण सम्पन्न हुनुपर्छ । यस्तै प्रकारले वाक्य गठनमा प्रभाव लालित्य- वृत्ति ,भावानुसार रीति , गुणहरूको संयोजन गरिनुपर्छ । काव्यात्मककथाको निम्ति उपन्यासले टिप्पणीमूलक वा सङ्केतात्मक भाषाको प्रयोग गर्न उचित हुन्छ । भाषामा आकर्षणमाधुर्य र व्यङ्ग्यार्थ , प्रकाशनको निम्ति उपन्यासमा उखानलोकोक्ति साथै ,सुक्ति ,टुक्का , व्यञ्जणा र अलङ्कारको प्रयोग हुनु सुहाउँदिलो नै मानिन्छ । -क्षणाल क्रमबद्ध र सङ्गतिपूर्णरूपमा गठन र ,उपन्यासको कथावस्तु सुगठित गुम्फन गरिएको हुनुपर्दछ । कथालाई रोचक बनाउन प्रयोग गरिने विभिन्न कौशलहरूमा स्वाभाविकताको निर्वाह हुनु आवश्यक छ । उपन्यासमा नवीन शैलीको स्वागत गरिन्छ तर अतिशय भाषिक क्लिष्टतातिर जानाले पाठकहरूका निम्ति स्वागत - योग्य हुँदैन । कुशल उपन्यासकारको भाषा - शैलीमा आफ्नोपन हुन्छतैपनि ,व्यक्तित्व हुन्छ , कौतूहल एव ,प्रभावोत्पादकता ,रोचकताम् उत्सुकतलाई जागरूक गराउने खालको अभिव्यञ्जनापूर्ण भाषिक शैली र काल्पनिक सत्यमा परिवर्तन एवम् नवीनताको प्रतिपादन उपन्यासमाका शैलीगत विशेषताहरू हुन् । अतः नेपाली उपन्यास लेखन साहित्यमा देखापर्ने 'भ्रमर' , 'शिरिषको फूल' आदि उपन्यासहरूको यही सत्य नै रूपनारायण सिंहपारिजात आदि , ता पनिउपन्यासकारहरूका अद्वित्य प्रतिभा र विशिष्ट हो भन्न सकिन्छ।

13.6 सार

●प्रकृतिको परिष्कृत पुनःसृजन साहित्य मावनअशितत्वको एक विशिष्ट स्थापना भाषाको माध्यमले नै हो र कविता साहित्यमै पनि लयात्मक संरचनासहित ध्वनिचेतनाको उत्कृष्ट अभिव्यक्ति हो भन्न सकिन्छ ।

Notes

●व्यक्तिको आफ्नो भाव या विचार व्यक्त गर्ने माध्यम नै भाषा हो । शब्द र वाक्यद्वारा आफ्नो मनोभावना व्यक्त गर्ने परम्परा मावनमात्रका लागि प्रकृतिको वरदान हो ।

●उपन्यास गद्यसाहित्य भएकाले बोलचालको सामान्य भाषाको प्रयोग बढी वाञ्छनीय हुन्छ ।

●उपन्यासमा मूलतः दुई प्रकारको भाषाको प्रयोग गरिएको देखिन्छ -
)1संस्कृत तत्समप्रधान भा (षा र)2 साधारण चल्तीको भाषा । (

●वास्तवमा कविता भाषाको माध्यमले प्रकृतिको लयात्मक एवम् चुट्टिको अनुकरण होजसको सीमान्त सम्बन्ध मुनप्यसँग विवेकसम्मत ,

।आनन्दानुभूतिको अर्थमा रहेको हुन्छ

●नेपाली औपन्यसिक क्षेत्रमा देखा पर्ने कतिपय प्रमुख कृतिहरूमा प्रयुक्त काव्यिक अभिव्यक्तिहरू काव्यजस्तो लाग्ने मात्र नभएर सशक्त काव्यिक चेतनायुक्त प्रकाशनको स्तरमा नै पुगेको अनुभव हुन्छ ।

●सामान्यतः उपन्यासको भाषाशैली अन्तर्गत शब्द विन्यासवाक्य , रचना र तत्सम्बन्धित तत्वहरू पर्दछन् ।

●मुख्यतः नेपाली उपन्यास लेखन साहित्यमा देखापर्ने 'भ्रमर' , 'शिरिषको फूल' आदि उपन्यासहरू काव्यभाषाको प्रयुक्ति भएका अन्यतम नमुनाहरू हुन् ।

●भ्रमरको सफलताको मूल कारण नै यसमा प्रयोग गरिएको प्रभावशाली भाषा हो । प्रायः एकै समयमा प्रकाशित भएको रूद्रराज पाण्डेको रूपमती भन्दा भ्रमरले लोकप्रियता पएको कारण नै उनको भाषाको प्रयोग हो ।

●काव्यभाषा प्रयुक्तिको गन्ध पाइन सक्ने अन्य प्रमुख नेपाली औपन्यासिक कृतिहरूमा - लैनसिंह बांगदेलको 'लंगडाको साथी') 1951(,

ध्रुवचन्द्र गौतमको 'फूलको आतङ्क' सन् 1998) इन्द्रबहादुर राईको ,
'आज रमिता छ') 19६4(, आदि प्रमुख पाइन्छ ।

13.7 अनुशीलनी

उपन्यासको भाषाबारेमा विस्तृत चर्चा गर्नुहोस् । (क)

काव्यभाषा भन्नाले के बुझिन्छ (ख)? काव्यभाषाबारे खुलस्त चर्चा
गर्नुहोस् ।

(ग)'भ्रमर' उपन्यासभित्र प्रयुक्त काव्यभाषाबारे विवेचना गर्नुहोस् ।

(घ)'शिरीषको फूल' उपन्यासमा कसरी काव्यभाषाको प्रयोग
उपन्यासकारले गरेका छन् सम्यक विवेचना गर्नुहोस् ।

13.8 अतिरिक्त अध्ययन

1 रामस्वरूप चतुर्वेदी .	कविताका पक्ष
2 भगीरथ मिश्र .	काव्यरस चिन्तन और आस्वाद
3 विमल कुमार .	काव्यरचना – प्रक्रिया
4 रूपनारायण सिंह .	भ्रमर
5 पारिजात .	शिरीषको फूल
7 कृष्णहरि बराल .	उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास
8 .राजेन्द्र सुवेदी	नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति
9 .नेत्र एटम	उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास
10 .रवीन्द्रकुमार जैन	उपन्यास सिद्धान्त र संरचना-
11 केशवप्रसाद उपाध्याय .डा .	साहित्य – प्रकाश

13.9 मूल्यवृद्धिका निम्ति उत्तर

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् -

६. उपन्यासको भाषा ।

.....
.....
.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 1 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 13.3 को परिचय उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

७. काव्यभाषाको स्वरूपगत चर्चा ।

.....
.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 2 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 13.4 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

३भ्रमर उपन्यासमा काव्यभाषाको प्रयुक्तिको चर्चा ।

.....
.....
.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 3 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 13.5 (क).1 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

4 शिरीषको फूल उपन्यासमा काव्यभाषाको प्रयुक्ति विषयक चर्चा । .

.....
.....
.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 4 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 13.5. (ख). 1 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

5ली साहित्यका अन्य केही काव्यभाषाको प्रयुक्तितो गन्ध पाइने नेपा .
उपन्यासहरू ।

.....
.....
.....
.....

Notes

.....

.....

(प्रश्न 5 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 13.5 (ख). 1 कै खण्डमा
उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

एकाइ - 14, नेपाली उपन्यासमा प्रयुक्त भाषामा आज्ञालिक वैशिष्ट्य ।

14.0 उद्देश्य

14.1 परिचय

14.2 आज्ञालिक उपन्यासको लेखन परम्परा

14.3 आज्ञालिकताको स्वरूपगत विशेषता

14.4 नेपाली उपन्यासमा प्रयुक्त भाषामा आज्ञालिक वैशिष्ट्य

14.5 उपसंहार

14.6 सार

14.7 अनुशीलनी

14.8 अतिरिक्त अध्ययन

14.9 मुख्यबृद्धिका निम्ति उत्तर

14.0 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न सक्नुहुनेछ :

- आज्ञालिकताको स्वरूपगत विशेषता
- नेपाली उपन्यासमा प्रयुक्त भाषामा आज्ञालिक वैशिष्ट्य

14.1 परिचय

‘आज्ञालिकता’ खास गरेर साहित्य, कलाका क्षेत्रमा एउटा अलग्गै प्रवृत्ति र सिद्धान्तका रूपमा रहेको छ । संसारका हरेक भाषाको साहित्यमा धेरथोर

रूपमा आञ्चलिकताको प्रयोग पाइन्छ । मान्छेमा स्वभावैले रहेबसेको, देखेभोगेको प्राकृतिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक पर्यावरणको प्रभाव पर्छ । त्यसमा पनि साहित्यकार त झन् आफ्नो जन्मभूमि, संस्कृति, परम्परा आदिप्रति बढी नै संवेदनशील र आकर्षित हुनेगर्छ । अतः कुनै खास क्षेत्रविशेषमा केन्द्रित रहेर त्यस क्षेत्रका प्राकृतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आदि मौलिकता एवं विशेषताहरूको उजागर गर्ने प्रवृत्ति वा मान्यतालाई आञ्चलिकता भनिन्छ । त्यसैले साहित्यमा आञ्चलिकता एउटा महत्त्वपूर्ण प्रवृत्तिका रूपमा रहने गरेको छ । आञ्चलिकता साहित्यका हरेक विधामा धेरथोर रूपमा प्रयोग हुन्छ र पनि यसको विशेष प्रयोग उपन्यास विधामा हुने गरेको छ । नेपाली उपन्यासमा पनि आञ्चलिक भाषाको प्रयोग अधिक रूपमा भएको पाइन्छ ।

14.2 आञ्चलिक उपन्यास लेखनको परम्परा

आञ्चलिक शब्दको उद्भव अर्थ र अवधारणा अङ्ग्रेजी भाषाको - 'रिजनलिजम्' (Regionalism) शब्दको पर्यायको रूपमा नेपाली भाषामा 'आञ्चलिकता' शब्दको प्रयुक्त भएको बुझिन्छ । 'रिजनलिजम्' शब्दको प्रयोग सर्वप्रथम इ .1789तिर फ्रान्समा सरकारी संयन्त्रको विकेन्द्रीकरणका सन्दर्भमा भएको थियो । पछि फ्रान्स, इटाली, बेलायत, जर्मन, पोल्यान्ड आदि देशमा क्षेत्रीयता, प्रादेशिकता तथा केन्द्रीकृत राज्य व्यवस्थाका सट्टामा स्थानीय स्वशासनको माग राखी भएका आन्दोलनको प्रभावमा अर्थशास्त्र, राजनीतिशास्त्र, समाजशास्त्रलगायत ज्ञानविज्ञानका विभिन्न क्षेत्रमा साथै साहित्यका क्षेत्रमा पनि आञ्चलिकता एउटा मान्यताका रूपमा स्थापित हुन पुगेको देखिन्छ । आञ्चलिकताको

सैद्धान्तिक मान्यता स्थापित हुनुभन्दा अगाडि नै आञ्चलिक साहित्यको लेखन बेलायतबाट भएको हो भने यसको सैद्धान्तिक प्रतिस्थापन अमेरिकाबाट भएको मानिन्छ । सबैभन्दा जेठो आञ्चलिक कृतिको रूपमा बेलायती लेखक ओलिभर गोल्डस्मिथको द डिजर्टेड भिलेज .इ)1770 (.इ) लाई मानिन्छ र बेलायतकी उपन्यासकार मारिया इजवर्थ17६7-1849 .इ) को कासल याकरेन्ट (1800विश्वसाहित्यकै पहिलो (आञ्चलिक उपन्यास रहेको पाइन्छ । अमेरिकामा 'सिभिल वार' (इ . 18६1-18६5पछि क्षेत्रीय अवधारणाले प्रश्रय पाएपछि यसक्रममा (अमेरिकाका पछि परेका क्षेत्रबाट रङ्ग विभेदको आन्दोलन सुरु भयो ।

अमेरिकी लेखक रसमालोचकहरूले सन् 1930 तिर राष्ट्रिय साहित्यको उत्थानका लागि आफ्ना आफ्ना ठाउँ विशेषमा जोड दिनुपर्ने प्रस्ताव गरे - धान रचना लेख्न थालेर स्थानीय रङ्गप्र, जसलाई 'लोकल कलर मुभमेन्ट' (Local Color Movement) नाम दिइयो । यसप्रकार विश्व साहित्य लेखनले क्षेत्रमा यही अभियानले अन्ततः 'आञ्चलिकता' को सैद्धान्तिक अवधारणा ग्रहण गरेको थाहा पाइन्छ । आञ्चलिकताको एउटा अलग प्रवृत्तिका रूपमा स्थापित छ र यसको खास प्रयोग आख्यान विधा - उपन्यास र कथामा हुने गरेको देखिन्छ । आञ्चलिक उपन्यासको विशेषता कथाञ्चलका खासखास विशिष्टता स्पष्ट - ट पार्न घटनाहरूको तार्किक विन्यास गरेर कथानकको निर्माण गरिने कार्य आञ्चलिक उपन्यासमा भएको हुन्छ । यसमा कथाञ्चलको जीवन र समाजको यथार्थ स्पष्ट पार्न विभिन्न स्वभाव, रुचि र प्रवृत्तिका पात्रको सिर्जना हुन्छ । आञ्चलिक उपन्यासमा परिवेश तत्वको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । अञ्चलभित्रका विभिन्न स्थान, प्रकृति, संस्कृति आदिको चित्रण, प्राकृतिक सौन्दर्य वर्णन वा आलम्बनका रूपमा मात्र नभएर सम्बद्ध अञ्चलको

Notes

समग्रता र विशिष्टता देखाउने उद्देश्यबाट गरिन्छ । उपन्यासमा पात्रको बोलीमा सम्बद्ध अञ्चलमा बोलिने भाषिकाको प्रयोग हुन सक्छ साथै स्थानीय उखान, लोकतत्त्व जनाउने शब्द विशेष, लोकमा प्रचलित भनाइ आदिको प्रयोग अति नै आवश्यक रहेको बुझिन्छ । अझ थप आञ्चलिक उपन्यासमा अञ्चललाई मुख्य विषय मानेर त्यस अञ्चलको गहन चित्रण हुने गर्दछ । अञ्चलको समग्र जीवनचित्र स्पष्ट पार्न कथाञ्चलका चाडपर्व, उत्सव, परम्परा, मूल्य, मान्यता, विश्वास, दुःख, व्यथा, लोकसाहित्य, सङ्घर्ष, प्रवृत्ति, पुरानो र नयाँ मान्यताबिचको मूल्य, मान्यता र द्वन्द्व आदिको चित्रण गरिएको हुन्छ । यसमा कथाञ्चलका भौगोलिक तथा प्राकृतिक पर्यावरण, अञ्चलविशेषका बासिन्दाको जातिगत विशिष्टता र मौलिकता, त्यहाँको सामाजिकता, ऐतिहासिकता, आर्थिक स्थिति, राजनीतिक विशिष्टता, त्यहाँका समस्या, मनोभाव, सौन्दर्य चेतना लगायतका अञ्चलका खासखास विशिष्टताको चित्रण गरिन्छ । विशेष रूपमा आञ्चलिक उपन्यासबाट कथाञ्चलका विशेषता खोज गर्न सकिन्छ । साथै सम्बद्ध अञ्चलका राजनीतिक, सामाजिक, भाषिक, भौगोलिक विशेषता र समस्या आदिको खोज गरी तिनको समाधानका उपायहरू पत्ता लगाउन सकिन्छ । कथाअञ्चलको समाज, चाडपर्व, खानपान, पोसाक, वाद्यवादन, जाति, वंश, धर्म, लोकसाहित्य, पशुपन्छीअर्थराजनीति ,, लोकसंस्कृति, आदिका विशिष्टतालाई कलात्मक पुनर्सिर्जन गर्न सक्नु नै आञ्चलिक उपन्यासको विशिष्टता हो भन्न सकिन्छ । यसैले आञ्चलिक उपन्यास साहित्यिक मूल्यका साथै समाजशास्त्रीय तथा मानवशास्त्रीय अध्ययनको नगिच रहेर त्यसका विषयादि पनि बन्न सक्छ । यसरी नै आञ्चलिक उपन्यासले उपन्यास विधाको विस्तार गर्न सहयोग गर्नाका साथै सर्जकहरूलाई सहरबाट गाउँ र पिछडिएको क्षेत्रतिर ध्यान आकर्षण गराएको छ । यसले

सहर र सम्पन्न वर्ग मात्र होइन, पिछडिएको तथा उपेक्षित जाति र क्षेत्र पनि साहित्यको विषयवस्तु र विषय क्षेत्र हुनसक्छ भन्ने मान्यता स्थापित गरेको छ । यसले साहित्यमा क्षेत्रीय जीवन र क्षेत्रीय संस्कृतिको प्रवेश गराउँदै क्षेत्रीय, जातीय र सांस्कृतिक मूल्यबोधको खोजी गर्न सिकाएको पाइन्छ । यसरी नै यसले सर्जक र पाठकलाई व्यक्तिबाट सामूहिकतातर्फ ध्यान खिचेको हुन्छ र यथार्थवादी साहित्यको आयाममा विस्तार गरेर सामान्य र सार्वभौम यथार्थ मात्र साहित्यको अभीष्ट हुन सक्ने, आज्ञालिक र विशिष्ट यथार्थलाई पनि साहित्यले अँगाल्नु पर्दछ भन्ने मान्यतालाई स्थापित गरिदिएको जान्न पाइन्छ । यसबाहेक यसले भाषिक उत्थान तथा भाषिक मूल्यबोधको खोजी गर्न सिकाएको पाइन्छ । देश, काल, परिवेशलाई केवल पृष्ठभूमिका रूपमा प्रयोग गर्ने परम्परालाई तोडेर यसले परिवेशलाई नवीन र सार्थक रूपमा प्रयोग गर्ने कार्यको थालनी गरेको देखिन्छ । साथै आज्ञालिक उपन्यासले अपरिचित क्षेत्र, जाति र संस्कृतिलाई प्रकाशमा ल्याउँछ र खासगरी ग्रामीण तथा पिछडिएका क्षेत्र र पछि परेका जाति र संस्कृतिको यथार्थलाई दुनियाँ सामु ल्याइदिने हुनाले त्यस्ता क्षेत्र, जाति र संस्कृतिको सम्बद्धन र विकास गर्ने बाटो खुल्दछ । यिनै कारणले गर्दा आज्ञालिक उपन्यास र आज्ञालिक साहित्यको विशिष्ट महत्त्व र योगदान रहेको बुझिन्छ ।

आज्ञालिक उपन्यास लेखनको सीमा क्षेत्र आज्ञालिक उपन्यास लेखन - परम्परामा यसका केही सीमा पनि रहेका हुन्छन् । निश्चित भौगोलिक डेर सार्वभौम सत्यको पर्यावरणभित्र सीमित रहने हुनाले भूगोलको सीमा तो खोजी गर्न कठिनाइ हुन सक्छ । अज्ञान नै मूल विषय हुने हुनाले मान्छेका सार्वभौम बानी, व्यहोरा, गुण, दोष, आदिका चित्रण तर्फ चासो नहुन सक्छ । अज्ञानको बाह्य रूपप्रति बढी आकर्षण रहने हुनाले

Notes

जीवनको गहिराइसम्म पुगेर अध्ययन गर्ने विषयमा आञ्चलिक उपन्यासले ध्यान नपुर्याएको हुन सक्छ । यसमा मान्छेको मनोविज्ञानको सार्वभौम पक्षको अध्ययन प्रायः हुँदैन । आञ्चलिक उपन्यासमा प्रतिनिधि कथानक नहुन सक्छ, प्रतिनिधि वा केन्द्रीय चरित्र पनि नहुन सक्छ साथै परिष्कृत र शास्त्रीय चरित्र हुँदैन । यसैले स्थानीय भाषाको प्रयोग र भाषिक विविधता हुन सक्ने भएकाले आञ्चलिक उपन्यासको अनुवाद गर्न कठिन रहेको बुझिन्छ । साथै विश्वव्यापीकरणको अहिलेको युगमा आञ्चलिक विशिष्टता बाँकी नरहने अवस्था सिर्जना हुँदैछ । सहरीकरणले मानिसका पृथक् मूल्य, मान्यता र संस्कृतिका सीमाहरू भत्काइ दिँदै छ । यसैले आञ्चलिकता आधुनिकता, प्रविधि र पुँजीवादी अर्थतन्त्रले आञ्चलिकता समाप्त गर्दै लगेको देखिन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि मानिसले आफ्नो पुरख्यौली संस्कृति, मूल्य, मान्यता, इतिहास र समग्रमा भन्दा स्वपहिचानलाई जोगाउन खोज्यो भने आञ्चलिकता कहिले समाप्त भएर जाउँदैन । ग्रामीण जीवनमा जस्तो आञ्चलिकताको सपाट स्वरूप त अब बिस्तारै नपाइएला तर सहरका पनि अलग्गै आञ्चलिकता भने बाँकी रहन्छ नै । त्यसैले अबको आञ्चलिकतालाई पराम्परागत रूपमा चलि आएको मूल्य मान्यता तथा परिभाषाको परिधिभिन्न राखेर विवेचना गर्न न्यायसङ्गत नहुने बुझिन्छ ।

नेपाली औपन्यासिक लेखन क्षेत्रमा आञ्चलिक उपन्यासको परम्परा - सम्भवतः नेपाली साहित्य जगतका आख्यानकार गिरीशवल्लभ जोशीद्वारा लेखिएको वीरचरित्रबाट नै नेपाली उपन्यासमा सर्वप्रथम नेपाली ठाउँ र नेपाली पात्रको प्रयोगको थालनी भएको हो भन्ने जान्न पाइन्छ । यसरी नै रुद्रराज पाण्डेको रूपमतीबाट नेपाली उपन्यासमा सामाजिक यथार्थको चित्रण हुन थालेको देखिन्छ । अझ पछि आएर भ्रमर, मुलुकबाहिर,

माइतघर, लङ्गडाको साथी, बसाइँ“ लगायतका उपन्यासहरूमा नेपाली ठाउँ, समाज र संस्कृतिको सघन पृष्ठभूमिको प्रयोग गरिएको थाहा पाइन्छ । यिनै पृष्ठभूमिमा शङ्कर कोइरालाको खैरिनीघाट)2018बाट नेप (ाली आञ्चलिक उपन्यासको लेखन सुरु भएको पाइन्छ । यस परम्परामा ध . गोतामेको घामका पाइलाहरू .च, रमेश विकलको अविरल बग्दछ इन्द्रावती, ध्रुवचन्द्र गौतमको अलिखित, लीलबहादुर क्षत्रीको ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ, नयनराज पाण्डेको उलार जस्ता आञ्चलिक उपन्यासहरू लेखिएका देखिन्छन् । उपन्यासमा आञ्चलिकता नै मुख्य विषयका रूपमा राखेर त्यससित सम्बन्धित र अन्य विषयको चित्रणका पृष्ठभूमिमा आञ्चलिकताको सघन प्रयोगका आधारमा पूर्ण आञ्चलिकता र आंशिक आञ्चलिकताको गुणात्मक पक्ष परिलक्षित हुने नेपाली आञ्चलिक उपन्यासहरूलाई यसप्रकार आङ्कलन गर्न सकिन्छ । साहित्यमा गद्यको प्रयोग जीवनको यथार्थ चित्रणका उपादक हो। उपन्यासको उद्भव अनि विकास वैज्ञानिक उन्नतिको के साथ भएको थाहा लाग्छ। एकातिर जहाँ विज्ञानले व्यक्ति तथा समाजलाई सामान्य धरातलबाट हेर्ने, बुझ्ने तथा चित्रण गर्ने प्रेरणा दियो भने त्यही अर्कोतिर उसने मानव जीवनका समस्याहरूका प्रति एउटा नयाँ दृष्टिकोणको पनि संकेत गरेको बुझिन्छ । यो दृष्टिकोण मुख्यतः बौद्धिक थियो । यसरी उपन्यासकारहरूको काँधमा एउटा कुनै थप नयाँ जिम्मेवारी आए । अब उसको साधना कलाको वुनियादी समस्याहरूभित्र मात्र नै सीमित नभएक व्यापक सामाजिक जागरूकताको आशा राख्ने पनि भयो । वस्तुतः आधुनिक उपन्यासलाई सामाजिक चेतनाको क्रमिक विकासको कलात्मक अभिव्यक्ति हो भनेर बुझिन्छ । जसरी जीवन - जगतको जति व्यापक एवं सर्वांगीण चित्रण उपन्यासमा पाइन्छ त्यति साहित्यको अन्य कुनै पनि रूपमा उपलब्ध

Notes

हुँदैन । सामाजिक जीवनको विशद व्याख्या प्रस्तुत गर्नुको साथ साथै आधुनिक उपन्यासले वैयक्तिक चरित्रको सूक्ष्म अध्ययनलाई पनि सुविधा प्रदान गर्दछ । वास्तवमा उपन्यासको उत्पत्तिको कथा यूरोपीय पुनरुत्थान (रेनैसाँ) के फलस्वरूप अर्जित व्यक्ति स्वातंत्र्यको साथ जुडेका पाइन्छ । इतिहासको यो महत्वपूर्ण युगको उपरांत मान्छेलाई जो आज सम्मको सामाजिक एकाईको रूपमा नै हेरिन्छ र नै उसलाई वैयक्तिक प्रतष्ठा प्राप्त भएर गयो । सामंतवादी युगको सामाजिक बन्धनहरू खकुलो भयो अनि मान्छेको व्यक्तित्वको विकासको लागि एउटा उन्मुक्त वातावरण प्राप्त भएर गयो । यथार्थोन्मुख प्रवृत्तिहरूले मानव चरित्रको अध्ययनको लागि पनि एउटा अलग्गै नयाँ दृष्टिकोण दियो । आजसम्मको साहित्यमा मानव चरित्रहरूको सरल वर्गीकरणका परंपरा चलेर आएको पाइन्छ । पात्र या त्यो पूर्णतया सफल हुन्थ्यो या हुन्थ्यो एकदमै निम्न स्तरको । राम्रा पक्षहरू तथा नराम्रा पक्षहरूका सम्मिश्रण, जस्तो वास्तविक जीवनमा प्रायः सबैतिर देख्न पाइन्छ, तिनताकका कथाकारहरूका निम्ति यो कुरा तिनीहरूका कल्पनादेखि बाहिरको कुरो थियो । यसप्रकार उपन्यासमा नै सर्वप्रथम मानव चरित्रको यथार्थ, विशद एवं गहन अध्ययनको संभावना देख्न पाइयो । अंग्रेजी साहित्यको विशिष्ट उपन्यासकार हेनरी फील्डिंगले आफ्नो रचनाहरूलाई गद्यमा लेखिएको व्यंग्यात्मक महाकाव्यको संज्ञा दिएका पाइन्छ । उनले उपन्यासलाई इतिहाससित तुलना गर्दै उपन्यासलाई अपेक्षाकृत अधिक महत्वपूर्ण भनेका थाहा लाग्छ। जहाँ इतिहास कतिपय विशिष्ट व्यक्तिहरू एवं महत्वपूर्ण घटनाहरू भित्र नै सीमित हुन्छ भने उपन्यासले प्रदर्शित जीवनको सत्य, शाश्वत और सर्वदेशीय माथि महत्व राख्दछ । मानव जीवनको पहिचानका रूपमा रहेको संस्कृतिसँग साहित्यको पनि निकट

सम्बन्ध रहेको हुन्छ । प्रायः सबैजसो साहित्यिक कृतिहरूमा पनि कुनै न कुनै ढङ्गले संस्कृति अभिव्यक्त भएको हुन्छ । साहित्यले संस्कृतिको निर्माण गर्ने र संस्कृतिले साहित्यलाई मार्ग प्रशस्त गर्ने सन्दर्भमा यी दुवै परस्परव्यापी हुन्छन् । कुनै पनि साहित्यमा प्रयुक्त संस्कृतिको अध्ययन-विक्षेपणका लागि सर्वप्रथम संस्कृतिको पहिचान गर्नु आवश्यक हुन्छ । कुनै वस्तुलाई परिमार्जन गरेर वा सुसंस्कृत रूप दिएर चम्किलो तुल्याउने काम संस्कृति हो । संस्कृति शब्दको निर्माण वृत्त धातुमा सम् उपसर्ग र ति प्रत्यय लागेर भएको छ । यस शब्दले आफ्ना सन्ततिहरूलाई सुमार्गतर्फ उन्मुख गराउन पुर्खाहरूद्वारा प्रतिपादित विभिन्न खालका क्रियाकलापलाई बोध गराउँछ । हरेक मानव समुदाय कुनै न कुनै ढङ्गले कुनै न कुनै प्रकारको संस्कृतिमा आबद्ध हुन्छ । एउटा जाति वा सम्प्रदायको संस्कृति अर्को जाति वा सम्प्रदायको भन्दा भिन्न हुनसक्ने भएकाले संसारमा संस्कृतिगत विविधता पाइन्छ र यही विविधताका कारण हरेक जातिका चालचलन, रीतिथिति, रहनसहन, आचारविचार, भावना आदिमा पनि विविधता रहेको देखिन्छ । प्रत्येक जातीय संस्कृतिको योगबाट राष्ट्रिय संस्कृतिको निर्माण हुनसक्ने भएकाले जातीय संस्कृति राष्ट्रिय संस्कृतिको अभिन्न अङ्ग हुन्छ । कुनै राष्ट्र वा जातिको सामाजिक जीवन, राजनीति, अर्थनीति, चालचलन, गीत, नृत्य, वाद्यवादन, चाडबाड, जात्रा, कला आदिमा प्रतिबिम्बित हुने र तिनका कलाकौशल, बौद्धिक विकास आदि झल्काउने सम्पूर्ण क्रियाकलापको परिष्कृत रूपलाई संस्कृति भनिन्छ । विशेष साहित्यका सबै विधाहरूमा सरह नेपाली उपन्यासहरूमा पनि लोक-जीवन तथा लोक-संस्कृतिका पाटाहरूलाई लिएर औपन्यासिक कथानक बुनिने परम्परा रही आएको देखिन्छ । यसरी परम्परागत रूपमा नेपाली उपन्यास लेखनको दिशामा लोक-जीवन र लोक-संस्कृतिका

Notes

झलकहरू बुनेर लेखिएका उपन्यासहरूले आफ्नो छुट्टै स्थान स्थापित गरेको बुझिन्छ । यसरी नै ब्रह्माण्डको कुनै एक भाग अथवा खण्ड संसार, जगत, दुनियाँ, समान संस्कृति, भावना र सामाजिक स्थिति भएका खास भौगोलिक एकाइमा रहने मानिसको समुदाय जन समुह भनि नेपाली बृहत् शब्दकोशमा लोकलाई परिभाषित गरेको छ । लोक शब्दको प्रचलन प्राचीन कालदेखि नै विभिन्न रूपमा प्रयोग हुँदै आएको छ । वैदिक कालदेखि लोक शब्द जन को पर्यायवाची शब्दका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । भने ऋग्वेदमा प्रयुक्त देहि लोकम्का अनुसार लोकको प्रयोग स्थानका अर्थमा पनि भएको छ । संहिता, ब्राह्मणग्रन्थ र उपनिषद्हरूमा लोक शब्दलाई मूलतः जगत वा ब्रह्माण्डका रूपमा ग्रहण गरिएको र समयान्तरमा यस शब्दलाई मूलतः जगत्वा ब्रह्माण्डका रूपमा ग्रहण गरिएको र समयान्तरमा यस शब्दले स्वतन्त्र अर्थ लिदै गएको स्पष्ट हुन्छ । लोक शब्दलाई मुख्यतय जन र ठाउँ गरी दुई अर्थमा प्रयोग हुँदै आएको छ । लोक जनको अर्थ लोकविश्वास, लोकप्रथा, लोकधर्म, लोककल्याण, लोककला आदि हो भने लोक ठाउँको पृथ्वीलोक, स्वर्गलोक, सत्यलोक, मन्त्र्यलोक, मृत्युलोक, परलोक आदिको रूपमा प्रयोग हुँदै आएको छ । धेरै लामो समयदेखि देशकाल सापेक्ष भई आन्तरिक, वैचारिक एवं परम्परागत धारणाका रूपमा विकसित हुँदै समाजले आत्मसात गरिसकेको रहनसहन, आचारविचारसम्बन्धी भावना र तिनका माध्यमबाट कुनै राष्ट्र, वर्ग, समाज, जाति आदिको पहिचान गराउने मूल्यमान्यता, भौतिक अभिव्यक्तिहरू समेतको सामूहिक नाम नै लोक जीवनसित सम्बन्धित लोक-संस्कृति हो । यसका साथै लोक संस्कृतिले कला, भाषा, साहित्य, दर्शन, धर्म, नीति, इतिहास आदि विभिन्न विषयको समग्रतालाई पनि बुझाउँछ । लोक जीवनसित सम्बन्धित संस्कृतिलाई पारम्परिक गीत, नृत्य, वाद्यवादन,

चाडबाड, तीर्थ, व्रत, पर्व, धर्म, संस्कार, मूर्तिकला, चित्रकला, वास्तुकला, जात्रा आदिका सन्दर्भबाट पनि अश्रयाइएको पाइन्छ । परम्परित मूल्यमान्यता, रीतिरिवाज, चालचलन, धर्म, संस्कार, आस्था, व्यवहार, इतिहास पूर्वजन्म, पुनर्जन्म, कर्म, भाग्य, ईश्वरीयता, लोकोक्ति, लोकप्रचलन मात्र नभएर नवसिर्जित मूल्यमान्यता आदि पनि संस्कृतिभिन्न पर्न सक्छन् । यसका साथै लोक संस्कृतिको निर्माण गर्न मनोविज्ञानले पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ र सञ्चारका विभिन्न माध्यमहरू पनि संस्कृतिको विकासका संवाहक हुनसक्छन् । भौगोलिक स्थिति, रहनसहन, लवाइखवाइ, शिक्षादीक्षा आदिले संस्कृतिमा विविधता पैदा गर्छन् । लोकजीवनको संस्कृति परिवर्तनशील हुनाका साथै र एक पुस्ताबाट अर्का पुस्तामा हस्तान्तरणीय हुन्छ । समयक्रममा देखिने राष्ट्रिय-अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रका राजनैतिक-आर्थिक घटना तथा परिवर्तनले पनि संस्कृतिलाई प्रत्यक्ष-परोक्ष प्रभाव पार्दछन् । सामाजिक प्रचलनबोधक संस्कृतिलाई विविधतामय तुल्याउन स्थान, समय, जात, धर्म आदिले पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छन् । कुनै ठाउँ, समय, जात र धर्मको संस्कृति अर्को ठाउँ, समय, जात र धर्मका लागि बेठीक, विपरीत र अस्वीकार्यसमेत हुने गरेको पनि पाइन्छ । यसका साथै राम्रो-नराम्रो, असल-खराब, ठीक-बेठीक भन्ने कुरा पनि सापेक्षित हुन्छन् । कुनै स्थान वा जातिविशेषको संस्कृति अर्को स्थान वा जातिविशेषका लागि अनौठो र अग्राह्य हुन पनि सक्छ । मूलतः मानव र मानवताको संरक्षण एवं संवर्धनका लागि निर्मित साहित्य, कला, दर्शन, सङ्गीतलगायत यावत् गतिविधि र क्रियाकलापहरू तथा मानवीय जीवनपद्धति सबै संस्कृतिभिन्नै अटाउँछन् । ज्ञान-विज्ञान दुवैलाई समेट्ने सांस्कृतिक सन्दर्भबाटै मानव जाति र सिङ्गो विश्व मानव समुदाय परिचालित हुनेहुँदा संस्कृतिभिन्न मानव समुदायले गर्ने सम्पूर्ण

Notes

आध्यात्मिक-भौतिक गतिविधि र क्रियाकलाप पर्छन् । यसरी नै सांस्कृतिक अध्ययनले नयाँ र निरन्तर विकसित अन्तरविषयक अवस्थाको विश्लेषण गर्ने त्यस्तो कार्यलाई पनि जनाउँछ जुन उत्पादन, प्राप्ति, संस्था, व्यवहार तथा उत्पादनका सबै प्रकारका सङ्कथनबाट प्रभावित हुन्छ । यसमा सामाजिक व्यवहार र त्यसबाट प्रभावित साहित्यको अध्ययन गरिन्छ ।

नेपाली उपन्यासभित्र नेपाली लोकजीवनको चर्चा लोक सङ्गीत, लोक भाषा, जातीय भेष-भुषा, चाड बाढ, रीति रिवाज, खेती किसान, पशु पक्षी, रूखपात, खोलानाला इत्यादि परम्परागत रूपमा चलिआएको कार्यहरूको माध्यम भएको पाइन्छ । लोकझाँकी भएका नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा यसका केही सीमा पनि रहेका हुन्छन् । निश्चित भौगोलिक पर्यावरणभित्र सीमित रहने हुनाले भूगोलको सीमा तोडेर सार्वभौम सत्यको खोजी गर्न कठिनाइ हुन सक्छ । अञ्चल र जातीय परम्परा नै मूल विषय हुने हुनाले मान्छेका सार्वभौम बानी, व्यहोरा, गुण, दोष, आदिका चित्रण तर्फ चासो नहुन सक्छ । अञ्चलको बाह्य रूपप्रति बढी आकर्षण रहने हुनाले जीवनको गहिराइसम्म पुगेर अध्ययन गर्ने विषयमा नेपाली लोकजीवनमा आधारित उपन्यासले ध्यान नपुर्याएको हुन सक्छ । यसमा मान्छेको मनोविज्ञानको सार्वभौम पक्षको अध्ययन प्रायः हुँदैन । लोकजीवनमा आधारित उपन्यासमा प्रतिनिधि कथानक नहुन सक्छ, प्रतिनिधि वा केन्द्रीय चरित्र पनि नहुन सक्छ साथै परिष्कृत र शास्त्रीय चरित्र हुँदैन । यसैले यस्ता उपन्यासहरूमा लोक भाषाको प्रयोग र भाषिक विविधता हुन सक्ने सम्भावना अधिक पाइन्छ । सहरीकरणले मानिसका पृथक् मूल्य, मान्यता र संस्कृतिका सीमाहरू भत्काइ दिँदै छ । यसैले आधुनिकता, प्रविधि र पुँजीवादी अर्थतन्त्रले लोकजनजीवनको -

बचाइँशैलीलाई समाप्त गर्दै लगेको देखिन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि मानिसले आफ्नो पुर्यौली संस्कृति, मूल्य, मान्यता, इतिहास र समग्रमा भन्दा स्वपहिचानलाई जोगाउन खोज्यो भने यसको अस्तित्व कहिले नाश भएर जाने छैन ।

रूपनारायण सिंहको भ्रमर, लैनसिंह बांगदेलको मुलुकबाहिर, माइतघर, लङ्गडाको साथी, लीलबहादुर क्षेत्रीको बसाइँ आदि उपन्यासहरूमा नेपाली ठाउँ, नेपाली लोक समाजभित्र जीवन बचाइँको आदि पृष्ठभूमिको प्रयोग गरिएको थाहा पाइन्छ । यिनै पृष्ठभूमिमा शङ्कर कोइरालाको खैरिनीघाट, ध .चगोतामेको घामका . पाइलाहरू, रमेश विकलको अविरल बग्दछ इन्द्रावती, ध्रुवचन्द्र गौतमको अलिखित, लीलबहादुर क्षेत्रीको ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ, नयनराज पाण्डेको उलार ,विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको सुम्निमा , ,असित राईको नयाँ क्षितिजको खोज ,सानु लामाको हिमालचुली मन्तिर बदीनारायण प्रधानको मौली मंगली ,सुन्दासको नियती इन्द्र ,आदि उपन्यासहरूमा नेपाली लोकजीवनका नै विविध पक्षहरूलाई मुख्य विषयका रूपमा राखेर औपन्यासिक कथावस्तुलाई अघि बढाएको भेटिन्छ । शंकर कोइरालाको खैरिनीघाट उपन्यासमा रामेछाप र सिन्धुली जिल्लाको सिमानामा रहेको सुनकोशीको तटीय क्षेत्रका कोथपे र आसपासको क्षेत्रमा बसोबासो गर्ने लोकजीवन शैलीको व्याख्या गरिएको पाइन्छ । उज्यालो हुनुअघि उपन्यासमा गोर्खा जिल्लाको ओलाङ, खिम्पु, अपुन, सिस्ने, प्रेपुङ आदि गाउँको स्थानीय सेरोफेरोको चित्रण ,हेलम्बु मेरो गाउँ उपन्यासमा हेलम्बु गाउँको सेरोफेरोको चित्रण ,रोदी घरको सम्झना उपन्यासमा कास्की जिल्लाको एउटा काल्पनिक गाउँ मलाङ क्षेत्रमा बसोबासो गर्ने वासिन्दाहरूको लोकजीवन शैलीको व्याख्या ,घामका पाइलाहरू उपन्यासमा सहरीकरण हुँदै गरेको वीरगन्जको सेरोफेरोको

Notes

जीवन शैलीको प्रस्तुति ,अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा इन्द्रावती तटमा रहेको माझी दनुवार गाउँको जनजीवन शैलीको वर्णन ,अलिखित उपन्यासमा वारा जिल्लाका धरमपुर तथा विरहिनपुर बरेवा आदिमा बसोबास गर्ने लोकजीवनगत पाटाहरूको चित्रण ,यहाँदेखि त्यहाँसम्म उपन्यासमा बारा जिल्लाको मुर्कीपलियाको बासिन्दाहरूको रहन सहनको रूपरेखा, लिलबहादुर छेत्रीकृत ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा ब्रह्मपुत्र नदीको छेउछाउका कछुवाउँ, बयरआँटी, पछुमारा, महखुँट्टी, मछुवापाडा, सदिया, मैनापाडा आदि नेपालीहरूको लोकजीवनको चित्रण ,हिमाल र मान्छे उपन्यासमा सोलुखुम्बु जिल्लाको खुम्जुङ, थामे र खुन्द्रे गाउँको जनजीवनको अध्ययन, हारी उपन्यासमा धनकुटा जिल्लाका कटहरबोटे, साँगुरी, धारापानी आदि गाउँको जनजीवनको चित्रण ,गन्तव्य उपन्यासमा कैलाली र कञ्चलपुरका थारु बस्ती आदिभिन्न बस्ने मानिसहरूको लोकजीवनको चित्रण ,उत्तर उपन्यासमा नेपालगञ्ज र वरपरका शमशेरगन्ज, हनुमाननगर, बगौड आदि क्षेत्रका वासिन्दाहरूको लोकजीवनको शैली ,कालो कर्णाली सेतो छायाँ - उपन्यासमा क्षेत्र कर्णालीको भट्टवाडा र त्यसको आसपास रहेको क्षेत्रका वासिन्दाहरूको रूपरेखा ,नौमती - उपन्यासमा डोरपाटन, थापागाउँ, जोगीवाडा, रावलवाडा, दराखोला, खडकावाडा, डुमवाडा, रकालवाडा, आदि गाँउवासीको लोकजीवनको व्याख्या ,ओझेल पर्दा उपन्यासमा खोटाङ र भोजपुरको सिमानामा पर्ने टेम्केडाँडो र आसपासको गाउँको लोकजीवनको शैली ,मेरो कथा उपन्यासमा कास्की जिल्लाको लुम्ले र त्यस आसपासको क्षेत्रको वासिन्दाहरूको लोकजीवनवृत्त ,मने उपन्यासमा दार्जिलिङको चिया बगान क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मानिसहरूको लोकजीवनगत शैलीको चित्रण ,नयाँ क्षितिजको खोज उपन्यासमा दार्जिलिङ र आसपासको क्षेत्रको

वासिन्दाहरूको लोकजीवनगत बचाइको शैली, नियति उपन्यासमा दार्जिलिङको फारसबस्ती, त्यहाँको गोरुजुरे डाँडा र त्यस आसपासको ठाउँका वासिन्दाहरूको लोकजीवनको व्याख्या, क्षितिज पारिमा उपन्यासमा खोटाङ जिल्लाको दोर्पा, ब्वासुङ, लामाखु आदि क्षेत्रका मानिसहरूको लोकजीवनगत चर्चा, छिटेन - यस उपन्यासमा मनाङ गाउँ, पिसाङ गाउँ, घ्यारु गाउँ, डावल गाउँ र यस आसपासको क्षेत्रादिमा बसोबासो गरी जीवन धान्ने मानिसहरूको लोकजीवनगत रूपरेखाको चित्रण, जूनकिरीको सङ्गीत उपन्यासमा पर्वत जिल्लाको सिमरिङ गाउँ र आसपासका दलित बस्ती आदिमा बस्दै आएका मानिसहरूको लोकजीवनको चित्रण आदि रहेका देखिन्छ । अतः मुख्य गरी उपर्युक्त उपन्यासहरूले नै तयार पारेका गोरेटोमा लोकजीवनमा आधारित नेपाली उपन्यासहरूको लेखन गति आज सम्म पनि यथावत रहि आएको पाइन्छ ।

नेपाली उपन्यासको सांस्कृति अध्ययन गर्दा नेपाली उपन्यास लेखक परम्परामा देखा पर्ने विजय मल्ल, पारिजात प्रभृति उपन्यासकारहरूको विशेष चर्चा गर्नुपर्ने हुन्छ । विजय मल्लको जन्म वि. सं. 1982 असार 10 गते ओमबहाल, काठमाडौंमा भएको थियो। उनका बाबु सुब्बा ऋद्धिबहादुर मल्ल र आमा आनन्दमाया हुन्। विजय मल्ल प्रख्यात लेखक गोविन्द बहादुर मल्लका भाइ हुन् । पिता सुब्बा ऋद्धिबहादुर मल्ल राजधानी काठमाडौंका राणाहरूका दरबारसँग सम्बन्धित भएकाले उनले दरबार हाई स्कूलबाट शिक्षा हासिल गर्ने मौका पाएका थिए । उनले वि.सं. 2027 सालमा एक बाटो अनेक मोड कृतिका लागि साझा पुरस्कार प्राप्त गरेका हुन् । उनको पहिलो रचना मर्नुपर्छ है दाइ नामक कविता वि.सं. 1997 सालमा "शारदा" प्रत्रिका मा प्रकाशित भएको थियो। उनका मौलिक कृतिहरू क्रमैले अनुराधा (उपन्यास, वि.सं 2018), कुमारी

Notes

शोभा (उपन्यास, वि.सं 2039), विजय मल्लका कविता (कविता, वि.सं 201६), एक बाटो अनेक मोड (कथा, वि.सं 202६), पत्थरको कथा (नाटक, वि.सं 2028), कोही किन बरबाद होस् (नाटक, वि.सं 201६), बहुला काजीको सपना (नाटक, वि.सं 2028), परेवा र कैदी (कथा, वि.सं 2034), जिउँदो लास (नाटक, वि.सं 2017) आदि हुन् । साउन 7 गते 2056साल अर्थात् मृत्युको एकदिन अघि मात्र वेदनिधि पुरस्कार पाउने विजय मल्लले एक बाटो अनेक मोड का लागि 2027 को साझा पुरस्कार, 2040 मा गोर्खा दक्षिण बाहु दोस्रो, 2049 मा गंकी बसुन्धरा पुरस्कार, 2053 को भूपालमान सिंह प्रज्ञा पुरस्कार पाउनुभयो । उनको वि.सं. 2056साउन 8 का दिन 74 वर्षको उमेरमा निधन भयो। कुनै विशेष संस्कृतिमा आधारित उपन्यासलाई सांस्कृतिक उपन्यास भनिन्छ । यसप्रकारका उपन्यासमा कुनै जातिविशेषको रहनसहन, परम्परा, संस्कार आदिको चित्रण विस्तृत रूपमा गरिएको हुन्छ । नेपाली उपन्यास लेखनपरम्परामा जातीय संस्कृतिसित सम्बन्धित अनेक उपन्यासहरू पाइएता पनि यहाँ केही प्रमुख उपन्यासहरूमा परिलक्षित सांस्कृतिक तत्वहरूकाबारे चर्चा यहाँ गरिन्छ । ईश्वरीय संस्कृति - ईश्वरसँग सम्बद्ध विभिन्न गतिविधि एवं क्रियाकलापलाई ईश्वरीय संस्कृतिअन्तर्गत समावेश गर्न सकिन्छ । ईश्वरीयता भनेको अमूर्त एवं अलौकिक शक्तिमा विश्वास गर्नु हो । प्राचीन कालदेखि नै मानिस प्रत्यक्ष एवं परोक्ष रूपमा ईश्वरीय चिन्तनसँग प्रभावित रहेको छ । कुमारी शोभा उपन्यासमा कुनै न कुनै रूपमा ईश्वरीय संस्कृतिलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यसप्रकारको सांस्कृतिक प्रस्तुति प्रार्थना, आराधना, पूजाआजा, मन्दिरको दर्शन, व्रत तथा विपद्का समयमा ईश्वरको पुकारा गरी ईश्वरमाथि आस्था र भरोसा गरेको सन्दर्भबाट अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । कुमारी शोभा उपन्यासमा

अभिव्यक्त ईश्वरीय संस्कृति सम्बन्धी केही उल्लेखनीय अभिव्यक्तिगत तथ्याङ्कहरू यस प्रकार रहेका पाइन्छ - लौ परमेश्वर रक्षा गर हाम्रो - (पृ 42), संसारमा परमेश्वरबाहेक मानिसको सहारा को हुन सक्छ ? (पृ 101), परमेश्वरलाई पुकारा गर्छु, बिन्तिभाउ गर्छु (पृ 108) आदि । लोकप्रचलित संस्कृति - जनजीवनमा परम्परादेखि नै अमीट छाप पार्ने गरी प्रचलनमा रहेका विभिन्न संस्कारजन्य सन्दर्भहरूलाई लोकप्रचलित संस्कृतिअन्तर्गत राखिन्छ । विजय मल्लका उपन्यासमा लोकप्रचलन, सामाजिक अन्धविश्वास, भाग्यवाद, किरिया हाल्ने प्रचलन आदि अनेक सन्दर्भहरूलाई समेटिएको पाइन्छ । यीमध्ये प्रमुख केही सन्दर्भहरू यस प्रकार रहेका पाइन्छ - कुमारी घरमा हुने भोजमा पूर्वकुमारीलाई निम्तो आउनु (पृ 1), कुमारीबाट सबैले टीका थाप्नु (पृ 3), बिहेको बेला ढोकामा पञ्चबुद्ध र कलशको चित्र बनाउनु (पृ 55), आफन्तको मृत्यु हुँदा भोकै बस्नुपर्ने (पृ 170) आदि । अन्धविश्वास - विभिन्न प्रकारका सामाजिक अन्धविश्वासहरू पुरख्यौली सम्पत्तिका रूपमा एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा मौखिक वा श्रुतिपरम्पराका रूपमा हस्तान्तरण भइरहेका हुन्छन् । शिक्षित तथा युवा पुस्ताले यस्ता अन्धविश्वासहरूलाई अस्वीकार गर्न खोजे पनि तिनले कुनै न कुनै रूपमा समाजमा स्थान पाइरहेका छन् । वास्तवमा व्यक्ति जस्तोसुकै शिक्षित र सभ्य भए पनि समाजमा प्रचलित अन्धविश्वासबाट विमुख भई त्यसलाई पूर्ण रूपमा अस्वीकार गर्न सक्दैन । बाहिरी देखावटी रूपमा अस्वीकार गरेजस्तो देखिए पनि तिनका मनमा यस्ता संस्कारहरूले जन्मजात रूपमै घर बनाइसकेको हुन्छ । कुमारी शोभा उपन्यासमा अभिव्यक्त यस्ता अन्धविश्वासहरू यसप्रकार रहेका पाइन्छ - हिस्टेरियाको रोगीलाई देउता आएको धारणा व्यक्त गर्नु (पृ. 40), देवीदेवताको दोष लागेको सम्झेर चिना देखाउन खोज्नु (पृ. 40),

Notes

औषधीले ठीक पार्न सकेन भनेर गुभाजुलाई झारफुक गर्न लगाउनु (पृ. ६९), बिहेको जन्तीमा चिराग बोकेर हिँड्नु (पृ. १२१), बोक्सीलाई डामेमा बोक्सी भाग्छे भन्नु (पृ. १२८) आदि । भाग्यवाद - प्रत्येक मानिस आफ्नो जीवनमा अनेक उद्देश्यका साथ यात्रा गरिरहेको हुन्छ । यात्राको दौडानमा अनेकौं प्रयत्न गर्दा पनि सबै स्थितिमा मानवले सफलता हासिल गर्न सक्तैन । यस्तो स्थितिमा निराशाबाट बच्न ऊ आफ्नो शक्तिभन्दा बाहिरको अलौकिक एवं अमूर्त शक्तिको सहारा लिन खोज्दछ । यसप्रकारको शक्तिमध्ये भाग्यवाद पनि एक हो । यसले मानिसका बाध्य क्रियाकलाप एवं विश्वास दुवैमा प्रभाव पारेको हुन्छ । प्रस्तुत उपन्यासमा भाग्यवादका उदाहरणहरू यसप्रकार रहेका पाइन्छ - तर उनको भाग्यमा कहाँ लेखिएको छ र ? (पृ. २४), भाग्यले दर्शन पाइयो (पृ.१२८), आखिर आज मर्न लेखेको रहेछ त्यसलाई (पृ. १७१) आदि । किरिया हाल्ने प्रचलन - आफ्ना भनाइहरूलाई जोड दिएर त्यसमाथि अरूलाई विश्वास पैदा गराउन मानिसले किरिया खाने, प्रतिज्ञा गर्ने आदि काम गर्दछ । कुमारी शोभा उपन्यासमा किरियासम्बन्धी तथ्याङ्कहरू यसप्रकार पाइन्छन् - रामोराम सतोसत् (पृ. ८४), म मारेको हत्ते (पृ. १५५) आदि । वर्गीय संस्कृति - समाजमा उच्च, मध्यम र निम्नवर्गका मानिसहरूको बसोबास रहन्छ । समाजमा बसोबास गर्ने विभिन्न वर्गका व्यक्तिहरूमा पाइने आनीबानी, क्रियाकलाप, चालचलन, लवाइखवाइ आदि गतिविधिहरूसँग सम्बद्ध व्यवहारलाई वर्गीय संस्कृतिभित्र समावेश गर्न सकिन्छ । कुमारी शोभा उपन्यासमा मालिक र नोकरको संवादमा प्रयुक्त भाषाका माध्यमबाट उच्च र निम्नवर्गीय विभेदलाई प्रस्तुत गरिएको छ । वर्गअनुरूप प्रयुक्त हुने नेपाली भाषाका उच्चतम, उच्च, मध्य र निम्न आदरार्थी सबै रूपको भाषिक विन्यास गरी भाषाका माध्यमबाट समेत

उपन्यासकारले वर्गीय संस्कृतिलाई स्वाभाविक रूपमा सहजतापूर्वक अगि सारेका छन् । लोकोक्तिमूलक संस्कृति - कुमारी शोभा उपन्यासमा विभिन्न प्रकारका लोकोक्ति पनि प्रयुक्त छन् । लोकोक्तिको प्रयोग गर्दा कतिपय लोकोक्तिहरू सामाजिक प्रचलन बमोजिम नै प्रयुक्त भएका छन् भने कतिपयलाई केही भिन्न ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । संस्कृतिकै अभिन्न अङ्गको रूपमा लिइने यस्ता लोकोक्तिको प्रयोगमा जीवन्तता, सहजता र स्वाभाविकता पाइन्छ र यिनले यस उपन्यासलाई सहज, स्वाभाविक, कलात्मक बनाउन महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् । यस उपन्यासमा प्रयुक्त लोकोक्ति सम्बन्धी केही उदाहरणहरू यस प्रकार पाइन्छ - तपाईंको मुखमा दुधभात (पृ. 133), देखा जायेगा (पृ. 155) आदि । गायन, वादन र नर्तनमा आधारित संस्कृति - प्रस्तुत उपन्यासमा दापा बजाउने (६), ब्यान्ड बाजा बजाउने (29), धिमे बाजा बजाउने (30), मुर्दा लाने बेलामा टुमटुम छयाँ, टुमटुम छयाँको धुन बजाउने (120) आदि प्रसङ्गको उल्लेखबाट वादनसम्बन्धी संस्कृतिको प्रस्तुत भएको छ भने महाकाली, भक्कु भैरवका नाच (30) आदिको प्रसङ्गबाट नृत्यसम्बन्धी संस्कृतिको प्रस्तुति पाइन्छ । चाडपर्व, तीर्थ, व्रत, जात्रा आदिमा आधारित संस्कृति - विभिन्न जातजाति, धर्म र सम्प्रदायका व्यक्तिहरूबाट मनाइने विभिन्न चाडपर्व, तीर्थ, व्रत, जात्रा आदि सम्बद्ध जाति वा राष्ट्रको संस्कृतिका अभिन्न अङ्ग हुन् । नेपाल बहुभाषी, बहुजाति र बहुधर्मी मानिसहरूले बसोबास गर्ने मुलुक भएको हुँदा यहाँ विभिन्न प्रकारका चाडपर्व, जात्रा आदि पनि प्रशस्त मात्रामा रहेका छन् । अझ त्यसमा पनि काठमाडौंको नेवारी समाज त चाडपर्व, जात्रा आदिका लागि विशेष उल्लेखनीय रहेको छ । अझ त्यसमा पनि काठमाडौंको नेवारी समाज त चाडपर्व, जात्रा आदिका लागि विशेष उल्लेखनीय रहेको छ । विजय

Notes

मल्लको कुमारी शोभा उपन्यास नेवारी संस्कृतिमा आधारित भएकाले यसमा नेवारहरूले मनाउने चाडपर्व, तीर्थ, व्रत, जात्रा आदिको पनि उल्लेख भएको पाइन्छ । इन्द्रजात्रा, कुमारी जात्रा, कुमारीलाई कालरात्रिमा बलि चढाउने प्रचलन, खड्ग साट्ने तथा पञ्जां, सम्यक आदि प्रचलनको उल्लेखबाट विजय मल्लले यस्ता संस्कृतिको झङ्गल्को दिएका छन् ।

यसरी नै पारिजात पनि एक नेपाली साहित्य जगतका एक विशिष्ट नारी स्रष्टा तथा प्रतिभा हुन् । साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाउने भएकाले नै पारिजात लाई बहुमुखी प्रतिभा सम्पन्न नारी भनिएको हो। उनको जन्म दार्जिलिङको लिङ्गिया चियाबगानमा वि.सं. 1994 बैशाख महिनामा भएको थियो। उनको पिता कालुसिंह वाइबा एक चिकित्सक थिए र माता अमृत मोक्तान हुन्। उनको न्वारनको नाम विष्णुकुमारी वाइबा हो, तर लामाले चेकुडोल्मा (तारा रानी) राखिदिएका थिए। उनलाई अमर बनाउने नाम भने पारिजात नै हुन पुगेको थियो, जुन उनी आफैले रोजेकी थिइन्। उनका असङ्ख्या कृतिहरूले जिवन्त सुभास दिएर यस नामलाई सार्थक पारेका छन्। प्रारम्भिक पढाई दार्जिलिङ मै हासिल गरी वि.सं. 2011 सालमा काठमाडौं भित्रिएकी पारिजातले पद्मकन्या विद्याश्रमबाट प्रवेशिका र पद्मकन्या कलेजबाट बी. ए. सम्मको पढाई हासिल गरेकी थिइन्। अङ्ग्रेजी विषयमा एम.ए. गर्ने इच्छाले त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा उनी भर्ना त भईन तर 26वर्षको उमेरमा शारीरिक असक्तता र लेखन कार्यमा विशेष सक्रिय भएको कारणले उनको इच्छा अधुरै रह्यो। दर्शनशास्त्र र साहित्य विषयका ग्रन्थहरू खोजीखोजी पढ्ने उनको बानी थियो। पारिजात एक सङ्घर्षसिल नारी थिइन्। बाल्यावस्थामै आमाको मृत्यु भएकाले मातृस्नेह कस्तो हुन्छ भन्ने कुरा उनले अनुभवसम्म गर्न पाइएनन्। त्यसपछि उनले आफ्नो एकमात्र दाजुको वियोग पीडा पनि

खण्डनपर्यो। पिताको संरक्षण र रेखदेखमा काठमाडौंमा बसि अध्ययनमा लाग्दा उनले विभिन्न अभावहरूसँग जुध्नुपर्यो। बी.सं. 2029 सालमा पिताको देहावसान भएपछि उनलाई पितृस्नेहबाट पनि बन्चित हुनुपर्यो। वि.सं. 2013 सालमा 'धरती' पत्रिकामा कविता प्रकाशन गरी उनले आफ्नो साहित्ययात्रा सुरु गरेकी थिइन्। पारिजातका कृतिहरूमा प्रगतिवादी, समाजवाद, मार्क्सवाद, अस्तित्ववाद, नारीवाद विसङ्गतिवाद इत्यदि भाव पाइन्छ। उनी भावुक र कल्पनाशील भएकाले पानीमा रूइँदै-रूइँदै घुम्ने, बन, जङ्गल चहार्ने, जङ्गली फूलहरू टिप्ने गर्थिन्। उनलाई सा-साना घटनाले पनि गहिरो प्रभाव पार्दथ्यो। उनी त्यतिकै संवेदनशील, अन्तर्मुखी र कोमल हृदयकी पनि थिइन्। उनले वर्षा ऋतु, गुराँसको फूल र हरियो रङ विशेष गरि मन पराउथिन्। वि.सं. 2023 सालमा तत्कालीन राजनीतिक व्यवस्थाविरुद्ध केही सङ्गीतकार र लेखक कविहरूले आफ्नो प्रकारको विद्रोहको स्वर उचाल्न एउटा समूहको निर्माण गरेका थिए। त्यो समूहको नाम 'राल्फा' थियो। यस समूहको केन्द्रविन्दुका रूपमा पारिजात लिइन्थ्यो। यो समूहले आफ्ना विद्रोहका स्वर देश-विदेशमा जहाँजहाँ उराल्दै हिँड्ने क्रममा उनले आफ्नो अशक्त शरीर त्यहाँ-त्यहाँ पनि लिएर गईन्। पछि यही राल्फाली यात्रा नै नयाँ जनवादी संस्कृति र प्रगतिशील लेखनफाँटमा महत्वपूर्ण कोसेढुङ्गा बन्न पुग्यो। उनका प्रकाशित कृतिहरू क्रमैले - आकांक्षा, शिरीषको फूल, (उपन्यास, 2022), महत्ताहीन (उपन्यास, 2025), आदिम देश (कथासंग्रह, 2025), बैँसको मान्छे (उपन्यास, 2029), तोरीबारी, बाटा र सपनाहरू (उपन्यास, 2032), सडक र प्रतिभा (कथासंग्रह, 2032), अन्तर्मुखी (उपन्यास, 2035), उसले रोजेको बाटो (उपन्यास, 2035-'बेदना' पत्रिकामा प्रकाशित), पर्खालभिन्न र पर्खाबाहिर (उपन्यास, 2032 मा लेखिएको र 2035 मा प्रकाशित), अनिंदो

Notes

पहाडसँगै (उपन्यास, 2039), साल्गीको बलात्कृत आँसु (कथा संग्रह, 2043), धूपी, सल्ला र लालीगुराँसको फेदमा (संस्मरण, 2043), पारिजातका कविताहरू (2044, ईश्वर बरालद्वारा सम्पादित), एउटा चित्रमय सुरुवात (संस्मरण, 2045), परिभाषित आँखाहरू (उपन्यास, 204६), बोनी (उपन्यास, 2048), आधी आकाश (महिला मुक्ति सम्बन्धी लेखहरू, 2048), बधशाला आउँदा जाँदा (कथासंग्रह, 2049), वैशाख वर्तमान (कविता संग्रह, 2050 / मृत्युपछि प्रकाशित), अध्ययन र संघर्ष (संस्मरण, 2051 / मृत्युपश्चात प्रकाशित), सुमित (संस्मरण, 20६5/मृत्युपश्चात प्रकाशित) आदि पाइन्छन् । उनलाई शिरीषको फूलको लागि मदन पुरस्कार - वि.सं. 2022, युगज्ञान पुरस्कार वि.सं. 2027, पाण्डुलिपि पुरस्कार वि.सं. 2049, गण्डकी बसुन्धरा पुरस्कार वि. सं. 2049 आदिनेपाली साहित्यकी प्रखर नारी हस्ती पारिजात अङ्ग्रेजीमा एम. ए. पढ्न सुरु गर्दागर्दै प्यारालाइसिसले गर्दा अध्ययन गर्न नपाएकी उनको निधन लामो समयसम्मको पुरानो त्यही प्यारालाइसिसको व्यथाले बि. सं. 2050 साल वैशाख 5 गते बिहान 4 बजे वीर अस्पतालको सघन उपचार कक्षमा उपचारकै क्रममा भएको थियो।

पारीजातको बहुचर्चित उपन्यास शिरीषको फूल -मा आञ्चलिक पक्षहरूको चर्चा अधिक मात्रामा भएको देखिन्छ । प्रस्तुत उपन्यासमा प्रभुत्वशाली पुरुष संस्कृति र यसले नारीलाई दमन गर्न उपयोग गरेको संस्कृति तथा पुरुष शोषणका विरुद्ध जागृत विद्रोही नारी चेतनाको प्रस्तुति बेजोड पाइन्छ । प्रस्तुत उपन्यास एकजना अधबैँसे मान्छेको संस्मरण भएको हुनाले यसमा पुरुषवादी प्रभुत्वशाली संस्कृति पाइन्छ । यस उपन्यासमा समाख्याता अर्थात म पात्र नै प्रमुख पात्रको रूपमा आएको छ । यसमा सेनाबाट पेन्सन हुने गरी बिचैमा जागिर छाडेको पूर्व सिपाही सुयोगवीर नै

म पात्रको रूपमा आएको छ । उसले बर्माको युद्धको समयमा देखाएको व्यवहार, सकमबरीसँगको भेटमा गरेको कुराकानी र उपन्यासमा प्रस्तुत उसको मानसिकताका आधारमा पुरुष प्रभुत्वशाली मानसिकता र व्यवहारको अध्ययन गर्न सकिन्छ । यसरी नै शिरीषको फूल उपन्यासमा पुरुष प्रभुत्वशाली मानसिकता र व्यवहार तथा विद्रोही नारी चेतनाको पनि प्रस्तुति गरिएको देखिन्छ । सुयोगवीरमा पुरुष प्रभुत्वशाली मानसिकता प्रबल रहेको देखिन्छ । ऊ महिलालाई जुनसुकै उपायद्वारा पनि नियन्त्रणमा राख्न चाहन्छ । सकमवीरले पुरुषको जस्तो व्यवहार गरेको उसलाई मन पर्दैन । उसलाई नारीत्व प्रदान गर्न कपाल पाल्न, चुरोट नखान र ईश्वरप्रति विश्वास जगाउने प्रयास गर्दै सहमतिद्वारा उनीहरूलाई नियन्त्रण गर्न नसकेपछि उसको प्रभुत्वशाली पुरुषत्व जागृत भएको छ र ती नारीहरूको जीवनलाई नष्ट पारेका छ । ऊ शिवराजका बहिनीहरू छानी छानी रोजन पाउने ठानी कहिले मुजुरालाई त कहिले बरीलाई आफ्नो जीवनमा सजाउने कल्पना गर्छ । यसरी शिवराजमा प्रभुत्वशाली पुरुष मानसिकता प्रबल रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी सकमबरीमार्फत् यस उपन्यासमा विद्रोही उग्र नारी चेतना प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । आफूलाई शोषण गर्न आउने भँवरालाई निचोरेर मार्ने सुनगाभा फूल जस्ती बन्न चाहने बरीले परम्परागत पुरुष शोषणका विरुद्ध पुरुषलाई नै पाडा दिन चाहेको देखिन्छ । यसरी सुनगाभा फूल बन्न खोज्ने बरी अन्त्यमा सुयोगवीरको चुम्बनका कारण शिरीषको फूल बनेर झरेकी छ । यसप्रकार प्रस्तुत उपन्यासमा युद्धका कारण विसङ्गत बनेको मानवीय जीवनको यथार्थलाई चित्रण गरिएको छ । दोस्रो विश्वयुद्धको भयावह विनाश र त्यसपछिको समयमा चर्किरहेको शीत युद्धका कारण विश्व परिवेश भययुक्त भई मानवीय जीवन मूल्यहीन भइरहेको थियो । नेपालमा निरङ्कुश

Notes

पञ्चायती शासनको आरम्भसँगै मानवीय स्वतन्त्रतामाथि वन्देज लागेपछि नेपाली जीवन अर्थहीन, सारहीन बन्दै गइरहेको थियो । त्यसकारण यस उपन्यासमा विविध परिस्थितिका कारण निर्मित विसङ्गत मानवीय संस्कृतिको प्रस्तुति पाइन्छ ।

समग्रमा भन्नुपर्दा गोविन्द गोठालेको पल्लो घरको झ्याल (201६), विजय मल्लको अनुराधा, दौलतविक्रम विष्टको मञ्जरी, हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको एक चिहान, शङ्कर कोइरालाको खैरिनीघाट, भवानी भिक्षुको सुभद्रा बज्यै, रवीन्द्रकुमार मोक्तानको बरको भोको भूत, गजेन्द्रप्रसाद आचार्यको उषा, मोहनबहादुर मल्लको भुमरी, कृष्णसिंह मोक्तानका चरणधूली, र अशेष यात्रा, तुलसीराम कुँवरको जीवन, नारदकुमार क्षेत्रीको वियोग, व्यथित सिपाहीको म विवश छु, चन्द्रप्रसाद नेपालीको प्रेममाया र पारिजातका अरू दुई उपन्यास महत्ताहीन, बैँसको मान्छे, नन्द हाङ्खिमका लाश र अर्को अनुहार, अच्छा राई रसिकको दोभान, नरबहादुर दाहालको मध्यरातको तारा, धुस्वाँ सायमिको गंकी, मुकुन्द ढुङ्गेलको उकालो ओरालो, तारानाथ शर्माका मेरो कथा र ओझेल पर्दा, चेतन कार्कीका आत्मा बेचेको छैन र हनीमुन, लैनसिंह बाङ्देलको रेम्ब्रान्ट, ध्रुवचन्द्र गौतमका अन्त्यपछि र बालुवामाथि, परशु प्रधानको सबै बिसिएका अनुहारहरू र धरती अझै बोल्दै छ, ओकिउयामा ग्वाइनको नागबेली, विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका तीन घुम्ती, नरेन्द्र दाइ र सुम्निमा, केशवराज पिंडालीको एकादेशकी महारानी, तारिणीप्रसाद कोइरालाको सर्पदंस, खगेन्द्र सङ्ग्रौलाको चेतनाको पहिलो डाक, जगदीश घिमिरेको लिलाम, मुरारी अधिकारीको बग्दो खोला स्थिर बगर विनोदप्रसाद धितालको उज्यालो हुनुअघि, तोयनिधि पौडेलको नारी, अर्जुन निरौलाको शिशिरको बतास

आदि आदि नेपाली उपन्यासहरूले लोकजीवन तथा लोकसंस्कृतिका विशेषताहरूलाई विशेष ग्रहण गरेका भेटिन्छ ।

14.4 नेपाली उपन्यासमा आञ्चलिक भाषा प्रयोग र परम्परा

कथोपकथनलाई आकर्षक, सजीव र उपन्यासको अनुकूल बनाउन निम्नलिखित कुराहरूप्रति विशेष ध्यान दिनु उचित ठहर्दछ -

(क) पात्रहरूको वर्ग र श्रेणी अनुकूल बौद्धिक र मानसिक स्थितिको संवाद हुनुपर्दछ । त्यस्तै देश र कालको सामाजिक र सांस्कृतिक परिवेश सुहाउँदो पनि हुनुपर्दछ ।

(ख) कथावस्तुसँग मेल नखाने कुराकानीलाई प्रवेश गराउनु हुँदैन । कथावस्तुप्रति आघात पुर्याउने कथोपकथनलाई स्थान दिनुहुँदैन, चाहे त्यो जतिकै आकर्षक र मनोरञ्जक किन नहोस् ।

(ग) नाटकीयता र स्वाभाविकताले गर्दा कथावस्तु प्राणवान हुन्छ ।

(घ) संवादका प्रत्येक शब्द र लवज पात्र सुहाउँदो र म्मस्पर्शी हुनुपर्छ ।

(ङ) भाषाको प्रयोग पनि पात्र पात्रा अनुसार हुनुपर्दछ । शिक्षित व्यक्तिबाट ग्रामीन भाषामा संवाद गराइन्छ भने त्यो पनि उचित हुँदैन ।

(च) गम्भीर तथा दार्शनिक समस्याको समाधान निम्ति बौद्धिक पात्रहरूको सृजना गरिनुपर्दछ ।

(छ) कथोपकथन स्वाभाविक हुनुको साथै कथावस्तुको प्रवाहमा गतिशीलता ल्याउने किसिमको हुनुपर्दछ । देश, काल, परिस्थिति, विषय, प्रसङ्ग, पात्र, अवस्था, वक्ता, एवम् उपन्यासको उद्देश्य आदि विषयहरूमाथि विचार गरेर त्यसैअनुसार स्वाभाविक वार्तालाप गराउनु नै कथोपकथनको सफलताको कसी हो ।

Notes

(ज) कलात्मकता र प्रभावात्मकता संवादको अनिवार्य तत्त्व हो । उपन्यास साहित्यिक बिधा भएकोले यसलाई अभिव्यक्ति गर्ने माध्यम भाषा हो । चित्रको अभिव्यक्ति गर्ने माध्यम रंग र रेखा हुन् भने उपन्यासको अभिव्यक्ति गर्ने माध्यम भाषा हो । उपन्यास जीवनको यथार्थ तस्बिर हो त्यसैले यसलाई अभिव्यक्ति गर्ने माध्यम गद्दभाषा हो । उपन्यासमा बोलीचालीको भाषा पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ र परिनिष्ठित भाषा पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ कथ्य भाषा प्रयोग गरे पनि लेख्य भाषा प्रयोग गरे ! र्यपरक भाषाको पनि उपन्यास एउटा सौन्दर्यानुभूति भएकाले सौन्द प्रयोगमा ध्यान दिइन्छ । उपन्यासमा बोलीचाली भाषा प्रयोग गर्न सकिन्छ । भाषामा सहजता स्वाभाविकता , प्रवाहमयता र प्रभावोत्पादकता हुनुपर्छ । उपन्यासमा सरल भाषाको प्रयोग गरे पाठकलाई उपन्यास बुझ्न सहजता हुन्छ । उपन्यासमा आलङ्कारिक , प्रतिकात्मक , विम्बात्मक वा व्याञ्जनात्मक भाषाको प्रयोग हुन्छ ।

उपन्यासमा भाषासित जोडिएको प्रमुख तत्त्व शैली हो । लेखक वा साहित्यकारहरूको आ -आफ्नो लेख लेख्ने पद्धति वा तरिका हुन्छ त्यसैलाई शैली भन्छ । शैली लेखकको बिचारको पोशक हो । शैली अनुभूतिको व्यक्तिगत रूप हो । शैली भनेको स्वयं रचनाकार हो । शैली भनेको रचनाकारको व्यक्तित्व र मस्तिष्कको छाप हो । उचित ठाउँमा उचित शब्दको प्रयोग पनि शैली मानिन्छ । भाषाद्वारा विचार पोस्नु पनि शैली हो । शब्द-शब्दलाई शृंखलाबद्धरूपमा मिलाएर राख्नु पनि शैली हो । लेखकले जे जसरी अपना विचार , भावना , व्यक्त गर्छ त्यो अभिव्यक्ति नै शैली हो ।

उपन्यासमा भाषाको क्षेत्रमा प्रयोग हुने शैलीहरू पनि विभिन्न प्रकारका हुन्छन् ।

वर्णनात्मक शैली :- वर्णन वा व्याख्याको प्रस्तुत गर्ने उपन्यासलाई

वर्णनात्मक शैली भनिन्छ ।

आत्मकथात्मक शैली :- म पात्रका माध्यमबाट उपन्यासको प्रस्तुति दिने

अभिव्यक्त ढंगलाई आत्मकथात्मक शैली भनिन्छ । पत्रात्मक शैली :-

चिठी वा पत्रका रूपमा लेखिएको उपन्यासलाई पत्रात्मक शैली भनिन्छ ।

दैनन्दिनी शैली :- दैनिकी वा डायरीका रूपमा प्रस्तुत गरिएका

उपन्यासमा दैनन्दिनी शैली हुन्छ । चित्रात्मक शैली :- स्थानीय रंगलाई

मुलभूत रूपमा देखाउने आञ्चलिक उपन्यासलाई चित्रात्मक शैली भनिन्छ

। चेतनप्रवाहात्मक शैली :- पात्रका संस्मरण शक्तिको माध्यमले मनका

भावहरूलाई स्मृतिविम्बका उपन्यास प्रस्तुत गर्नु चेतनाप्रवाहात्मक शैली

हो । यसैगरी कुनै उद्देश्यविहिनको उपन्यास नै हुँदैन । मानव तथा

मानवेतर जीवनको कुनै उद्देश्य हुन्छ । बाँच्नुको कुनै अर्थ हुन्छ र गर्नुको

कुनै आशय हुन्छ । यही अर्थ र आशयको समष्टिको नाम नै जीवन हो र

साहित्यमा यही जीवनको अभिव्यक्ति हुन्छ । विविधताको एउटा रूप

उपन्यास हो । उपन्यासमा जीवनकै अभिव्यक्ति हुन्छ । यसै पृष्ठभूमिमा

जीवन र साहित्यलाई अलग गर्न सकिन्न । त्यसैले उपन्यासको कुनै अर्थ

हुन्छ र कुनै आशय हुन्छ । उपन्यासमा उपन्यासकारको आफ्नो सोचाइ र

हेराइ प्रस्तुत भएको हुन्छ । उपन्यासकारको आफ्नो सोचाइ र हेराइको

आफ्नै धरातल हुन्छ । यसै धरातलमा उपन्यासको संरचना हुन्छ । यसरी

उपन्यासमा लेखकको आफ्नो सोचाइ र हेराइ प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा

अभिव्यक्ति भएको हुन्छ । उपन्यासमा लेखकले आफ्नो जीवन र

जगतप्रतिको दृष्टि कलापूर्ण र प्रभावपूर्ण रूपमा प्रस्तुत गर्नुपर्छ । लेखकको

जीवनप्रतिको सोचाइ र हेराइ प्रत्यक्ष रूपमा व्यक्त भयो भने उपन्यास

प्रभावकारी हुँदैन । केही लेखक आफ्नो धारणा वा दृष्टिबाट अत्याधिक

Notes

प्रभावित भएका हुन्छन् । परिणामतः आफ्नो धारणा वि विचार व्यक्त गर्ने उनीहरूको प्रवृत्ति हुन्छ । यस्तो प्रवृत्तिले औपन्यासिक गुम्फन र शिल्प शिथिल हुन्छ । यस प्रकारका प्रवृत्तिले गर्दा पात्र – रचना र यसको विकासप्रक्रिया पनि निर्जीव र यान्त्रिक हुन्छ । समग्रमा उपन्यासमा लेखकले जीवनप्रतिको आफ्नो धारणा वा दृष्टि, चरित्र, घटना र परिवेश तथा वातावरणमा समायोजन गरेर प्रस्तुत गर्नुपर्छ । सोझै वा प्रत्यक्ष रूपमा भन्दा कलात्मक र प्रभावात्मक हुँदैन । पाश्चात्य विद्वान हड्सनले पनि सामग्री छनोच, गठन, पात्रको प्रस्तुति र कथा विकासको माध्यमद्वारा जीवनप्रतिको सोचाइ प्रस्तुत गर्नुपर्छ भन्ने आफ्नो विचार व्यक्त गरेका छन् । अतः उपन्यासमा वस्तुपक्ष र कलापक्षको आवश्यक समन्वय र सन्तुलन हुनु अत्यावश्यक रहेको बुझिन्छ । यसरी नै उपन्यासको तत्वहरूमा मुख्य रूपमा पात्र र सम्वादको प्रमुख भूमिका रहन्छ ।

भ्रमर उपन्यासमा अनुप्रास अलंकारको विशिष्ट प्रयोग भएको पाइन्छ – “चित्र लेख्दै गरेको इन्द्रशेखर प्रकृतिको त्यो चारु चित्र चित्रवत्अचल , भएर हेरी रह्यो ।” यहाँ ‘च’ वर्णको पुनरावृत्तिले अनुप्रास अलंकारको प्रयोग भएको छ । भ्रमरको भाषा अत्यन्त सुनदर छ । उनको छाँट परेको भाषा उपन्यासको विषयानुकूल छ । सानासाना वाक्य, प्रायः सरल वाक्य , संस्कृत शब्दहरूको सुरुचिपूर्ण प्रयोगउसको भाषाको विशेषता हो । , यसरी नै क्रियापदहरू बहिष्कृत छन् र पनि भाषामा सौन्दर्य र माधुर्य छ , वाक्यको व्यर्थ खर्च छैन । उदाहरणार्थ माथि ताकाखचित आकाश। धरणी मझेरी ठाउँमा ध्वनि दोहोरिएको पनि पाइन्छ । उदाहरणार्थ – व्याधा शेखर बासनाको विषालु वाण लिएर वीणाकासिंहको भाषामा बंगला ...

– इन्छ । उदाहरणार्थभाषाको प्रशस्त प्रभाव पा’ यो राईहरूको

नयनरञ्जन कटोरो !' कतै सिंह सुदर शब्दहरू रचना गर्नमा खप्पिस छन् - उदाहरणार्थ "हिंङ्गमा कति स्वस्ति नासिका कुञ्चित ।" समालोचक इन्द्रबहादुर राईले सिंहको यसै भाषाबाट प्रभावित भएर भनेका छन् - "कम्ती शब्द र वाक्यमै स्पष्ट हुनुहुन्छ उहाँ , चुनाइ त्यति राम्रो छ उहाँको , आवृत्ति र आलंकारिक रूपान्तरहरू सब सध्येय छन् ।" साहित्यमा शैलीको महत्त्व महान् छ । भाषा र शैली नै रचनाका प्राण हुन् । गहकिलो भनाइ र मोहलाग्दो सरस शैलीले बन्दछ - यही तथ्य छ - 'भ्रमर' मा । यसरी सरल भाषा तर्कपूर्ण , मिठासपूर्ण शैली , गहकिलो भाषामा र तहमिलेको वाक्यद्वारा सुन्दर र गतिशील छोटो अभिव्यक्ति दिनु लेखक आफ्नै वैशिष्ट्य हो भन्न सकिन्छ ।

यसैक्रममा नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा सर्वाधिक लोकप्रिय उपन्यास मुलुक बाहिरमा उपन्यासकार लैनसिंह बांग्देललाई कथावाचकको भाषाको पक्षबाट मूल्याङ्कन गर्दा उनको भाषा पाण्डित्य प्रदर्शन गर्ने भएर उनले कतै पनि क्लिष्ट शब्दहरूको प्रयोग गरेका छैनन् । उनले प्रयोग गरेको भाषा अति नै सरल र सरस रहेको पाइन्छ । शब्दको प्रयोग स्वाभाविक र परिचित लाग्दछ । उपन्यास पढ्दा पाठक वर्गलाई लाग्दछ आफ्नै घरव्यवहारको बोली सुनिरहेका । त्यस्तै उपयुक्त स्थानमा उपयुक्त शब्दको प्रयोग गर्न उनी खप्पीस छन् । नचाँहिदा पदहरूको संयोजन नहुनाले उपन्यास अनावश्यक रूपमा लामिएका छैनन् । नेपाली भाषाको आत्मा नै भनिदिए हुने क्रियान्वयी व्यञ्जना किच्च, सर्र, फुत्त इत्यादि प्रयोग गर्न पनि लेखक कुशल देखापर्दछन् । यसैगरी उपन्यासका शैलीको निरूपणका आधारहरू हुन् - विषयवस्तु, भाषा, चरित्र, घटना, विवरण, दर्शन आदि । बांग्देलको मुलुकबाहिर उपन्यास एक सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो । यसमा सरलता, तार्किकता शुद्धता र सहजताको निर्वाह

Notes

गरिएको पाइन्छ । साथै स्थितिसुहाउँदो कथोपकथनलाई पनि आत्मसात् गरिएको देखिन्छ । भौगोलिक परिवेशको आधारमा मुलुकबाहिर वा माइतघरलाई दार्जीलिङे उपन्यास भन्न सकिन्छ । सबै दृष्टिले लंगडाको साथी उक्त दुई उपन्यासहरूसित मेल खाए पनि यसको एउटा अलग्गै विशेषता छ, त्यो हो सार्वभौमिक मौलिकता साथै एउटा नौलो प्रयोग पनि । बांग्देलको शैलीले भने मुलुकबाहिर र माइतघरको परिपाटी र लंगडाको साथी परिपाटीली गाँस्ने काम गरेको छ भन्न सकिन्छ ।

नेपाली उपन्यास लेखनमा आज्चलिक भाषा प्रयोगको परम्परामा मुलुक बाहिर उपन्यासको उदाहरण -

‘ हिउँद लागेपछि कति पहाड खण्डका मानिसहरू तरुणीहरू -कति तरुण - रमाउँदै हातेमालो गरी सीमाना काटेर मुगलान पस्थे । दार्जीलिङ आउपुगेपछि कोही टिस्टातिर आरा काट्ने तथा तख्ता बोक्ने ठेका काम कति आसाम -तर कति ता मधेशतिर पनि पस्थे -खोजेर गर्थे कोइलाखानितिर काम खोज्न जान्थे ।’

आज रमिता छ उपन्यासको उदाहरण -

‘ हाम्रो जग्गामा आएर हामीलाई अरूले निकाल्दै छ । हरि दाजु ! म मछु ।’

यसरी चियाकमानको भूमिसित आफूलाई सधैं जोडिएको ठान्ने समाजको प्रतिनिधित्व उक्त पात्रले गरेको बुझिन्छ । चियाकमानबाट उच्छेद भई आफू घर विहीन हुन सक्ने त्रासको अभिव्यक्ति उपन्यासको एउटा पात्र जनकको माध्यम व्यक्त गरिएका पाइन्छन् । उदाहरण- ‘ दार्जीलिङ हाम्रो हो औ हामी दार्जीलिङको चार वर्गमिल भित्रको सहरका कोठी र दोकानहरूत्यसदेखि बाहिर , कमानहरूरूखहरू वर्द्धमान र ,जमिन , ऐले सरकारको होला वा वङ्गाली र कैयाँहरूले ,कुचबिहारको थियो होला

किन्न सकेर तिनीहरूको होला; तापनि दार्जीलिङ हाम्रो हो । दार्जीलिङको फुस्रो र रातो माटोलाई जसले खनेर खानेकुरा उमान सक्छ दार्जीलिङ आदिदेखि अन्त तक उनीहरूको हो अरु कसैको हुनै सक्नेन। माटोले जसलाई दिन्छ,। अरु त आशामा बसेकाहरू मात्र हुन् ,त्यो ठाउँ उसैको हो ।’

उपन्यासकार सुवासको मने उपन्यासको उदाहरण-

‘यही दार्जीलिङ हो हाम्रो किपट! मेरी स्वास्नीको शिर दार्जीलिङ सहरपट्टि फर्किनुपर्छ!’

यसरी प्रस्तुत उपन्यास ‘मने’ ले चियाबारीका श्रमिकहरूको आडमा दार्जीलिङमा नेपाली भाषी जनजीवनको अस्तित्व र सङ्कटको यथार्थ चित्रण गरेको पाइन्छ । अर्का विशिष्ट उपन्यासकार असित राईको ‘नयाँ क्षितिजको खोज’ उपन्यासले स्वाधीनताअघि ब्रिटिश राजमा दार्जीलिङका चियाकमानहरूमा कार्यरत् मजदूरहरूको करुण अवस्थाको वर्णन गर्न समर्थ बनेको देखिन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा दार्जीलिङको चियाकमानहरूको प्रतिनिधित्व अम्बोटे चियाकमानले गरेको देखिन्छ । उपन्यासभित्र अङ्ग्रेज साहेब आउँदा ढिलमुनि बस्नपर्नेजुता लाउन , नपाउनेराम्नी युवती साहेबको कोठीमा , समय र मूल्यभन्दा अधिक काम गर्नुपर्नाले श्रमिकको ,जानुपर्ने नि जनताको धुलाइ खाएको सहनशीलताको सीमा नाघेपछि साहेबले प अनि त्यसको सजायस्वरूप दस घर हट्टाबाहिर भएको यथार्थ चित्रणले बहुसङ्ख्यक नेपाली जनसमुदाय चियाबारीमा ब्रिटिश औपनिवेशिक शोषणको जाँतोमा पिसिएको बुझिन्छ । प्रथम विश्वयुद्धपछि औपनिवेशिक शासनको विरुद्ध स्वाधीनताको निम्ति भारतीय गोर्खाहरूले प्राप्त गरेको चेतनाको सन्दर्भलाई प्रस्तुत उपन्यासले प्रकाश पारेको पाइन्छ ।

Notes

उपन्यासकार असित राईको दोस्रो कृति **यन्त्रणा** उपन्यासको उदाहरण -
कमानमा काम गरेर त एक छाक खानु पनि कहिले पुगेन । न हाम्रो बाजे
बोजुलाई पुग्योखालि न त हामीलाई नै पुग्यो। ,न आमा बाबुलाई ,
चियाबारीको मल बनिनु छ ।’ यसरी नै प्रस्तुत उपन्यासमा अङ्ग्रेज
उपनिवेशकहरूको अधिनदेखि नै दिन रात चियाको बोटलाई स्याहर्दै
आएका अभाव र कुपोषणले ग्रसित कमानका उपनिवेशित श्रमिकका
परिवारहरूले विमारी अवस्थामा दबाई र डाक्टरी जाँचको त कुरै छैन तर
झारपातकै सहारामा बाँच्नुपर्ने स्थितिको चित्रण पाइन्छ ।

उपन्यासकार इन्द्र सुन्दाको सहारा उपन्यासको उदाहरण -चियाको
खेती लगाउनुको पछि उपनिवेशक अङ्ग्रेजहरूको सपना र परिकल्पना अर्कै
रहेको थियो । उनीहरूले दार्जीलिङ पहाडमा चियाको खेती सुरु गरेर यहाँको
पर्यटन र उध्योग धन्दा बडाउनु मात्र नभएर आर्थिक लाभ र शोषण गर्नु
रहेको थियो । यस सन्दर्भमा उपन्यासकार सुन्दासको टिप्पणी सहारा
उपन्यासमा यस्तो रहेको छ -

‘दूरदर्शी अंग्रेजका नजरले यहाँ उम्रने चियाका बोटमा चाँदीका तोडा मात्र
होइनसु ,नका मोहरका रास पन झल्झल देख्न थाल्यो । शक्तिशाली कुइरेले
के के निहुँ गरेर तराईसम्म फिजिएको यति सुन्दर हिमाली प्रान्त आफ्नो
अधीनमा पारे । बरा अल्प सीधासादा सुकुमबासीहरू के पो गर्नसक्थे?’

समग्रमा के भन्न सकिन्छ भने लिलाबहादुर छेत्री, शिवकुमार राई, प्रकाश
कोविद, सानु लामा, ध्रुव चन्द्र गौतम, कृष्ण धारावासी आदि आदि प्रभृति
स्रष्टाहरूका कृतिहरूमा पनि आज्ञालिक भाषाको मनग्गे प्रयोग र प्रचलन
भएको पाइन्छ । जुन कुरोलाई नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा एउटा
ठूलो उपलब्धि मान्न सकिन्छ ।

14.5 उपसंहार

उपन्यासमा जीवनकै अभिव्यक्ति हुन्छ । यसै पृष्ठभूमिमा जीवन र साहित्यलाई अलग गर्न सकिन्न । त्यसैल उपन्यासको कुनै अर्थ हुन्छ र कुनै आशय हुन्छ । उपन्यासमा उपन्यासकारको आफ्नो सोचाइ र हेराइ प्रस्तुत भएको हुन्छ । उपन्यासकारको आफ्नो सोचाइ र हेराइको आफ्नै धरातल हुन्छ । यसै धरातलमा उपन्यासको संरचना हुन्छ । यसरी उपन्यासमा लेखकको आफ्नो सोचाइ र हेराइ प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा अभिव्यक्ति भएको हुन्छ । उपन्यासमा लेखकले आफ्नो जीवन र जगतप्रतिको दृष्टि कलापूर्ण र प्रभावपूर्ण रूपमा प्रस्तुत गर्नुपर्छ । आञ्चलिक परिवेशसङ्ग साहित्यको पनि निकट सम्बन्ध रहेको हुन्छ । प्रायः जसो औपन्यासिक कृतिहरूमा पनि कुनै न कुनै ढङ्गले आञ्चलिकताको अभिव्यक्त भएको हुन्छ । मूलतः नेपाली उपन्यास लेखनमा आञ्चलिक भाषाको प्रयोग गरेर उपन्यासकारहरूले औपन्यासिक लेखन परम्परालाई जीवित राखेका बुझिन्छ ।

14.6 सार

- 'आञ्चलिकता' खास गरेर साहित्य, कलाका क्षेत्रमा एउटा अलग्गै प्रवृत्ति र सिद्धान्तका रूपमा रहेको छ । संसारका हरेक भाषाको साहित्यमा धेरथोर रूपमा आञ्चलिकताको प्रयोग पाइन्छ । मान्छेमा स्वभावैले रहेबसेको, देखेभोगेको प्राकृतिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक पर्यावरणको प्रभाव पर्छ ।
- अञ्चलको समग्र जीवनचित्र स्पष्ट पार्न कथाञ्चलका चाडपर्व, उत्सव, परम्परा, मूल्य, मान्यता, विश्वास, दुःख, व्यथा, लोकसाहित्य, सङ्घर्ष, प्रवृत्ति,

पुरानो र नयाँ मान्यताबिचको मूल्य, मान्यता र द्वन्द्व आदिको चित्रण गरिएको हुन्छ । यसमा कथाञ्चलका भौगोलिक तथा प्राकृतिक पर्यावरण, अञ्चलविशेषका बासिन्दाको जातिगत विशिष्टता र मौलिकता, त्यहाँका सामाजिकता, ऐतिहासिकता, आर्थिक स्थिति, राजनीतिक विशिष्टता, त्यहाँका समस्या, मनोभाव, सौन्दर्य चेतना लगायतका अञ्चलका खासखास विशिष्टताको चित्रण गरिन्छ ।

- नेपाली उपन्यासभित्र नेपाली लोकजीवनको चर्चा लोक सङ्गीत, लोक भाषा, जातीय भेष-भुषा, चाड बाढ, रीति रिवाज, खेती किसान, पशु पक्षी, रूखपात, खोलानाला इत्यादि परम्परागत रूपमा चलिआएको कार्यहरूको माध्यम भएको पाइन्छ । लोकझाँकी भएका नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा यसका केही सीमा पनि रहेका हुन्छन् ।
- नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा मूलतः रूपनारायण सिंह, लैनसिंह बांगदेल, पारीजात, इन्द्र सुन्दास लिलाबहादुर छेत्री, शिवकुमार राई, सुवास, प्रकाश कोविद, सानु लामा लगायत ध्रुव चन्द्र गौतम, कृष्ण धारावासी आदि आदि प्रभृति स्रष्टाहरूका कृतिहरूमा पनि आञ्चलिक भाषाको मनग्गे प्रयोग र प्रचलन भएको पाइन्छ । जुन कुरोलाई नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा एउटा ठूलो उपलब्धि मान्न सकिन्छ ।

14.7 अनुशीलनी

(क) आञ्चलिक उपन्यासको लेखन परम्परको विशद लेखाजोखा गर्नुहोस् ।

(ख) आञ्चलिकताको स्वरूपगत विशेषताबारे समीक्षा गर्नुहोस् ।

(ग) नेपाली उपन्यासमा प्रयुक्त भाषाको चर्चा उदाहरण सहित गर्नुहोस् ।

14.8 अतिरिक्त अध्ययन

1. नेत्र एटम	उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास
2. कृष्णहरि बराल	उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास
3. रवीन्द्रकुमार जैन	उपन्याससिद्धान्त र संरचना-
4. डा. केशवप्रसाद उपाध्याय	साहित्य – प्रकाश
5. प्रा. डा. मोहनहिमांशु थापा	साहित्य परिचय
6. इन्द्र सुन्दास	जुनेली रेखा, सहारा
7. इन्द्रबहादुर राई	आज रमीता छ
8. लैनसिंह बांगदेल	मुलुक बाहिर

14.9 मूल्यवृद्धिका निम्ति उत्तर

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् -

1. आञ्चलिक उपन्यासको लेखन परम्परा ।

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(प्रश्न 1 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 14.3 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

Notes

2. आञ्चलिकताको स्वरूपगत विशेषता ।

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(प्रश्न 1 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 14.4 को खण्डमा उत्तर
खोज्न सक्नेछन्)

3. नेपाली उपन्यासमा प्रयुक्त भाषामा आञ्चलिक वैशिष्ट्य ।

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(प्रश्न 1 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 14.5 को खण्डमा उत्तर
खोज्न सक्नेछन्)